

ՎԱՐԴԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(1919-1921)

ՀԱՅՐԵՆԻՔ՝ մատենաշար, թիվ 22

ՎԱՐԴԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(1919-1921)

Հրատարակիչ՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔ՝ ակումբ

Երևան – 2010

Տպագրվում է
Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության
աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Վարդան Գեորգեան, Լեոնահայաստանի հերոսամարտը
(1919-1921): Հրատարակիչ՝ Հայրենիք՝ ակումբ: Երևան, 2010:

1923թ. Բուխարեստում, 'Ջահակիի' տպարանում, առաջին անգամ հրատարակված այս գիրքը Գ. Նժդեհի առաջնորդած Լեոնահայաստանի հերոսամարտի պատմության վերաբերյալ առաջնակարգ սկզբնաղբյուր է: Մանավանդ, պետք է հաշվի առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ գրքում ներկայացվող փաստաթղթերը հեղինակին տրամադրել է հենց Գ. Նժդեհը:

Այդ առումով, ներկա գիրքը պատմաբաններին անսպառ նյութ է տրամադրում: Միաժամանակ, ինչն ավելի կարևոր է, Լեոնահայաստանի հերոսամարտն անվիճելիորեն ապացույց է այն գաղափարի, որ Հայրենիքի ազատությունը նվաճվում է զինյալ պայքարով, Հայության հերոսական ներուժի հավաքական դրսևորմամբ:

© 'Հայրենիք' ակումբ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆԱՆՇԱՆԸ

‘... Ողջո՞յն ու յարգանք քեզ ...

Ողջոյն, բովանդակ Ջանգեգորի հայութեան Խուստուփեան և Ալանգեազի, Ղափանի ու Արևիքի արթուն հսկիչ ու պահապան, մեր այս լեռնոտ երկրի ազատութիւնը մարմնացնող Զօրավար Սպարապետ Նժդեհին:

Դու, որ քեզ շրջապատող բարձրաբերձ ժայռերին յատուկ հպարտութեամբ և վեհութեամբ միշտ բարձր պահեցիր ազատութեան և ճշմարտութեան վեհ դրօշակը և այդ կարմիր ու պայծառ դրօշակի և սիւնների տակ փշրեցիր օտարամուտ թշնամի ոհմակներին ...

Ողջո՞յն ու մեծարանք քեզ ...’

‘Ազատ Սիւնիք’, թիւ 5, 20 Մարտ 1921

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԻԻՆԻՔԻ ՔԱՅԼԵՐԳԸ

Մեր սարեր անառիկ և հպարտ,
Մեր որդիք կորովի և անպարտ,
Խոր ձորեր Սիւնիքի ահաւոր,
Շիրիմ են թշնամու դարաւոր:
Թշնամին հազարով միշտ մեր դէմ,
Կուրծք կրծքի մենք կանգնած նրա դէմ,
Չենք դողում, չենք սարսում մենք մահից,
Մեր մահը՝ թեթև թիթեռի թևից:
Ինքնավար Սիւնիքին ցանկանք,
Միշտ լինել թշնամու սպառնանք,
Շատ ապրի մեզ համար այսուհետ,
Քաջ հերոս Նժդեհ սպարապետ:

S[իգրան] Ս[ազանդարեան]

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Քանի դեռ սուրն է կառավարում աշխարհը,
ձիթենիի ճիւղով զինւած լինելը և ծիծաղելի է, և անմտութիւն:
ԶՕՐԱՎԱՐ ՆԺԴԵՅ

Վերջին տարիներու ազգային մեր կեանքը իր լայն զիծերուն մէջ տառապանքի և ըմբոստութեան, կամաւոր պարտութեան և հերոսական պայքարներու շարք մը եղաւ:

Համաշխարհային պատերազմի հետևանքով մեր ցեղին կրած աննախընթաց կորուստներուն և անոր գոյութեան բերուած եղերական սպանդին ի տես՝ մեր մէջ զուգահեռաբար խորացան երկու ուրոյն տեսակէտներ, որոնք շեշտուած ու տիրականօրէն կը վարեն մեր քաղաքական միտքը: Ընդհանուր լքումի ու վիատութեան մէջ, շատեր, անոնցմէ նոյնիսկ, որոնք դեռ երէկ կարմիր ուղիներու ուխտաւորներ էին, վերադարձ մը կը փորձեն դէպի կրաւորականութիւն: Դէպքերը սակայն պատմութեան ու հասնող սերունդին կը կտակեն ուրիշ ճշմարտութիւններ:

- Կրաւորականութեան մէջ ցեղը կորսնցուց այն՝ ինչ որ շահեցաւ, երբ իր գոյութեան նախապայսման ընդունեցաւ արիւնի ու զէնքի ճամբան:

Ժամանակաշրջանն է ալ ժողովուրդներու և քաղաքացիներու ազա՛տ ապրելու իրաւունքներուն ու պահանջներուն:

Ու Կրոպոտկինի ձայնը դեռ վաղն ալ պիտի ունենայ իր ոյժը. Ազատութիւնը չեն մուրար:

Հոդ պէտք է փնտռել բովանդակ արժէքը 1919-1921 տարիներու հերոսական կռիւներուն, զոր մղեց Լեոնահայաստանի քաջարի ժողովուրդը, առանձինն՝ ռազմական ու տնտեսական ամենադժնդակ պայմաններու մէջ, կառչած իր անկախութեան գաղափարին, կառչած իր անառիկ լեռներուն ու կողք կողքի՝ իր երիտասարդ և անձնուէր հրամանատարին՝ Նժդեհի հետ¹:

¹ Զօրավար Գարեգին Նժդեհ ծնած է 1886 Յունվ. 1-ին Նախիջևան գաւառի Կգնութ գիւղը: Իր միջնակարգ կրթութիւնը աւարտած է ռուսական

Արդարև տխուր և ողբերգական պիտի ըլլար ճակատագիրը վաղուայ մեր սերունդին, եթէ վերջին տարիներու մեր կրաւորական մեծ սպանդին մօտ չունենայինք ընդվզումի մէկ քանի սրտապնդիչ ու լուսաւոր գիծեր՝ ցեղին մարտական ոգին ու անոր անկախութեան խորունկ ձգտումները յայտնակերտող:

Լեոնահայաստանի հերոսամարտը մէկն է այդ լուսաւոր գիծերէն: Անոր կը պարտինք ոչ միայն մեր մտաւորականութեան ու զօրքին մէկ մասին փրկութիւնը, այլև պատիւը հայ զենքին:

Եթէ ազգային պատմա-հասարակական արժէքներու գնահատութեան գործին մէջ մեր յամեցումը այլապէս վիատեցուցիչ դարձած է ալ, օտարներ սակայն, անգամ հակառակորդներ, խոստովանած են Լեոնահայաստանի մղած պայքարին ռազմական արժէքն ու տարողութիւնը:

գիմնազփոնի մէջ, որմէ յետոյ հետևած է իրաւաբանութեան: Դեռ ուսանող՝ կը տարուի յեղափոխական մտքերով, կ'ընդհատէ ուսումը և 1907-ին կ'անցնի Պուլկարիա ու կը հետևի Սօֆիայի գինուորական վարժարանի դասընթացքներուն: 1908-ին որպէս սպայ կը գործէ Պարսկաստանի մէջ: 1909-ին կը վերադառնայ Անդրկովկաս, ուր իբրև յեղափոխական կը ձերբակալուի և կը նետուի բանտ: Երեք տարի բանտարկուելէ վերջ կ'աքսորուի Ռուսաստանի սահմաններէն դուրս: 1912-ին Նժդեհ Անդրանիկի հետ կը մասնակցի Պալքանեան պատերազմի իբրև Հայկական Լեզեռնի հրամանատար: Այդ թուականէն ան կ'սկսի ցոյց տալ ռազմական բացառիկ կարողութիւններ, արժանանալով նոյնիսկ օտարներու գնահատութեան: 1914-ի համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ օրերուն Նժդեհ կը վերադառնայ Կովկաս և կը մասնակցի հայ կամաւորական շարժումին, ստանձնելով երկրորդ հայկական գումարտակի փոխ-հրամանատարութիւնը: 1918-ին վճռական և գնահատելի մասնակցութիւն կը բերէ Ղարաքիլիսէի կռիւներուն, ղեկավարելով հայ-եզիտական խառն զօրախումբ մը: 1919-ի օգոստոսին ՀՅԴ Բիւրօի հրաւերով կ'անցնի Զանգեզուր, ուր կը մնայ մինչև 1921 Յուլիսի կէտը, ղեկավարելով ու կազմակերպելով հերոսական շարք մը կռիւներ: 1920-ի Օգոստոս 25-ին Կաւարտի մէջ կը հռչակուի Միւնեաց սպարապետ: 1921-ին կ'ընտրուի Լեոնահայաստանի դիկտաթոր: Նոյն տարուայ Մայիսին կ'ստանձնէ ՀՀ գինուորական նախարարի և սպարապետի պաշտօնները, զոր կը վարէ մինչև Լեոնաշխարհի խորհրդայնացումը:

Մոսկւայի թերթերը գտնում են,- կը գրէր Վրացեան 1921 Յունիսին,- որ Լեոնահայաստանի կոնիւնտը հերոսական են և զարմանք պատճառող: Իսկ Ատրբէջանի զօրքերէն շատերը, որոնք մասնակցած էին Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի կոնիւնտում, մեծ պատկառանքով կը յիշէին Աժդահա փաշային՝ Նժդեհին: Անոնք անկեղծօրէն կը խոստովանէին իրենց պարտութիւնն ու փախուստը¹:

Լեոնահայաստանի նորագոյն պատմութեան մէջ զօրավար Նժդեհը կը մնայ եզակի դէմք մը: Ան եղաւ կեդրոնաձիգ այն ոյժը, որ իր ռազմական և կազմակերպչական տաղանդին շնորհիւ կրցաւ առաջին իսկ օրէն իր վրայ հրաւիրել ժողովուրդին ուշադրութիւնը, որուն ազատութեան համար երկու տարի շարունակ անոր հետ կողք կողքի կռուեցաւ ու զայն առաջնորդեց փառահեղ յաղթութիւններու:

Ինք էր, որ պարտութեան մատնեց Մեծամասնական ԺԱ. զօրաբանակի հեծելազօրաց հրամանատար Կուրոչկինը, որ Ռուսիոյ մէջ հռչակ էր հանած իբրև անպարտելի ու Դենիկինի, Գուլչակի և Վրանգելի բանակները ջարդող:

Ու հայ աշուղը երգեց իրեն համար.

Միւնիքը մոռցած նախնեաց քաջերին,

Ուժըդ է երգում, տաղանդ երկնային,

Եւ Վրանգելը և քաջ Դենիկին,

Նախանձում են քո անլուր փառքին:

Ինք եղաւ, որ կռուեցաւ Պրենս Ղաջարներու և Խալիլ փաշաներու դէմ, յաղթեց ու կոտորեց անոնց բանակները:

Ինք եղաւ նոյնպէս, որ Հայկական Լեոնաշխարհի երեսէն սրբեց երկու հարիւրի մօտ թշնամի գիւղեր, որոնք տարիներէ ի վեր դամոկլեան սուրի նման կախուած էին Միւնիքի գլխուն²:

¹Միւնիք թերթ, թ. 8, 24 Մայիս 1921, Գորիս:

² Միւնիքի ժամանակակից դէպքերու մէջ իր հեղինակաւոր դերը ունեցած է նաև ողբացեալ Աշոտ Մելիք Մուսեան, որ եղած է զաղափարի և սրտի մտերիմ ընկերը Ջօրավար Նժդեհին, որուն օրագրէն կ'արտագրենք անոր յիշատակին նուիրուած հետևեալ տողերը. Առաքեալ և դերվիշ - ահա մեր կրտսեր Գողթանցին՝ մէկն այն եզակի նահատակ-

Ոչ այնքան նիւթական, որքան հոգեկան ազդակներ, վերացական միստիկ ապրումներ կը խանդավառեն ազգերը:

Աննիւթական ուժեր իրական դեկավարներն են կոիւներու (Լը Պոն): Խոյանքներու հզօր արտայայտութիւնը, գոր երևան կը բերէ ժողովուրդ մը իր գոյութեան պայքարին մէջ, հետևանք է իր հոգեկան ապրումներուն, որոնց ներշնչումն է ու պիտի մնայ՝ ընդմիջտ գաղափարական, և կապուած որքան ցեղին հոգիին մէջ թագուն ուժի նոր ակերուն, նոյնքան և աւելի՝ փաստօրէն մեզի կտակուած նախնիքներու սիրագործութիւններու և քաջագործութիւններու հետ: Հայկական Լեոնաշխարհը հարուստ է դէմքերու և դէպքերու այդ պատմական օրինակներով:

ԺԸ. դարու Դաւիթ-Բեգերու, Մխիթար սպարապետներու, Բայինդուրներու, Թորոս Իշխաններու, Թիւլի Արզումաններու, Տէր Աւետիքներու և Դալի Մահրասաներու հերոսական յաղթութիւններով հարուստ Սիւնիքն ու Ղարաբաղը չէին կրնար իրենց ճգնաժամային օրերուն մոռնալ փաղանգը հայ ազատագրական անդրանիկ շարժումին՝ ընդհակառակը անոնց գործերը ներշնչումի և խանդավառութեան մեծագոյն օրինակը կը մնար իրենց համար:

ներից, որոնք ամենից քիչ՝ իրենց կուսակցութեան, ամենից շատ՝ իրենց ազգին, ամբողջապէս պատմութեան կը պատկանին: Մի կրօն ունէր՝ ժողովրդասիրութիւնը, մի Աստուած՝ հայ ժողովուրդը: Նա ազատ էր կրկնելու Մեծ Լեհացու խօսքերը՝ ես և հայրենիքս նոյնն ենք: Հին շռվմէացի էր նա, ծնւած մեր դարում՝ Հայաստանի մէջ: Անձնփրօթիւն, անշահասիրութիւն և արհիութիւն - ահա՝ առաքինութիւններ, որոնք աւելի ևս արժէքատրում էին երկրպագութեան հասնող նրա բարձր ազգասիրութիւնը, և աւելի քան հմայիչ դարձնում նրա զօրեղ անհատականութիւնը: Հնարատրութիւն ունէր հարուստ լինելու, բայց ապրում էր աղքատ: Թոյլերի հետ հեզ էր, ուժեղների հետ՝ հպարտ. գիտէր խարազանել և անխնայ էր: Միրում էր և գիտէր անգիտանալ վտանգը: Միշտ շարժման մէջ, ժողովրդի հետ էր միշտ: Եւ մարդս, էթէ հրէշ չէր, չէր կարող տեսնել ժողովրդի այդ վշտակրին և չմատնանշել հիացմունքով՝ Ահա մարդը:

Դաւիթ-Բէգեան Ուխտը, զոր կը հիմնէր Նժդեհ գերագանց գիտակցութեամբ մը 1920 Օգոստոս ամսուն, ոգևորումի անսպառ աղբիւր կը դառնար բովանդակ Լեռնահայաստանի ժողովուրդին համար:

Լեռնահայաստան, երբ դեռ լքուած ու մեն մինակ կը տքար, երբ օրհասականի իր աղէխարշ ճիչերուն խուլ կը ձևանար իր շրջապատը, երբ արտաքին օգնութեան յոյսը իսպառ մեռած էր ալ իրեն համար, երբ խօսքերէ և պղատոնական համակրանքէ զատ դրական ոչինչ կը բերէին իրեն անգամ Երևանն ու Պարսկաստանը, անգամ Անդրկովկասն ու Արտասահմանը, ան՝ իր հրամանատարին հետ ցոյց տուաւ աշխարհին, որ գիտէ արժեցնել հայ զենքին ուժը, գիտէ նախընտրել պատուաւոր մահը ստրուկի կեանքէն:

Այդ ոգին էր, որ 1920 Օգոստոս 7-ին Գորիսի ձորին մէջ վիրաւորուելէ ետք, Նժդեհը կը կապէր Սիւնիքի հողին, տեղացի ժողովուրդին հետ մեռնելու պատրաստ:

Լեռնահայաստանի հերոսամարտը տարերային գուպար մըն էր, զոր մղեց արնաքամ ժողովուրդը անոնց դէմ, որոնք Հայաստանի դռներուն կը մօտենային հայ մտաւորականութեան, հայ մարտիկին, մէկ խօսքով հայ ցեղին բնաջնջման դիւային ծրագիրներով:

Ու Լեռնաշխարհի ամբողջ հայութիւնը, մեծ ու փոքրիկ, այր թէ կին, անխտիր, կուտ բանակի մը վերածուած՝ կը ծառանար թշնամիին դէմ զանգուածօրէն:

Ասոր համար մեն մինակ իր մղած կռիւները կրկնօրէն կը գեղեցկացնեն զինք, բարձրացնելով արժէքը իր մարտունակ ու ռազմավար կորովին:

Հոն, սովորական, դասականացած ռազմավարութենէ բարձր ոյժ մը կ'երաշխաւորէր յաղթութիւնը հայ վաշտերուն, որոնք կռուի սկսելէ առաջ արդէն ապահով էին իրենց յաղթութեան: Ասկէ ահա այն ջերմ տրամադրութիւնը, որ տեսակ մը նուիրական ուխտագնացութեան կը վերածէր զինուորներու ռազմերթը:

Այդ հոգեբանութիւնը գեղեցկօրէն կը բացատրեն զօրավար Նժդեհի մեզի ուղղած իր հետևեալ գրութիւնները.

‘... Բարեկամս,

Կուի բախտը վճռում է թշնամի կողմերից մեկի բարոյական հաւասարակշռութեան խախտումը: Սրան հետևում է անխուսափելի խուճապը: Իսկ այդ վերջինին՝ նիթական պարտութիւնը:

Անհաւասար կոիւր չէ կործանում այս կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնւած կողմը առնւազն եռապատկում է իր կորուստը, երբեմն էլ՝ ոչնչանում իսպառ:

Սպանւածների, վիրաւորների, գերւածների, ինչպէս և պատերազմական ասարի քանակը եղել է և կը մնայ պարտութեան երկրորդական էլեմենտը:

Էականը - դա այն բարոյական ազդեցութիւնն է, որը ունենում է կռող կողմերից մեկը միւսի վրայ: Ուրեմն, յաղթելու համար պէտք է բարոյապէս ազդել գիտենալ:

Իմ մշակած և գործադրած տակտիկան գրեթէ միշտ էլ յաջողում էր որևէ տարերային անակնկալով խախտել թշնամու հոգեբանական հաւասարակշռութիւնը, ապահովելով իմ մարտական յաջողութիւնը:

ԶՕՐԱԻՈՐ ԽՕՍՔԸ

Գուցէ և միակ տեղն է կուադաշտը, ուր ամէն բանից աւելի և ամէն բանից սուր է զգացում բարոյապէս ազդելու՝ մտքերի, սրտերի և կամքերի վրայ իշխելու կարիքը:

Կարողանալ բանականօրէն իշխել հոգիների վրայ - ահա դեկավարի ամենամեծ կարողութիւնը, առանց որին զօրանոցն ու մարգադաշտը զինւորներից յաղթանակներ ստեղծելու կարողութիւնից շատ են հեռու:

Այն, ինչ որ յաճախ դժարանում է կատարել արդիական արագաձիգ ու հեռաձիգ թնդանօթը, հեշտութեամբ կատարում է դեկավարի զօրաւոր խօսքը:

Խօսքը՝ երբեմն հրամայող, իշխող ու ահեղ, երբեմն՝ կանչող, մղող ու քաղցր: Խօսքը՝ միշտ պատկերաւոր ու սեղմ, սրտերին կրակ, բազուկներին թափ, կամքերին մղում տուող խօսքն է իշխելու և վարելու միակ միջոցը:

Եւ որքան զօրաւոր է նա, այնքան մեծ է նրա հմայքը, այնքան ընդարձակ՝ տիրապետութիւնը:

Խօսքը - դա ինքը ղեկավարն է:

Քիչ է, յաղթելու համար քիչ է խելքը, տաղանդը, անգամ հանճարը, եթէ պակասում է զօրաւոր խօսքը:

Առանց զօրաւոր խօսքի՝ բուրժուան սրերը, թոյլ՝ բազուկները, անվճռական՝ կամքերը:

Առանց խանդ վառող, արիւն եռացնող խօսքի չկայ իշխանութիւն հոգիների վրայ, իսկ առանց այդ իշխանութեան՝ չկայ յաղթութիւն:

Բարևներով ՆԺԴԵՀ

Սօֆիա, 25 մայիս 1923

Ի գուր թշնամին Արևմուտքի և Անդանտայի մատը կ'որոնէր Չանգեզուրի ռազմական յաջողութիւններուն մէջ, ի գուր իր քաղաքական հակառակորդները կը ջանային Անգլիոյ ազդեցութիւնը փնտռել՝ հոն, երբ ամիսներէ ի վեր ամբողջ կիսաքաղց շրջաններ կը դժուարանային նոյնիսկ իրարու հետ կապ հաստատել:

Լեոնահայաստանի ուժին, անոր յաղթանակներուն գաղտնիքը ոչ Արևմուտքի, ոչ Անդանտայի և ոչ ալ Բրիտանիոյ երևակայական ազդեցութիւններու մէջ պետք է փնտռել, այլ հոգիին խորը տառապակոծ, չարչարուած հերոս ժողովուրդի մը, որ ապրելու յամառ հաւատքով գօտեպնդուած՝ կը քալէր դէպի իր ազատութիւնը, դէպի բարձունքը իր դարաւոր քաղաքական իտեւալներուն:

¹ Մոսկուայի մէջ 1921 Յունիս 22-ին գումարուած երրորդ Միջազգային կոմունիստական ժողովը իր լոյս ընծայած 'Protokoll der III Kongresses kommunistischen Internationale' գրքին մէջ կը հրատարակէ Կասեանի հետևեալ տողերը՝ այդ իմաստով գրուած. Es gelang uns aber dennoch, den Feind zu verdrngen, der in des Beggelnde flichtete, wo ihm die Hilfe der englischen imperialisten zuteil wurde. (Kassian) Այսինքն՝ 'Բայց և այնպէս յաջողեցանք թշնամին փախցնել դէպի Լեոնիշխարի, ուր իրենց օգնութեան եկան անգլիական էմբրեալիստները': Նիստ 23-րդ., էջ 101: Կասեան:

* * *

Դեպքերու ճակատագրական դասաւորութեամբ մը վաղուան մեր սերունդը կարմիր կտակ մը ունի ժառանգելիք, ինչ որ քիչ մը ևս պիտի խորացնէ իր խիզախութիւնն ու ապրելու անյողոյդը կամքը:

Ու ան պիտի սորվի, թէ առանց Հայկական Լեռնաշխարհի, առանց այսինքն Ղարաբաղի և Զանգեզուրի, չի կրնար խաղաղ ու ապահով ապրիլ Հայկական կառավարութիւն մը ներկայ իր աշխարհագրական սահմաններուն մէջ:

Վաւերաթուղթերու և փաստագրերու հաւաքածոն, զոր սիրայօժարօրէն տրամադրեց մեզ զօրավար Նժդեհ, կը կազմեն ահա բովանդակութիւնը ներկայ հատորին, որ պատմութիւնն է Լեռնահայաստանի հերոսամարտին:

Անոր հրատարակութիւնը կոչուած է առատ նիւթ հայթայթելու հայ պատմագրին և մատենագրին, ու, մանաւանդ, ցոյց տալու մեր ապագայ սերունդին, որ ժողովուրդներու քաղաքական ազատագրութիւնն ու բարգաւաճումը հետևանք է միայն ազատութեան գաղափարին՝ ի սպաս անոնց յառաջ բերած զոհողութեան հաւաքական արդիւնքին, թէ քաղաքականապէս ազատ Հայրենիքը միայն պիտի կրնայ յառաջդիմութեան ուղին բանալ մեր առջևը:

Այս հաւատքով վարեցին ահա Լեռնաշխարհի ժողովուրդն ու զօրավար Նժդեհ իրենց պայքարը, որուն վերապահուած էր փառքի և հպարտութեան նոր էջեր աւելցնել հայ ազատագրութեան ժամանակակից պատմութեան վրայ:

Վ[արդան] Գ[ևորգյան]
Պուքրէշ, 1923 Օգոստոս 30

I
ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Ակնարկ մը Լեռնահայաստանի աշխարհագրական դիրքին վրայ.– Ռուս մեծամասնական շարժումը և քաղաքական կեանքը Անդրկովկասի մէջ.– Բանդուրանիստական հովեր.– Թուրքերու կողմէ Շուշիի գրաւումը 1919 Մարտ 12-ին.– Ապրիլ 9-ի բողոքի ցոյցերը.– ՀՀ Կառավարութեան մէկ պաշտօնագիրը Ատրբէջանի կառավարութեան.– Աշոտ Մելիք Սուսեանի մէկ գրութիւնը ՀՀ Կառավարութեան. – Նժդէհ Զանգեզուրի մէջ:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ կամ ԶԱՆԿԵԱԶՕՐ նախկին Հայոց տիրապետութեան ժամանակ մաս մը կը կազմէր Սիւնեաց աշխարհին: Կը գտնուի Փոքր Կովկաս լեռներու մէջ: Ունի 7800 քառ. քմ. տարածութիւն և 110.000 հայ բնակչութիւն: Իր բարձր լեռներու կոհակներուն խորը կը կորսուին բազմաթիւ անյատակ ձորեր ու հովիտներ: Կեդրոնն է Գորիս քաղաքը՝ շինուած համանուն գետակին վրայ, որ կը թափի Բարկուշատի մէջ:

Զանգեզուր գաւառին պատմական վայրերէն անուանի են Տաթևի վանքը, որուն մերձ՝ Որոտան գետին վրայ կայ Մատանի Կամուրջը, գոյացած կրային աղբիւրներու նստուածքէն:

Գորիսէն դէպի հարաւ կը գտնուի Քարահունջ գիւղը, որուն հիւսիսային կողմը 32 մեթր բարձրութենէ վար կը թափի Գորիս գետը՝ գեղեցիկ տեսարան մը ձևացնելով:

Գորիսէն ութը քմ. դէպի արևելք շինուած է Խնձորեսկ մեծ գիւղը՝ ամուր դիրքի մը վրայ, շրջապատուած խորունկ ձորերով:

Բուն Զանգեզուրի շրջանին մաս կը կազմեն Կոռնձոր, Տեղ, Արաւիս, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնաւար, Քարաշէն, Բռուն, Հին Գորիս, (Վերին-Շէն) Գորիս գիւղ, Մաղանջուկ, Գերու, Ալղուղի-Շէն և Հալաք հայկական գիւղերը:

Զանգեզուրի հարաւ-արևմուտքը Չաւրնդուր գետի հովիտին մէջ կ'իյնայ Ղափանի գաւառակը, որ յայտնի է իր պղնձահանքերով:

Այս շրջանի գիւղերէն ծանօթ են. Վերին և Ներքին Խոտանան, Շրդնանց, Նորաշէնիկ (Նորաշնիիկ¹), Առաջաձոր, Խլաթաղ, Կաւարտ, Բէխ, Բաղաբուրջ (Բաղաւիրջ), Վաչագան, Բարաբաթում, Արծունիկ, Չափնի, Ըրկենանց, Սևաքար, Ջելվա, Մողէս, Վժենէս (Վժանիս), Եղավարդ, Ագարակ, Խղրանց, Գիւտ-Կում, Ճակատէն, Շիկահող, Ներքին Հանդ, Սրաշէն, Ծաւ, Կեմանց և Շիշկերտ (Շաշկերտ):

Աւելի հարաւ՝ Արևիքի կեղրոնը կը գտնուի Մեղրի աւանը, համանուն գետակին վրայ: Մեղրիէն քիչ հեռու կայ Կարճևան հայկական անառիկ և պատմական մեծ գիւղը:

Ղափանէն ոչ հեռու կը գտնուին Կաքաւաբերդ և Բաղաբերդ ամրոցները:

Բուն Զանգեզուրի մաս կը կազմեն նոյնպէս Խոտ, Շինուհայր (Շնհէր), Հալիձոր, Տանձատափ, Երիցաթումբ, Սուարանց, Տաթև և Եայջի գիւղերը՝ Տաթևի շրջանին մէջ: Լծեն, Դարապաս, Լոր, Գետաթաղ, Շնաթաղ՝ Դարապասի շրջանին մէջ, և Ուզ, Ղարաքիլիսա, Ախլաթեան, Տուլորս (Տլորս), Բնունիս, Աղքեանդ, Ալիլու, Բոնակոթ, Թագագեղ, Բալաք, Մագրա, Շաղատ, Անգեղակոթ, Մուխուրթուլեան, Ղալաջուղ, Բարիսովկա և Բագարչայ գիւղերը՝ Սիսեանի շրջանին մէջ:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ կամ հին անունով Արցախի նահանգը ամբողջովին և Փայտակարանի ու Ուտիի նահանգներու որոշ տարածութիւնները մաս կը կազմեն Հայկական Բարձրաւանդակին:

Լեռնային Ղարաբաղը կը գտնուի Զանգեզուրի արևելեան կողմը ու կը գրավէ մօտաւորապէս 12.000 քառ. քմ. տարածութիւն 350.000 չափ բնակիչով, որուն 250.000ը զուտ Հայեր են, մնացեալը Թաթարներ, Քիւրտեր և Ռուսեր են:

Լեռնային Ղարաբաղը հարուստ է ձորերով և հովիտներով: Լեռնաշխարհի (Զանգեզուր-Ղարաբաղ) ձմեռը խիստ է և երկարատև, ամառը՝ զով է և անձրևային: Ունի ճոխ բուսականութիւն: Ղարաբաղի լեռները, մանաւանդ ընդարձակ տարածութեան վրայ,

¹ Փակագծի մէջ առնուած անունները՝ ըստ Բնաշխարհիկ Բառարանի:

ծածկուած են անտառներով, ուր վարազը, վայրի այծը, գայլը և եղջերուն դրած են իրենց ողջերը: Գետերը ունին ընտիր տեսակի մեծ քանակութեամբ ձուկեր: Երկիրը հարուստ է նաև հանքերով:

Զանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակիչները մեծ մասամբ երկրագործ են: Այգեգործութիւնը զարգացած է գետահովիտներու մէջ: Անասնապահութեամբ կը պարապին լեռնային մասերու մէջ:

Կիները կը պատրաստեն ընտիր գորգեր, կարպետներ, շալեր և մետաքսէ գործուածեր:

Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայերը, որոնք դարերէ ի վեր երկրին բնակչութեան մեծագոյն տոկոսը կը կազմեն, ծանօթ են իրենց քաջութեամբ և ազգասիրութեամբ: Նոյն իսկ մահմետական տիրապետութեան օրով, մասնաւորապէս Ղարաբաղի Մելիքները, կիսանկախ վիճակ մը ունէին: 1722-ին, ճիշտ երկու դար առաջ, Հայկական Լեռնաշխարհը ապրեցաւ իր մղած յաղթական կռիւներուն ամբողջ դիւցազնական շքեղութիւնը: Դաւիթ Բեգի և իր հրամանատարութեան ներքև կռուող զօրքին մղած հերոսամարտներու արդիւնքն էր այդ, պարսկական լուծին դէմ, որ կը վերջանար Ղափանի և Հալիձորի յաղթանակներով:

1813-ին սակայն Կիլիստանի դաշնագրութեամբ Ռուսաց Եկատերինա Բ. կայսրուհին կը կցէր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը իր կայսրութեան, իրականացնելով Մեծն Պետրոսի ծրագիրը:

Այդ թուականներէն մինչև համաշխարհային մեծ պատերազմը՝ պատմական Սիւնիքն ու Արցախը չդադրեցան երբեք գօտեպնդուելու հզօր ոգիովը 17-րդ դարու իրենց դիւցազն հերոսներուն, մինչև որ ցարական բռնակալութեան յաջորդող ռուսական յեղափոխութիւնները քայքայեցին թրքական ճակատին վրայ համախմբուած ռուս բանակները, որոնք հեռացան այնուհետև ժամանակի մը համար իրենց ճակատագրին ձգելով Անդրկովկասեան երկրամասերը, որոնց կարգին և Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը:

Ռուսական յեղափոխութեան յաջորդող դասալքութիւնները հրճուելու առիթ տուին թրքական հորդաններուն, որոնք երջանիկ օր մը թուպէն ներկայացած համարեցին համադուրանական իրենց կարմիր երազները իրականացնելու:

Առաջին օրէն իսկ երևան եկած Անդրկովկասեան նորակազմ պետութիւններու սահմանային անհամաձայնութիւնները մեծապէս կը նպաստէին ասոր: Բագուի մէջ ռուս զօրավար Պիչերախօվը պարտութեան մատնելէ և քաղաքը գրաւելէ վերջ՝ անոնք ուղղուեցան դէպի Ղարաբաղ-Չանգեզուր: Տեղական ասպատակախումբեր միացած թրքական զօրամասերու՝ Երասխի ակով առաջացան և գրաւեցին Ղարաղշլաղը, զոր փլատակներու կոյտի մը վերածեցին: Ապա, շրջապատեցին Լեռնային Ղարաբաղը և 1918 Մեպտեմբեր 24-ին գրաւեցին Ղարաբաղի սիրտը – Շուշին, ու ենթարկեցին Ասորբէջանի կառավարութեան:

Գինովցած իրենց առժամեայ յաղթութիւններէն՝ անոնք կը քալէին առաջ՝ դէպի Չանգեզուր, զոր գրաւելով՝ տիրած պիտի ըլլային լեռներու այդ անխորտակելի կամուրջին – ողնաշարը Հայկական Հանրապետութեան:

Համադուրանականութեան գաղափարը հետևանքը չէր ցարական իրաւակարգի տապալման. ան նախ ծագում առած էր Ռուսիոյ Թաթարներուն մէջ: Ապրելով Ռուսիոյ գերիշխանութեան տակ, անոնք իրենց մորթին վրայ զգացած էին օտար լուծի ծանրութիւնը: Մտաւորապէս աւելի բարձր, քան Թուրքերը, անոնց մէջ շուտով առաջ եկաւ ազգայնական գաղափարը և անոր յաջորդող անկախութեան ձգտումը: Համադուրանական գաղափարը իր բոլոր ձևերուն մէջ մեծագոյն առիթը կ'ընծայէր Օսմանեան կառավարութեան դէպի իր միջնադարեան աշխարհակալութիւնը փորձ մը ընելու¹:

Հասկնալի էր ուրեմն խելայեղ այն արշաւանքը, որուն ձեռնարկած էին թաթար Մուսավաթն ու թուրք Իթթիհատը – հաւատարիմ դրօշակիրները բանդուրանական գաղափարին:

Խոյանքը, սակայն, որուն յենարան կը ծառայէր չմարտուած տիրակալութիւն մը, առաջին իսկ վայրկեանին կը կորսնցնէր իր թափը, ազգային հերոս Անդրանիկի կազմակերպած փոխ-վրէժով:

¹ Տես՝ Բանդուրանիզմը Պոլսոյ մէջ, յօդ. Եէնի Գօւշուեանի, Ջահակիր Գրական Հաւաքածոյ Բ. Գիրք, տպգ. Գահիրէ:

Քաջ գիտնալով, որ Չանգեզուր առանց Ղարաբաղի կեանք չի կրնար ունենալ, Անդրանիկ դէպի Ղարաբաղ արշաւանքի կը ձեռնարկէր, ուր մօտաւորապէս 300 հազար հայութիւն կը տառապէր տաճիկ փաշաներու ձեռքին տակ, սակայն կէս ճամբան այդ յառաջխաղացումը կը դադրեցուի, միջամտութեամբ Բագու գտնուող անգլիացի զօր. Թամսընի¹:

Ու Անդրանիկի կը մերժուէր լուծել նոյնիսկ վրէժը Գեղուածորի մէջ 1918 թուականին թշնամի սուրին զոհ գացած 2000 հայերու:

Անգլիացուց միջամտութիւնը առժամապէս կը խրախուսէ Թուրքերը, որոնք զանազան ուղղութեամբ յարձակումներ կը կատարեն Չանգեզուրի դէմ: Այդ յարձակումները ետ կը մղուին թշնամիին համար մեծամեծ կորուստներով:

Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի սահմաններուն վրայ մղուած կռիւներու և աւերակ դարձած քանի մը հայ գիւղերու սրտաճմլիկ տեսարանը ցնցած էր տեղացի ազգաբնակչութիւնը, որ կռահելով իրեն սպառնացող վտանգը, իր աչքերը յառած էր Հայաստանի Հանրապետութեան, իր ճակատագիրը միանգամ ընդմիջտ անոր բանակներուն ու ռազմական ուժերու ճակատագրին կապելով:

Անդրկովկասեան նորակազմ պետութիւններու համար գոյութիւն ունեցող սահմանային խնդիրները առկախ կը ձգէին Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայութեան հարցը: Մինչև իրերու պարզուիլը Հայաստանի կառավարութիւնը կ'զգուշանար Լեռնահայաստանը իր հողային ամբողջութեան իրաւական և անբաժան մասը ճանչնալէ, ու Չանգեզուր և Ղարաբաղ կը կառավարուէին Տեղական Խորհուրդներով:

Պարագան բոլորովին այլ էր Ատրբէջանի համար, որ ոչ միայն կ'աճապարէր Չանգեզուրի և Ղարաբաղի պատմականօրէն Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կազմելը ժխտել, այլ և առաջ կը քշէր իր արնախանձ հորդաները, խրամատելով

¹ Ազատ Միւնիք, էջ 8, Հրատ. Գորիս, 1921: Տես նոյնպէս Ա. Միքայէլեանի յօդուածաշարքը Ղարաբաղի Վերջին Դէպքերը, 1923, Հայրենիք Ամսագիր, թիւ 7, Պոպօլն: Լեզուի միօրինակութիւնը մասամբ պահելու համար կարգ մը մէջբերումներու ոճը թեթևօրէն փոխած ենք:

այդպետով անջրպետը Անդրկովկասի հարևան ցեղերու միջև, որ ուշ կամ կանուխ պիտի ծառայէր Հիւսիսի ապագայ ծաւալական քաղաքականութեան զօրացումին:

Հայաստանի Կառավարութեան այդ վարանումը, որ հետևանք էր Անդրկովկասեան ժողովուրդներու միջև բարդութիւնները կանխելու քաղաքականութեան, առիթ չէր տար իրեն դրական օժանդակութեամբ ընդառաջ երթալու Ղարաբաղ-Զանգեզուրի հայութեան կողմէ քանիցս եղած օգնութեան առաջարկներուն: Ան կը գոհանար շատ շատ գործիչներ ու ներկայացուցիչներ ուղարկելով հոն: Այսպէս, 1919 Մարտ 12-ին Զանգեզուր կը հասնէր Ա. Շահմազեան, իբրև ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապետութեան:

Նոյն ամսոյ 25-ին Անգլիացոց կարգադրութեամբ զօրավար Անդրանիկ և իր զօրամասը կը ձգէին Զանգեզուրը ու կը հեռանային, յանձնելով երկիրը Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչին¹:

Թշնամին դեռ կը շարունակէր իր յարձակումները, որոնք կը փշրուէին տեղացիներու կորովի դիմադրութեան առջև:

Հայ Լեռնաշխարհը ապրիլ կ'ուզէր, իրեն համար անհանդուրժելի էր Ատրբէջանեան և Տաճկական լուծը:

1919 Ապրիլ 7-ին իրարու ետևէ կը կազմուին շարք մը բողոքի միջինգներ և ցոյցեր՝ Զանգեզուրը բռնի ուժով Ատրբէջանին հպատակեցնելու ոտնձգութեանց դէմ:

Ապրիլի յաջորդող ամիսներուն դէպքերը կը զարգանան գահավէժ արագութեամբ, թշնամին գիտակցելով Լեռնաշխարհի դիմադրական ոգիին գերազանց ուժերով Ղափանի ուղղութեամբ յառաջ կը շարժի, և շնորհիւ իր թուի առաւելութեան՝ կը գրաւէ Ղարաբաք, Ագարակ, Ուժանիս և Մողես գիւղերը, որոնց բնակիչները թէև կը հեռանան, բայց երիտասարդները կռուելով կը կասեցնեն թշնամիին յառաջխաղացումը, մեծամեծ կորուստներ պատճառելով անոր:

¹ Ազատ Միւնիք, էջ 8-9:

Նոյն ատեն արևմուտքէն – Նախիջևանի կողմէ ևս, դէպի Ջանգեզուր կը շարժին Թուրքեր, որոնք կը գրաւեն Նորս, Գիւմրի, Գժաձոր և Մազրա հայկական գիւղերը, որոնց բնակիչները սուրի և կոտորածի մատնելէ ետք՝ կը մօտենան Ջանգեզուրի դուռներուն:

Իրենց արշաւանքը յաջողեցնելու և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի ճամբով Լեոնաշխարհի դիակներու կամուրջը վայրկեան մը առաջ ձգելու համար տաճկական զօրամասերը կը յորդորեն Ատրբէջանը՝ աւելի մեծ ուժերով յարձակիլ Լեոնաշխարհի վրայ:

Այդ դէպքերուն առթիւ ՀՀ կառավարութիւնը Ատրբէջանի Կառավարութեան արտաքին գործոց նախարար Խանխոյսկուն գրութիւն մը կ'ուղղէր, ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուէր. 'Հայկական Կառավարութիւնը ունի ստոյգ տուեալներ, որոնց համեմատ Ատրբէջան անկանոն ու կանոնաւոր զօրամասեր կեդրոնացնելով խախտած է անցեալ տարուայ Օգոստոս 22-ին Ղարաբաղի Հայ Ազգ. Խորհուրդին հետ իր ունեցած համաձայնութիւնը, և վերջնագիր է ներկայացուցեր Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութեան զինաթափման համար: Ատրբէջանի կառավարութիւնը ստանալով օրինաւոր մերժում, Մարտ 20-ին սկսած է ազգաբնակչութեան բռնի զինաթափումին, նոյն ատեն մի քանի կողմերէ յարձակում՝ Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի վրայ:

Հայկական Լեոնաշխարհի մէջ իրերը այսպէս լարուած դրութեան մէջ էին: Ամէն կողմէ և ամէն օր յարձակումներու ենթարկուած երկիրը, որ քանիցս իր մարտական ուժին հարուածը զգացուցեր էր թշնամիին՝ ճգնաժամային օրեր կ'ապրէր:

Եթէ գերազանց խոյանքներու ի խնդիր մենելու պատրաստակամութիւնը չէր պակսեր իրեն, կը բացակայէր սակայն կազմակերպող երկաթէ ձեռքը՝ գոնէ սուղ արժեցնելու համար Միւնեսց աշխարհի ճիտերուն արիւնը: Այս պարագան կը մտահոգէր Լեոնաշխարհի հայ ղեկավար շրջանակները: 1919 Օգոստոս 18-ին Երևանի Կառավարութեան իր ուղղած մէկ գրութեամբ Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսեան այսպէս կը նկարագրէր Ջանգեզուրի դրութիւնը.

Կոիրը Գողթանում սկսուել է Յունիս 25-ից: Հայկական գիւղեր Աղան, Դերը, Շուռութը, Փառադաշտը, Գեալը և մօտ 500 հոգի Ղազանչիներ Թուրքերի ճնշման տակ անցել են Գողթանի լեռնային մասը: Մենք աւերել ենք թրքական Բիլաւ և Բէյրուտ գիւղերը: Տասնօրայ կոիւներից յետոյ մեծ կորուստներով Օգոստոս 6-ին ընկաւ Տանակերտը: Ագուլիսցիների հետ կապ չունինք: Տեղեկութիւնների համաձայն նրանք յանձնուել են Թուրքերին, վայր դնելով զենքերը: Ամենաստոյգ տեղեկութիւններ ունենք, թէ Թուրքերը վճռել են ամէն գնով ոչնչացնել Գողթանը և կապուել Գեղուաձորի հետ: Գենուագում դրութիւնը աննկարագրելիօրէն սպառնական է: Սովը, ռազմամթերքի և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան չգոյութիւնը դրել են մեզ անել կացութեան մէջ: Փրկութիւն փնտռել գաղթելու մէջ՝ անհնար է, որովհետև բոլոր ճանապարհները գտնուում են Թուրքերի ձեռքը: Անհամբեր սպասում ենք այս գրութեան Ձեր պատասխանին: Մեր օրերը համրած են, դիմադրել 10-15 օր այլևս անհնար է: Տէք մեզ ցուցմունքներ և փութացէք փրկելու Գողթանը:

Մելիք-Մուսեանի նամակին հետ գրեթէ միաժամանակ Երևան կը հասնի Գողթանի հայ միլիցիայի պետ Մովսէս Գիւլնազարեանը, օգնութեան գործը արագացնելու առաքելութեամբ:

ՀՀ Կառավարութիւնը զբաղուած Վետի-Բազարի և Շարուրի անյաջող կոիւներով, անգամ մը ևս կը դժարանար կանոնաւոր զօրամասեր ղրկել Գողթան:

Ահա այդ օրերուն Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բիւրօյի առաջարկութեամբ այդ վտանգուած շրջանը կը ղրկուի փոխ-գնդապետ Գարեգին Նժդեհը, որուն ներկայութիւնը այնուհետև անսպառնակութեան աղբիւր պիտի դառնար պատմական աւանդութիւններով արգասաւոր Հայկական Լեռնաշխարհի այդ քաջարի ժողովուրդին համար:

II ԿՐԱԻՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Նժդեհ Ղափանի մեջ.– Կազմակերպական աշխատանք.– ՀՀ Կառավարութեան մէկ գրութիւնը Գողթանի Ե. Համագումարին.– Զինուորական հրամաններ.– Խրամատներ.– Պայթուցիկ տակառներ.– Միջնաբերդեր.– Լուսախօսութիւն.– Յղնա Կապարգողթի հետ.– Կապարգողթ միացեալ ճակատով.– Բարոյական մթնոլորտ:

Պայքարի ճամբան գեղեցիկ է և լուսաւոր անոնց համար, որ ցեղին հպարտութիւններուն ու անոր փառքին ի խնդիր գոհուիլ զիտեն:

Այս ոգին կ'առաջնորդէր հայ մարտիկը, որ դեռ Գողթան չհասած՝ կը լսէր Ղափանէն ու Գենուազէն հասնող օգնութեան աղաղակները: Ու ինքնապաշտպանութեան աշխատանքը այդ շրջաններէն կ'սկսէր:

Քանի մը օր վերջ հոն կը ժամանէր նաև Գողթանի միլիցիայի պետ Գիւլնազարեանը, իր հետ բերելով ՀՀ Կառավարութեան մէկ գրութիւնը, ուղղուած Գողթանի Ե. Համագումարի նախագահութեան, ուր կ'ըսուէր. 'ՀՀ Կառավարութիւնը այժմ ձեզ որևէ դրական օգնութիւն չի կրնար հասցնել: Գողթեցուցէք Գողթանի ժողովուրդը Գենուազի և Ղափանի շրջանները:

Խորհրդակցութենէ մը յետոյ՝ կ'որոշուի ժողովուրդին սեփականութիւնը չդարձնել վիրոյիշեալ պաշտօնագիրը, նախ՝ որ այդ կերպով խուճապ, ու ծայրայեղ պարագային՝ բարոյալքում յառաջ պիտի գար Գողթանի բնակչութեան մեջ, ու երկրորդ, ամենակարևորը, Գողթանը պարպել՝ կը նշանակէր ձեռքէ հանել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ամրութեանց բանալին:

Ռազմագիտօրէն անկարելի էր աստիկա:

Այս նկատումներով կը յետաձգուի Գողթանի գաղթը:

Ղափան-Գենուազի Ազգ. Խորհուրդի կողմէ եղած հրաւերին վրայ Նժդեհ կ'ստանձնէ այդ շրջաններու զինուորական ընդհ. հրամանատարութիւնը:

Այսպես Կապագողթի¹ 60.000 հայ բնակչութեան ճակատագիրը կը դառնար օրուայ հարց ու կը յանձնուէր երիտասարդ զինուորականին, որ անմիջապէս կը ձեռնարկէր տեղական միլիցիայի կազմակերպման անյետաձգելի գործին:

Ղափանի Հանքերը, ուր կը մնայ զինուորական սպայակոյտը, վառարանը կը դառնայ տենդայոյզ գործունէութեան մը, որուն զսպանակը հրամանատարը ինքն էր:

1919թ. օգոստոս 10-ին Նժդեհի հետեւեալ հրամանը կ'արձակէ Ղափանի Հանքերէն.

ՂԱՓԱՆ-ԳԵՆՈՒԱԶ-ԳՈՂԹԱՆԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ԶՕՐԱՄԱՍԵՐԻՆ

1. Այսօրուանից ես ստանձնում եմ Ղափան-Գենուազ-Գողթանի միացեալ ուժերի հրամանատարութիւնը: Ընդամին, հրամայում եմ բոլոր պաշտօնական գործերով դիմել ինձ:

2. Զօրամասերի շտաբը գտնուում է Հանքերում, ուր բոլոր ռազմաշրջանների պետերը պէտք է ուղարկեն իրենց հաղորդագրութիւնները:

3. Ոչ ուշ, քան ամսոյս 12-ի ժամը 16-ը տեղեկացնել զինուորների հրացանների ինչ սիստեմի լինելու, փամփուշտների քանակի մասին:

Ղափան-Գենուազ-Գողթան Միացեալ

Ռեզ. Ուժերի Ընդհ. Հրամանատար

ՆԺԴԵՀ

Բովանդակ Կապագողթի շրջանը մշտատն յարաբերութեան մէջ դնելու համար կը հաստատուին գիշերային լուսախօսութեան և ցերեկեայ նշանատուութեան կապեր, այդ նպատակով հրամանատար Նժդեհի իր վաշտերուն կ'ուղղէ Բ. հրամանը.

1. Մայիս 12-ին և 13-ին եղայ Ջէյվա-Ազարակ ռազմաճակատում: Բոլոր զիւղերը, բացառութեամբ Մողեսի, բաւարար կերպով տանում են դիրքապահութիւնը: Հիւղեր ունին ոչ բոլոր

¹ Ղափան, Գենուազ, Գողթան շրջան:

պահակախմբերը: Դրություներ պահանջում է աւելի լուրջ վերաբերմունք:

2. Հրամայում եմ վաշտային շրջանների մէջ ստեղծել կենդանի կապ ու ամէն օր երեկոյեան ժամը 9-ին և առաւօտեան 4-ին նշանատուութեամբ տեղեկացնել զօրամասերի շտաբին ճակատներում տեղի ունեցած փոփոխութիւնների և դրութեան մասին: Նշանատուութիւնից զատ՝ շաբաթական երկու անգամ, հինգշաբթի և կիրակի օրերը, ուղարկել հաղորդագրութիւն և այլն:

ՆԺԴԵՀ

Հանքեր 1919 Հոկտեմբեր 15

Թիւ 3 հրամանը կը վերաբերի զէնք կրելու ի վիճակի եղող 18-52 տարեկան բոլոր ուժերը կարգապահօրէն զինուորական աշխատանքի մղելու, հիմքը դնելով ժողովրդային վաշտերու կազմակերպութեան.

1. Գենուագի ամբողջ գաւառամասը բաժանում եմ վեց վաշտային շրջանների և հրամայում նշանակած վաշտապետերին իրենց յանձնւած շրջանների ռազմական ուժերից (18-ից 52 տարեկան) կազմակերպել ժողովրդական-միլիցիոն վաշտեր ըստ հետևեալ շտատի. 1 վաշտապետ, 2 փոխ-վաշտապետ, 4 յիսնապետ, 8 փոխ-յիսնապետ, 16 օղակի աւագներ, 128 զօրաշարքային զինուորներ:

2. Գենուագի ժողովրդական վաշտերը ղեկավարուելու են մի ընդհանուր հրամանատարի կողմից, որին նշանակելու եմ ես: Մինչև վերջինիս նշանակումը՝ վաշտապետները ենթարկուելու են զօրամասի շտաբի պետին:

3. Գենուագի ժողովրդական զօրամասի պետ նշանակում եմ պօտ-պարուչիկ Անուշեանին, որին և հրամայում՝ Մեղրիում հիմնել զօրամասի շտաբը:

4. Գենուագի սահմաններն ամրացնելու համար խրամատաշէնների պետ Համագասպ Եպիսկոպոսեանին՝ հաւաքել շրջանում եղած ամբողջ ուժանակը և ամբարել մի տեղ:

5. Հրամայում եմ բոլոր վաշտապետներին խրամատաշէնների պետի տրամադրութեան տակ դնել 5 ական բանիմաց զինուոր՝

մմբակոծութիւնը և ուժանակային գործը ուսումնասիրելու համար:

6. Ժողովրդական վաշտերը ունենալու են շարքական երկու ռազմավորձ՝ շարքա ռ կիրակի օրերը: Ռազմավորձերին և մարզանքներին չմասնակցող զինուորները կրում են կարգապահական պատիժներ:

ՆԺԴԵՇ

Հանքեր, 1919 Հոկտեմբեր 18

Ինքնապաշտպանութեան գործը լուրջ հիմերու վրայ դնելու համար անհրաժեշտ էր ժամ առաջ զիւղերու մէջ կազմակերպել ժողովրդական այդ վաշտերը:

Զինուորական տեսակէտով անոնք թէն գորքերէ պահանջ-ուած արդիական պայմանները չեն լրացներ՝ զոհողութեան և կարգապահութեան ըմբռնումը սակայն բարձր է իրենց մօտ:

Խաղաղ պայմաններու մէջ զինուոր ու դեկավար կը մնան գաղափարի և գէնքի անբաժան ընկերներ:

Վաշտապետ և զինուոր կ'ապրին իրենց սեփական միջոցներով: Ոչ ոք վարձ կ'ստանայ: Վաշտերը բաղկացնող զինուորը ինքը՝ զիւղացիութիւնը ու տեղացի ազգաբնակչութիւնն է, որ իր ժամերէն մէկ քանին պարտական է յատկացնել հասարակաց՝ հետնապէս նան իր ինքնապաշտպանութեան գործին:

Ատկէ ահա բարոյական այն բարձր տրամադրութիւնը, որ էլեկտրականացած կը պահէ վաշտերը:

Կոռուող ուժը - վաշտը այսինքն, վարձկաններու դասակարգ մը չէ հոն, այլ ժողովուրդը, որ կ'զգայ, թէ իրմէ դուրս ոչ մէկ ձեռք, ոչ մէկ ոյժ կայ իր ընտանիքը, իր ինչքն ու պատիւը պաշտպանող:

Զինուորներուն մէջ բարոյական և հայրենասիրական զգացումները վառ պահելու նպատակով հրամանատար Նժդեհ 1919 Հոկտեմբեր 23-ին Լիջլէն կ'արձակէ իր թիւ 4 հրամանը, որ գորքին ուղղուած սոսկական յայտարարութիւն մը չէր, այլ ռզկելոչումը մեր Յեղափոխութեան հրամանատարին փշոտ ուղիներուն վրայ ինկող գաղափարի ռահվիրաներու յիշատակին:

Ամէն օր, այնուհետև, թշնամի գրոհները դարանակալող հայ ռազմիկի հոգիին ընդմէջէն ճառագայթի մը նման գուարթ պիտի անցնէր դիմաստուերը անոնց, որ հայ անկախութեան գաղափարին ուխտաւորները հանդիսացան:

Ու այդքանը բաւական էր զայն յանդուգն ու խելայեղ նուիրումներու առաջնորդելու համար:

Այդ հրամանը ահա.

1. Մի շարք ժողովուրդների զօրքի մէջ կայ մի շատ գեղեցիկ սովորութիւն, այն է՝ զինուորների անուանացուցակների ստուգման ժամանակ նախ յիշատակել իրենց երկրի ազատագրութեան ճանապարհին ընկած հերոսների անունները:

Երբ ստուգողը տալիս է այդ նուիրական անունները՝ Շնկան՝ պատասխանում է զօրաշարքի աջ թևի առաջին զինուորը:

- Փառք,- կրկնում է աջ թևի երկրորդ զինուորը:

- Յաւերժ փառք,- աւելացնում է ամբողջ զօրաշարքը:

Ազգային նահատակների անունների ամենօրեայ յիշատակումը զինուորների մէջ ստեղծում է բարոյա-հայրենասիրական բարձր տրամադրութիւն, ընկած նահատակների հաւատարմութեամբ ու անձնուիրութեամբ ծառայելու ու մեռնելու քաջօրէն իրենց Հայրենիքին համար:

Հրամայում եմ Ղափան-Գենուագ-Գողթանի զօրամասերի պետերին որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորութիւնը և ամենօրեայ ստուգումների ժամանակ յարգել մեր ցեղի ընտիր որդիների խնկելի անունները՝ Քեռի, Խեչօ ...

ՆՃԴԵՀ

Շրջաններու բոլոր գիւղերու մէջ կը կառուցուին միջնաբերդեր: Կառուցուած միջնաբերդերը կը կոչուին այս կամ այն յեղափոխական նահատակի անունով. Քրիստափորաբերդ, Խեչօաբերդ և այլն:

Բոլոր ժողովրդական վաշտերը ունին իրենց Յեղափոխական Սուրբը՝ իրենց զօրավիգը:

Վաշտի մը գորավիզը կը դառնայ Քրիստափորը, ուրիշի մը՝ Խեչօն, երրորդի մը՝ Դումանը, չորրորդի մը՝ Ռոստոմը և կոչիւներու ժամանակ կը պաշտպանէ գայն:

Այսպէսով, երկրի կռուող ուժերուն ոգևորութեան աղբիւր կը դառնայ նահատակ հերոսներու յիշատակը, ստեղծելով կիսաքաղց վաշտերու մէջ բարոյա-յեղափոխական բարձր տրամադրութիւն՝ պատուով վարելու համար իրենց վիճակուած ծանր գոյամարտը:

ԽՆԱՄԱՏՆԵՐ: Կրաւորական շրջանի չորս ամիսները արդիւնաւոր կ'ըլլան նոյնպէս խրամատներու շինութեամբ:

Խրամաշինութիւնը պարտադիր է ամէն գիւղի և ամէն ճակատի համար:

Գիւղացիութիւնը շաբաթական որոշ օրեր այր, կիւն և երախայ, անխտիր, մէկ մարդու պէս ոտքի վրայ է: Լերան մը գառիթափին կամ ձորի մը հարթ լանջքին վրայ՝ արևին կիզիչ ճառագայթներուն ներքև կամ ձմրան բուքին, անտրտունջ և իր պարտականութեան գիտակ՝ ան բահերու ու բրիչներու գոռ ժխորին կը խառնէ իր մարտական աշխատանքին խանդավառ և հզօր երգը: Հասարակաց գործին իսպառ դրուելիք ճիզին մէջ աշխատանքի բաժանումն ևս հասարակաց է:

ՊԱՅԹՈՒՑԻԿ ՏԱԿԱՌՆԵՐ: 10էն մինչև 80 քիլօ ծանրութեամբ մետաղէ տակառներ են ասոնք, լեցուած պղինձի կտորներով ու պայթուցիկ նիւթերով: Կռուի պահուն կը գործածուէին թշնամի բանակներու մէջ ահաբեկում առաջ բերելու նպատակով: Լեռներու և ժայռերու կատարներէն վար կը ձգէին զանոնք այն պահուն, որ թշնամին ձորերու մջ կը գտնուէր, և ահա անդունդներէ վար իրենց գահավէժ անկումին՝ անոնք միասին կը տանէին ծուխի և ժայռերու կտորներ: Մարսափը և աւերը, որ առաջ կու գար այս կերպով թշնամի շարքերու մէջ, աննկարագրելի է:

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴՆԵՐ: Խրամատներու ու պայթուցիկ տակառներու մօտ միջոնաբերդերը կոչիւներու պահուն կը մատուցանէին եզական ծառայութիւն: Արդիական ըմբռնումով կառուցուած շինութիւններ չէին անոնք: Տեղական կարիքը և ղեկավար միտքը

ծնունդ տուած էին անոնց: Բլուր մը, գիւղերու կողքին բարձր-
ացող ժայռերու կարկառ մը կամ շատ անգամ եկեղեցի մը իր
քովընտի տուներով պատուած՝ ամբարտակ կը ծառայէր
թշնամի գրոհներու դէմ: Այս նպատակին համար կ'օգտագործ-
ուէին նոյնիսկ անտառներու մէջ իրենց դիրքով ուշագրաւ ծառեր,
որոնց վրայ դրուած գնդացիրներ նախաճիր կը գործէին
հակառակորդ բանակներու մէջ:

ԼՈՒՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ: Բոլոր ճակատները սպայակոյտի
կեդրոնին հետ յարաբերութեան մէջ պահելու և թշնամի
շարժումներու մասին կտրուկ և անմիջական լուրեր հաղորդելու
համար կը կիրարկուէր գիշերային լուսախօսութիւնը:

Գիշերային պահերդները թշնամի վտանգի մը ներկայու-
թիւնը պիտի իմացնէին մահիկաձև լուսախօսութիւններով, իսկ
խաչաձև լուսահրթիռներ՝ ճակատներու վտանգէ գերծ ըլլալը
պիտի հաղորդէին:

Յորեկ ատեն նշանախօսութիւններ նոյն նպատակին կը
ծառայէին՝ կենդանի յարաբերութեան կապը պահելով հանդերձ:

Սպասողական քանի մը ամիսներու այս շրջանին երկրէն կը
հեռացուէին նաև եօթը հարիւրի չափ իսլամ հովիւներ ու
աշխատատէրներ, որ հայ հարուստ տանուտէրերու հօտերը
կ'արածէին, և որոնք իրենց աշխատանքին բերումով ամէն տեղ
էին ու ականատես՝ կատարուած շարժումին:

Զանգեզուր, երբ դեռ օտար ոհմակներու մահուան սպառնա-
լիք տակ էր՝ ոչ ոք խորհած էր չէզոքացնել այդ վտանգաւոր
տարրերը, որոնք ամէն օր սահմանէն անդին անցնելով կը յարա-
բերէին թշնամիին հետ: Հրամանատար Նժդեհի կարգադրու-
թեամբ պարսիկ հովիւները կը ճամբին Պարսկաստան իրենց
ընտանիքներով, իսկ թուրք և թաթար հովիւները կը
բանտարկուին իբրև պատերազմական գերի:

Կապարգողթ այլևս գուտ հայկական կը դառնար:

Կրաւորական շրջանի կարևոր գործերէն մէկն ալ պէտք է
համարել Յոնա գիւղի Կապարգողթի մաս կազմելու պարագան:

Ագուլիսցիները վաղուց ընդունած էին Ատրբէջանի Կառա-
վարութեան հպատակութիւնը և կը կառավարուէին Էդիֆ Բէյի

ձեռքով: Գողթանի և Ջանգեզուրի միջև կապ ստեղծելու համար հրամանատար Նժդեհ 200 Ղափանցի և Գենուազցի զինուորներով կը մաքրե՛ Օխչի-Չորի թուրք գիղերը ու Գողթան կ'անցնի: Ճիշտ այդ օրերուն Յոնա հայ գիղի բնակչությունը բժիշկ Գարեգին Մարգիսեանի հիւանդոտ թելադրություններէն վարակուած՝ կը պատրաստուէր նետուիլ Ատրբէջանի գիրկը: Արդէն պատուիրակութիւն մը ուղարկուած էր Օրտուբադ՝ Ատրբէջանի հպատակութիւն յայտնելու նպատակով:

Հրամանատար Նժդեհի Գողթան մուտքը կ'ոգևորէ Յոնացիները, որոնք կը հրաժարին Ատրբէջանի հպատակութիւնը ճանչնալէ ու կը կապուին Կապարգողթի:

Այսպէս քառամսեայ այս շրջանին Կապարգողթի 60.000 հայութիւնը շնորհիւ թափուած ջանքներու կը կազմէ միացեալ և զօրաւոր ճակատ մը՝ դիմագրաւելու պատրաստ արտաքին յարձակումները:

Գործը, որ կատարուած էր, պերճախօս սպացոյց էր անվկանդ կամքին զինուորականին, որուն վերապահուած էր այնուհետև իր ձեռք բերած յաղթանակներով աւելի ևս գրաւել վստահութիւնը ժողովուրդին:

Այդ չորս ամիսներու ընթացքին Կապարգողթի բնակչութեան հոգիին մէջ դրուած էին խոյանքի զօրաւոր կայծեր, որոնք պիտի բռնկէին շուտով՝ լուսաւորելու համար իր անունը ժամանակակից հայ պատմութեան մէջ:

III ԿՌԻԻՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

Կրաւորական շրջանին թշնամի գործունէութիւն.- Թաթարական երկու վաշտ Օխչի-Ձորի մէջ.- Գողթանի դրութիւնը ճգնաժամային.- Առաջին յարձակողականը.- Գեղւածորի արշաւանքը.- Մեղրի խանդավառ.- Շուռնուխի արշաւանքը.- Գողթանի արշաւանքը.- Գորիսի հրամանատարութեան մէկ հաղորդագրութիւնը.- Թշնամի նահանջը դէպի Ջուլֆա.- Թշնամի կարծիքներ.- Որոտանի, Ասկիլումի և Չաւրնդուտի կռիւները.- Կռիւներու նոր շրջանի մը նախօրեակին:

Ինքնապաշտպանութեան կրաւորական չորս ամիսներուն թրքո-թաթար հորդաներ դեռ կը կողոպտէին ու կը ջարդէին Կապարգողթի սահմաններէն դուրս մնացած հայ գիւղացիութիւնը:

Գեղուածորի մէջ 1918-ին 2000-ի չափ Նախիջևանցի հայերու եղերական ջարդին ահաւոր կսկիծը դեռ կը կտտար ժողովուրդի սրտին խորը: Ուշ կամ կանուխ նոյնը պիտի ըլլար նաև ճակատագիրը Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հայութեան, եթէ երբեք ըրպէին պահանջած արթնամտութեամբ չկանխուէր վտանգը:

Նոր շարժումներ կը նկատուէին Օրտուբաղի և Նախիջևանի թաթարներու մէջ:

Ջանգեզուրի ու մասնաւորապէս Կապարգողթի համար ճակատագրական նշանակութիւն էին ստացած Օխչի և Գեղուայ թրքաբնակ գիւղերը, որոնք սերտ կապեր ունենալով Ատրբէջանի և Նախիջևանի մահմետականներու հետ, տենդոտ պատրաստութիւններ կը տեսնէին կոտորելու համար Գողթանի ու Բաղաբերդի հայութիւնը, և այդ կերպով տէր դառնալու այդ շրջաններու ռազմագիտական կարևոր կէտերուն:

1919 Նոյեմբեր 2-ին Օրտուբաղէն տաճկական երկու վաշտեր իրենց սպաներով կ'անցնին Օխչի-Ձոր: Երկու օր վերջ՝ ձորը կը յայտարարուի Ատրբէջանի անբաժան մասը: Ապա, թուրք սպաներ զօրահաւաքի կ'ենթարկեն տեղական թուրք տարրը, կը

կապուին Գեղուաձորի հետ և կը փակեն Գողթանը Զանգեզուրին միացնող միակ ճանապարհը: Սովէն ու թշնամի սպառնալիքներէն տանջահար՝ Գողթանի ու Բաղաբերդի հայուրեան համար կ'ստեղծուէր ողբերգական դրութիւն մը:

Աշխարհէ անջատուած այդ երկու շրջանի հայութիւնը իր ճակատագրին ձգել՝ գիտակցորէն թշնամիին սուրին մատնել կը նշանակէր: Խաղաղ միջոցներով Զանգեզուրի և վտանգուած շրջաններու միջև հաղորդակցութիւն պահել անկարելի էր:

Թրքական վաշտերու ներկայութենէն շփացած Օխչիի թուրք բնակչութիւնը լսել անգամ չէր ուզեր Կապարգողթի հայ զինուորական հրամանատարութիւնը, որ կ'առաջարկէր ճանապարհները չխափանել: Դանդաղիլ աւելի քան ոճիր պիտի ըլլար:

Տրուած հրամանին վրայ, Նոյեմբեր 18-ի գիշերը Գենուազի երկու վաշտերը՝ մօտաւորապէս 200 հոգի, յանկարծակիի բերելով Օխչիի թրքական գիւղերը, կ'առաջարկէն զինաթափ ըլլալ, յանձնել թուրք սպաները ու ենթարկուիլ Զանգեզուրի Ազգ. Խորհուրդին: Պատասխանը կ'ըլլայ մերժողական և թշնամական գործողութիւններ վերստին կ'սկսին:

Կը տրուին կռուի նշանները և առաջին օրէն իսկ պայթուցիկ տակառները մահ կը սփռեն հակառակորդ բանակներու մէջ: Թշնամի ոչ մէկ զինուոր և սպայ կ'ազատի: Նոյն օրը կը գրաւուին Շաբաղին, Օխչի, Փերդովտան, Արալըի ու քանի մը ուրիշ գիւղեր:

Կռուի այդ առաջին յաջողութիւններու շնորհիւ հաղորդակցութիւն կը հաստատուի Գողթանի, Բաղաբերդի և Զանգեզուրի միջև: Նոյեմբեր 15-ի կռուի ընթացքին ձեռք կը ձգուին որոշ քանակութեամբ զէնք, ռազմամթերք, հացահատիկ և պատերազմական ասարներ: Թշնամին գրեթէ բոլորովին կը փճանայ:

ԳԵՂՈՒԱԶՈՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Գեղուաձորը Զանգեզուրի համար այն է,

ինչ որ Կարտագինէն Հռոմի համար:

Միւնիք թերթ

Օխչի-Ձորի կռիւներէն ետք՝ թշնամի բեկորները կը փախչին դէպի Նախիջևան, և այդ շրջանը կ'անցնէր Հայոց ձեռքը:

Հերթական միւս գործողութիւնը պիտի սկսէր Գեղուաձորի աւազակաբարոյ թուրք տարրին դէմ, որ իր կատարած գազան-ուրթիւններով ու թալանով յուսահատութեան մատնած էր Գենուազի գիւղացիութիւնը: Գեղուաձորի թուրք մասսան սերտ կապեր կը պահպանէր մէկ կողմէ Նախիջևանի, և միւս կողմէ Զանգեզուրի և Զիքրայիլի, երրորդ՝ Շիլարի վրայով նաև Հաջիսամլուի թրքութեան հետ, և հայկական գիւղերը չորս կողմէն օղակելով՝ ամէն չարիք կը նիւթէր անոնց բնակիչներուն: Ասկէ գատ, Գեղուաձորի ամէն մէկ գիւղին մէջ կային հայկական հին եկեղեցիներ, գերեզմանատուներ և այլ հնութիւններ, ուրկէ պարզ կ'երևէր, որ ան հայկական շրջան մըն է եղած պատմական հարուստ անցեալով, զոր յետոյ հայ ժողովուրդը լքած է թշնամի ցեղերու արշաւանքին պատճառով¹:

Արդարև, Գեղուաձորը՝ պատմական Բաղաց իշխաններու այդ ուստանը, առաջին օրէն իսկ իր վրայ հրաւիրած էր Ատրբէջանի և Նախիջևանի ուշադրութիւնը և օրէ օր անտանելի կը դարձնէր Զանգեզուրի հայութեան դրութիւնը:

Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու գոյութեան առաջին օրէն իսկ Թաթարներ կը ձգտէին Ղափանի և Գենուազի վրայով միանալ Ատրբէջանի, որմէ ընդամենը տասը վերստ հեռու էին:

Հսկայական լեռներու ծոցին մէջ թաղուած այդ հոչակաւոր ձորը լայն հնարատրութիւններ ունէր ի հարկին իրարմէ բաժնելու հայկական շրջանները ու մշտական սարսափի ներքև պահելու անոնց ազգաբնակչութիւնը:

Գեղուաձորի բարբարոս բնակչութիւնը պատուհաս էր դարձեր Ղափանի, Տաթևի, Դարապասի և Սիսեանի հայութեան զլխուն, որ իր կռուող ուժերուն խոշոր մէկ տոկոսը ստիպուած գիշեր ցերեկ սահմաններու վրայ կը պահէր:

¹ Արնոտ գիրք, էջ 29: Հրատ. Լեռնահայաստանի Կառավարութեան, Գորիս, 1921:

1918-ին այնտեղ ինկած 2000 հայ դիակներու արիւնը դեռ չցամաքած՝ այդ ձորը տակաւին կը շարունակէր իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը: Իր աւազակախումբերը պարբերաբար կը քշէին այս ու այն գիւղի տաւարն ու ոչխարը, կ'սպաննէին դաշտերու խաղաղ հայ բնակչութիւնը, կ'առնանգէին հայ կիներն ու աղջիկները և գերի կը տանէին պատահական ճամբորդները փրկագին ստանալու նպատակով:

Ահա թէ ինչո՞ւ Զանգեզուրի հայութիւնը յանուն խաղաղութեան շարունակ կը պահանջէր պատժել չարագործները և ազատել գերութեան մէջ գտնուող 40-ի չափ հայ կիներն ու աղջիկները¹:

Զէնքը, ուրեմն, վերջ պիտի դնէր խաղաղ ազգաբնակչութեան վրայ գործուած անլուր բարբարոսութեանց:

Ալ վճռուած էր, պէտք էր կռուիլ:

Տասը օրուայ մէջ՝ քսանի չափ ուժանակի գործածութեան ծանօթ Ղափանցիներ կը պատրաստեն երեք հարիւրի մօտ 1-5 փութնոց պայթուցիկ տակառներ և հազարէ աւելի 1-10 ֆունտ ծանրութեամբ ձեռնառումբեր:

Այդ օրերուն տեղի կ'ունենան Թուրքերու կողմէ երկու սպանութիւններ, որուն վրայ Ղափանի ընդհանուր հրամանատարութիւնը 25 Նոյեմբեր 1919-ին իր թիւ 13 հետևեալ հրամանը կը դրկէ վաշտապետերուն.

Նկատուում է, որ վերջին ժամանակներս թշնամին խոր և յանդուգն խուզարկութիւններ է կատարում, ինչպէս օրինակ՝ Վերին Խոտանանի դէպքը և Սիւնիքի մօտ մի Վաչագանցու և Ագարակցու սպանելը օրը ցերեկով: Թշնամին դորանով նախ մերկացնում է մեր դիրքերը և ուժերի դասաւորութիւնը ու միաժամանակ իր աւազակային խմբերով ահաբեկում է մեր ամբողջ հասարակութիւնը: Հրամայում եմ բոլոր վաշտապետներին՝ անմիջապէս ուղարկել ինձ մօտ երկուական աչքի ընկնող, կտրիճ տղաներ՝ գայլախումբերը² *կազմակերպելու համար*:

¹ Սիւնիք՝ թերթ, 1919 Մայիս 23, թիւ 18, Գորիս:

² Ուժանակներով ու ռումբերով զինուած խումբեր են ասոնք, որ գիշերային յարձակումներու ատեն իրենց համարձակ գործողութեամբ սարսափ կը տարածէին թշնամի շարքերու մէջ: Ծ. Հ.:

Գայլախումբերնու կազմութեան յաջորդող երեք օրուայ ռազմափորձերէ յետոյ, 1919 Նոյեմբեր 30-ին ժողովրդային զօրամասերուն կ'ուղղուի թիւ 4 հրամաննր.

Զինուորնէ՞ր, թշնամու ցանկութեամբ սկսում է մեր արշաւանքը, մեր խաչակրաց արշաւանքը Գեղուածորի դէմ:

Վաղը, երբ ձեր խենթ գրոհներից և զարկերից թշնամին շշմած կը թողի իր գիւղերը, ձեզ կը ողջունեն մեր հինաւուրց, այսօր թշնամու կողմից պղծուած բերդերի և վանքերի աւերակները:

Վաղը, երբ այդ ձորում կը լսուի ձեր ոտների ձայնը, ձեր գէնքերի շաչիւնը, հայ գերիները, Քէյֆաշէնի բէգերի շնաբարոյ կրքերի առարկան դարձած հայ կանայք ծնկաչոք կ'աղօթեն ձեր գէնքի յաջողութեան համար:

Վաղը, երբ քաջերդ Աջիբաջ հասաք, յիշէք Խալիլ-բէգեան սև օրերը, երբ այս գիւղի մօտ թշնամին բարբարոսաբար մորթոտեց երկու հազարի չափ օսմանեան սրից ճողոպրած հայ կին ու երեխաներ: Ասում են, այժմ այնտեղ մի ամբողջ ձոր յիքն է կմախքներով, գանկերով, ուր յաճախ հիւր են գալիս Գեղուածորի շներն ու գիշատիչները:

Յիշէք այդ, և եղէք անխնայ ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ և մարդ եղէք կանանց, երեխաների և ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, յառաջ, մեզ հետ Աստուած և Դաւիթ-Բէգի վրիժակ հոգին:

Նոյն օրը կը յայտարարուի զօրահաւաք:

Քսանըչորս ժամուայ մէջ Ղափանի վաշտերը կազմ ու պատրաստ կը հաւաքուին Հանքերը, Գենուազցիները՝ Բաղաբերդ, իսկ Դարապասի ու Տաթևի ուժերը կը կեդրոնանան Մալտաշ: Նոյեմբեր 31-ի ցերեկը զօրքը ռազմախաղերով ժամանակ կ'անցընէ:

Երեկոյեան դէմ Նժդեհ իր զօրքին կը խօսի կատարուելիք արշաւանքի նշանակութեան մասին: Կը բացատրէ, թէ աւարի և կողոպուտի տենչը չէ իրենցը այդ կռուին մէջ, թէ յափշտակ-

ութենէ ու կողոպուտէ բարձր նպատակ մը զիրենք կը տանի ռազմադաշտ, ուր պիտի վճռուի այդ երկրին հարազատ զաւակներուն ապրելու անկորնչելի իրաւունքը: Հերոսներու անունով կ'զգուշացնէ զօրքին ձեռք չբարձրացնել կիներու և երախաներու վրայ:

Գիշերուայ ժամը 12-ին զօրքը շեփորի ձայնէն կազմ ու պատրաստ ոտքի վրայ է արդէն, գիշերուայ 1-ին կը տրուի արշաւանքի հրամանը: Ժամը 4-ին տրուած մարտագրի համաձայն գրուած են իրենց դիրքերը ու կ'սպասեն ընդհ. յարձակողականի ազդանշանին: Ժամը 6-ին Ղափանցիք բռնած են Գեղուաձորի բարձունքները և պայթուցիկ տակառի մը տուած նշանին վրայ՝ գրոհը կ'սկսի: Կռուի առաջին օրը թշնամին ուժեղ դիմադրութիւն մը ցոյց կու տայ, երկրորդ օրը հայ զօրքը կը մտնէ Շհարջիկ: Դեկտեմբեր 2-ը կ'անցնի առանց վճռական արդիւնքի: Դեկտեմբեր 3-ին կը հասնի Հանքերը Նոյեմբեր 24-ին Գորիսէն ուզուած թնդանօթը, որ երկու հրանօթ արձակելէ ետք՝ կը փձանայ:

Պահեստում ընդամէնը մէկ օրուայ հաց կայ,- կը գրէ տնտեսական բաժնի կառավարիչը: Գորիսէն կը հաղորդեն. Մթերանոցներում ռազմանիւթը սպառած է:

Հակառակ այս բոլորին՝ կոհիր կը շարունակուի դեռ:

Հետևեալ օրը Բաղաբերդի բարձունքին վրայ կը ծածանի հայկական եռագոյնը:

Կռուի եօթներորդ օրը (Դեկտեմբեր 7-ին) կը գրաւուի Աղջիբաշին՝ Գեղուաձորի վերջին գիւղը: Պարտուած՝ թշնամին կը նահանջէ դէպի Նախիջևան: Դեկտեմբեր 10-ին շրջանի ամբողջ հայութիւնը կը սօնէր զօրքին տարած փառաւոր յաղթանակը:

Գեղուաձորի յաղթութեան լուրը շուտով կը տարածուի ամէն կողմ: Այս առթիւ Չանգեզուրի Ազգ. Խորհուրդի անդամ Մելիք Սմբատ Ստեփանեան հետևեալ գրութիւնը կ'ուղղէ հրամանատար Նժդեհին.

Միրելի Գարեգին,

Կատարածներիդ անվերջ շնորհակալություն: Կ'ուզենայի այս պատմական օրերին գեղեցիկ յաղթական շարքերը այստեղ ընդունել և ապա վերադառնալ կենտրոն:

ՄՄԲԱՏ ԲԷԿ

Ղափան, 1919 Դեկտեմբեր 8

Քանի մը օր վերջ զօրքին ցանկութեամբ և անոր անունով, քսանըհինգ վաշտապետներ հետևեալ նամակը կը գրէին իրենց հրամանատարին.

Մենք Ղափանի զինուորությունն ու վաշտապետներս, ի նկատի առնելով այն, որ Դուք լինելով Ղափանի ռազմական ուժերի հրամանատարը, ոչ թէ միայն գերծ պահեցիք մեր երկրի սահմանները թշնամի ոտնձգություններից, այլև մաքրեցիք անառիկ Գեղուաձորը, որ մահու չափ վտանգ էր սպառնում մեր Հայրենիքին: Որոշեցինք երախտագիտութեամբ նուիրել Ձեզ, սիրելի հրամանատար, Դաւիթ-Բէկեան պատույ սուր հետևեալ մակագրութեամբ. ԳԱՄԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻՆ, որին Ղափանն անուանեց երկրորդ Դավիթ-Բէկ, իսկ թշնամին՝ Աժդահա Փաշա:

Ի դիմաց զինուորութեան՝

Վաշտապետներ (25 ստորագրություններ)

Ղափան, 1920 Յունվար 15

Նոյն խանդավառութեամբ Մեղրիի հայությունը կ'ողջունէ Կապարգողթի հրամանատարին Մեղրի մուտքը.

Ողջունում ենք յաղթանակից յետոյ Ձեր կրկին այցը Մեղրիին, որի հարազատ զուակը լինելու բախտն ունինք: Ողջունում ենք Ձեր տարած յաղթանակն ու ասում. Բարի գալուստ: Դուք մեր ազգի սրբութեան զինուորներով կատարեցիք մի մեծ պատմական ակտ. հո՞ծ հայ բնակչութեան մէջ որպէս մշտական արգելադիւր՝ թուրք ազգաբնակչությունից մաքրեցիք Օխչին և Գեղուաձորը, ընդ միշտ ապահովելով հայերիս սպառնացող թիկունքը: Դուք ճշմարտացրիք մեր անմահ ռազմիկ բանաստեղծ Ռ. Պատկանեանի

Աստուած վկայ, որ մենք կը յաղթեինք,

Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք,
խօսքը և մեր ազգի անձնուրացներից մէկը հանդիսացաք այս
արիւնտ օրերին: Դուք բարձրացրիք հայ զինուորութեան ոգին
ու նրա համբաւը: Կեցցէ՛ք Դուք, կեցցէ՛ն Ձեր բոլոր զինուոր-
ները՝

Ի դիմաց Մեղրիի Հայութեան

ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մեղրի, 1919 Դեկտեմբեր 26

ՇՈՒՌՆՈՒԽԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Գեղուածորի գրաւումէն վերջ Բարկուշատի և Գողթանի
թրքութիւնը արհաւիրքի օրեր կ'ապրէր:

Իսկ Օրտուբաղը - Համադուրանական շարժումին այս բոյնը,
համոզուած, որ իրեն պիտի տրուէր նոր հարուածը՝ սկսած էր
Արաքսի պարսկական ամբողջ փոխադրել իր հարստութիւնները:

Հայ զօրքը սրտատրոփ կ'սպասէր յառաջ շարժուելու
հրամանին:

Այդ օրերուն Նժդեհ Երևանէն Գորիս ժամանած զօր.
Ղազարովի կը ներկայացնէ Օրտուբաղի դէմ ձեռնարկուելիք
արշաւանքին մարտագիրը: Իսկ զօր. Ղազարով կը հրաւիրէր
Նժդեհը խորհրդակցութեան մը, որուն նպատակն էր Դրօսի և
զօրավարին կողմէ Շուռնուխի դէմ կատարելիք արշաւանքը:

Նժդեհ ամբողջ նպատակայարմար կը գտնէ Օրտուբաղի դէմ
սկսուելիք արշաւանքը, ու կը բացատրէ Շուռնուխի դէմ ձեռ-
նարկուելիք գործողութեան ռազմագիտօրէն վտանգաւոր ըլլալը:

Այն պահուն, երբ հայկական Ղարաբաղի մէջ ապստամբական
շարժումներ կը խմորուէին՝ Շուռնուխի արշաւանքը առիթ
պիտի տար Ատրբէջանի մեծ ուժեր փութացնել թէ Ղարաբաղի և
թէ Ջանգեզուրի արևելեան ճակատներու վրայ կռիւներու
մասնակցող թուրքերուն: Շուռնուխի ուղղութեամբ զինուորական
գործողութիւններ սկսիլ՝ կը նշանակէր բարդացնել Ղարաբաղի
դրութիւնը, ուր այդ օրերուն ո՛չ կանոնաւոր կազմակերպութիւն

կար, ոչ ալ բաւարար ռազմամթերք: Կար և Գողթանի վտանգուած այդ շրջանի պարագան, գոր անտեսել կարելի չէր:

Հրամանատար Նժդեհ Շուռնուխի արշաւանքին մասնակցելէ առաջ գրութիւն մը կ'ուղղէ Դրօժի, ուր ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

Որպէս յեղափոխական իմ բարոյական պարտքն եմ համարում վերջին անգամ նախագուշացնելու Ձեզ, որ Շուռնուխի գործողութիւնները շատ ծանր հետևանքներ պիտի ունենան Ղարաբաղի և Գողթանի համար:

Ի հարկէ, իմ տեսակէտները տուեալ հարցերի մասին ինձ՝ որպէս զինուորականի, իրաւունք չեն տալիս չի կատարելու Գորիսի հրամանը: Եղէք համոզուած, որ տրուելիք խնդիրները իմ ուժերի կողմից կը կատարուին ամենապիստիկ կերպով:

ՆՏԴԵՉ

1920 Յունվար 17-ին Նժդեհ թիւ 17 հետևեալ մարտագիրը կ'ուղղէ իր վաշտերուն.

1. Շուռնուխի ուղղութեամբ թշնամին իր ձեռքին պահելով Այի-Ղուլի Ուշաղի, Էյվազլար, Շամսագ, Ղուրթոյալ, Մազրթտի, Ային գիւղերը և Քեափագ, Ային-Տաղ և Խանակա բարձունքները, փակել է Ղափան-Գորիս խճուղին: Հրամայուած է մաքրել և ապահովել այդ ճանապարհը թշնամու յարձակումներից:

2. Զինուորնե՞ր, անհաշտ թշնամին նորից մեզ իր ձեռնոցն է նետել: Վերցնենք առանց տատանումի: Օրեր առաջ իմ արևմտեան ուժերի խենթ հարուածներից ընկաւ անառիկ Գեղուածորը: Օրեր անց՝ ձեր նոյն Գեղուածորեան թափի ու կրակի առաջ պիտ ընկնի Որոտանի աջ ափը:

Այստեղ, Գեղուայ բարձունքներում և ձորերում մեզ զօրավիզեց Դաւիթ-Քէզի վրիժավառ սուերը, այստեղ, Որոտանի ճակատում, մեզ կ'առաջնորդէ Թորոս Իշխանի հայրենանէր հոգին: Եօթ բարձունք ունի այս ճակատը, հպարտ բարձունքներ, որոնց տիրելու մէջ, որոնց վրայ է մեր փրկութիւնը: Ով տիրեց այդ լեռներին՝ նա է տէրը Զանգեզուրին: Ուրեմն յառաջ, իմ եօթն անգամ սիրած և քաջ Ղափանցիներ, յառաջ դէպ այդ բարձունքները, դէպ Քեափագ, Ային-Տաղ, դէպ Հարթիգ:

*Մեր հետ Աստուած և մեր պատերազմական բախտը, յառաջ:
ՆԺԴԵՀ*

Յունվար 19-ին առաւօտուն կ'սկսի յարձակողականը, որ հետեւեալ օրը յաղթութեամբ կը վերջանայ: Թշնամի զօրամասեր կը խորտակուին, և վեց գիւղերու փոխարէն, զոր գրաւելու հրահանգ տրուած էր, Կապարգողթի ուժերը կը գրաւեն երեսունէ աւելի գիւղեր ու կը տիրանան բազմաթիւ կարևոր պատերազմական դիրքերու: Գեղուածորէն վերջ Շուռնուխը պատուաւոր էջ մը կը գրաւէ հայ Լեռնաշխարհի կռիւներու պատմութեան մէջ: Իսկ թէ որչափ սարսափ կ'ազդէր թշնամիին Նժդեհի ներկայութիւնը, և թէ ինչպիսի հմայք ունէր ան իր զինուորներուն համար՝ բաւական է յիշել այդ կռուի մէջ Խալաջ գիւղի անառիկ դիրքերը, երբ հայ զինուորները հնարաւորութիւն չունեցան գրոհ տալով գրաւել ու մութը վրայ հասնելուն պատճառով կը կամենային թողնել զանոնք, Նժդեհ ինքն անձամբ անվեհերութեան և անձնագոհութեան օրինակ հանդիսանալով՝ միայն տասը հեծեալ զինուորով կը յարձակի թշնամիին վրայ և կորագլուխ փախստեան կը մատնէ զայն, դիրքերը գրաւելով¹:

Դժբախտաբար, շատ կարճ կը տևէ Շուռնուխի յաղթութեանց ձգած ուրախ տպաւորութիւնը: Գորիսի հրամանատարութեան ռազմավարական սխալները խորապէս կ'անդրադառնան տեղւոյն հայ ազգաբնակչութեան վրայ: Էդիֆ Բէյ՝ օգտուելով հայկական ուժերու Շուռնուխի ճակատին վրայ կեդրոնացած ըլլալու պարագայէն կը դիմէ Ագուլխսներու տեղահանութեան: Վտանգի ներքն կը գտնուէր նաև Գողթանը – հայ աշուղներու պատմական այդ հողամասը:

Մօտ 12.300 ոսնաչափ բարձրութիւն ունեցող Ղափուջուղի լեռնանցքով Սիւնիքէն անջատուած այդ երկրամասը կը մնար մեն մենակ՝ լեռնանցքի անանցելիութեան պատճառով:

¹ Արնտո գիրք, էջ 30-31:

1919-ին իր ճակատագրին ձգուած՝ Գողթան ապաստան ու սնունդ էր տուած թշնամիներէ հալածական՝ Աղայի, Գեալի, Ղազանչու, Շուռուքի և Փառադաշտի հայ գաղթականներուն:

Այդ թուականներուն Կապարգողթի ընդհ. հրամանատարը զօր. Ղազարովի գրած իր մէկ գրութեան մէջ Գողթանի մասին կ'ըսէր հետևեալը. Հաղորդագրում եմ Ձեզ, որ մի քանի օր ես, և Գողթանի տեղ մենք կ'ունենանք մի հսկայական գերեզմանատուն: Հրեշաուր չափերի հասած սովը սկսել է իր աւերածութիւնները: Օր չէ անցնում, որ սովամահութեան դէպքեր տեղի չունենան գրեթէ բոլոր գիւղերում: Ժողովուրդի մի մասը կերակրում է շների և կատուների մտով, մի բան, որից առաջացած տարափոխիկ հիւանդութիւնները լրացնում են սովի կատարած հունձը:

Իսկ գաւառամասի կօմիսար ողբացեալ Աշոտ 1920 Ապրիլ 16-ին կը գրէր հրամանատար Նժդէհին. Ժողովուրդի դրութիւնը ուղղակի ողբերգական է: Ղափուջուղի երկու երեսների վրայ թափթփուած ահագին քանակութեամբ կանանց ու ծերերի դիակները պերճախօս ապացոյցներ են հաստատելու, որ մարդիկ կամաւոր կերպով մահուան են դիմում միայն սովից ազատուելու համար: Գողթանին պահողը ներկայ մօմենտում միայն Ղափուջուղն է: Այդ հսկան հենց որ մի քիչ հնարաւորութիւն տայ անասուններ անցկացնելու՝ Գողթանում ոչ մի մարդ չմնայ: Մարդիկ պարզ ասում են. Գողթանը մեզ պէտք չէ, եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան համար նա ռազմագիտական քաղաքական կարևորութիւն ունի, ապա Գողթանը իւր տեղում պահել կարող է Հանրապետութիւնը իւր միջոցներով: Ժողովուրդը մեռնում է սովից: Նա անընդունակ է դառել դիմագրաւելու թշնամու ամենաթեթև գրոհին:

Այս դժնդակ պայմաններու մէջ Գողթանի ժողովուրդը ենթակայ անվերջ յարձակումներու՝ իր վերջին համագումարի մէջ կ'որոշէ. կամ Կռիւ կամ գաղթ:

Հայկական Լեռնաշխարհի ինքնապաշտպանութեան գործով զբաղվողներու համար պարզ էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի վերապահուած դրութիւնը. եթէ Գողթան յուսահատած գաղթէր

մշտական սպառնալիքի պիտի մատնուէր նորակազմ Հայ Հանրապետութիւնը:

Գողթանի վերջին համագումարէն յետոյ Կապարգողթի ընդհ. հրամանատարը Աշոտ-Մելիք-Մուսեանէ կ'ստանայ հետևեալ գրութիւնը. Մենք կը մեռնինք, մեր ձեռքով կը կոտորենք մեր որդիներին, մեր քոյրերին, հայրերին ու մայրերին, որպէս զի շան նման սովից չսատկեն, իսկ տղամարդիկ կը կուեն մինչև վերջին շունչը:

Ժամանակը սուղ էր: Կորսուած իւրաքանչիւր օր կրնար աղիտալի հետևանքներով անդրադառնալ Գողթանի վրայ: Պէտք էր փշրել այդ գաւառակի շուրջ թշնամիին ստեղծած օղակը:

Հակառակ Գորիսի հրամանատարութեան տատանումներուն, Նժդեհ կ'որոշէ օգնութեան հասնիլ Գողթանի: Ըստ Գողթանի ռազմական ուժերի հրամանատարի վերջին հաղորդագրութեան,- կը գրէ ան Գորիսի հրամանատարութեան,- յուսալքուած ու քաղցած ժողովուրդը պարզ եղանակի է սպասում, որ անցնի Ղափուջուղը, որ գաղթի, թողնի Գողթանը, որը յանուն Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան իր գողգոթան դարձրեց: Երէկ Քաջարանում ինձ և Աշոտին ներկայացան 200-ից աւելի Գողթանցիներ, որոնք նոր էին թողել Գողթանը և փախել սովի ձեռքից: Առաջարկեցինք վերադառնալ: Նրանք լաց ու աղաղակով պատասխանեցին: Յուսադրեցինք, որ մինչև ամսի 18-ը դրսի ուժերով պիտ անցնիմ Գողթան: Խոստացան վերադառնալ: Ինչպէս տեսնում էք սովը ու իր առաջացրած մասնակի գաղթերը հասարականապէս օր ըստ օրէ քայքայում են Գողթանը և սպանում նրա մարտունակութիւնը, որից մօտիկ ապագայում մեծ չափերով կարող է օգուել թշնամին: Կրկնում եմ, մի քանի օր ևս և պարտաճանաչ ու մարտնչող Գողթանը, մեր հանրապետութեան այդ Բելգիան, որը երկրորդ տարին է, ինչ հաւատարիմ պահակի պէս ամենադժնդակ պայմաններում պաշտպանում է Զանգեզուրի նախադուռը՝ կ'ընկճուի և կը կորչի ընդ միշտ: Զանգեզուրի վերջնական փրկութեան ձգտողը նախ պիտ մտածէ Գողթանի մասին, որի մի բուռ ժողովուրդը այլևս առանց դրսի օգնական ուժերի չի կարող մնալ Ղափուջուղի այն կողմը: Այս

անգամ էլ ինձ և Աշոտին յաջողուեց մի կերպ խափանել Գողթանի մասսայական գաղթը, որն այնքան աղետալի պիտ լինէր Զանգեզուրի համար: Տուածս խօսքը Գողթանցիների դրժել չեմ կարող, դա ոճիր և դաւաճանութիւն կ'լինէր: Վճռել եմ մինչև ամսիս 18-ը մի քանի հարիւր Ղափանցիներով անցնելու Ղափուջուղ: Եթէ չկարողացայ փրկել ժողովրդի դրութիւնը, կը մեռնիմ նրա հետ, նրա կողքին:

ՆԺԴԵՆ

1920թ., 11 Փետրվար

Վերոհիշեալ գրութենէ վերջ Նժդեհ հետևեալ հրամանը կ'ուղղէ զօրքին.

1. Երկրորդ տարին է, ինչ թշնամին անվերջ կրկնում է իր յարձակումները Զանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող Գողթանի մի բուն ժողովրդի վրայ՝ այդ շրջանին տէր դառնալու ու այդպիսով միացնելու երկու մուսուլման երկիրները - Ատրբեջան ու Տաճկաստանը: Տանակերտը տեղահանելուց յետոյ թշնամին աննախընթաց բարբարոսութեամբ սրի և հրի մատնեց Գողթանի կուլտուրական փառքը կազմող Ագուլիսների ուղղամիտ ազգաբնակչութիւնը: Գողթանը ցայսօր ամենադժնդակ պայմաններում իր վրայ է քաշել, զբաղեցրել Նախիջվանի և Օրտուբադի շրջանների բովանդակ մուսուլման ուժերին և այսպիսով ապահովել Զանգեզուրը թիկունքից: Այժմ նա՝ թշնամու յամառօրէն կրկնող յարձակումներից տնտեսապէս ու հասարակականապէս ծայր աստիճան քայքայուած, իւր վերջին համագումարում որոշել է՝ կամ կռիւ կամ գաղթ:

Խորապէս գիտակցելով Գողթանի ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւնը, գնահատելով նրա Զանգեզուրի համար կատարած դերը և նկատի առնելով նրա արդի աննախընթաց կրիտիկական դրութիւնը՝ հրամայում եմ Կապարգողթի ռազմական կամաւոր ուժերին, մի շարք մուսուլման գիւղերի տեղահանութեամբ և աւերումով Գողթանի ժողովրդի համար ստեղծել ռազմագիտական ու տնտեսական հնարաւորութիւն շարունակելու իր գոյութիւնը հայրենի երկրում:

2. Զինակիցներ, հասել է օրը, անօրինակ հերոսութեամբ ասելի քան երկու տարի ամենադժնդակ պայմաններում Զանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռն ժողովրդի փրկութեան օրը, այն քաջահուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ խորապէս գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւնը, բաց ճակատ յայտնեց մեզ իր որոշումը. Գողթանը կը մեռնի, բայց չի գաղթի:

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր հայորդիների՝ Աստուածաշունչ Քրիստափորի և Ռոստոմի արիւնաներկ ու սրբապղծուած ծննդավայրը՝ երբեմնի չքնաղ Ագուլիսները պիտ վերագրաւուին, պիտ վերականգնին իրենց շէնութեամբ ու բարոյական մեծութեամբ:

Լսէք, հնչել է ժամը զինակիցներ, երբ վախկոտ Էդիֆների տմարդ սրից զարնուած հազարաւոր անթաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արիւնտոս հասուցումն են պահանջում:

Լսէք, և հարիւրաւոր գերուած ու լլկուած հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշաւի և ուռաների սպասումով, ձեզ հերոսութեան են կանչում:

Լսէք, և ինձ, ձեր ղեկավարին, որը ձեզնից ծուխ, թշնամի գիւղերի հրդեհն ու քաղցր ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու առատ բարձրացրիք և պատմական Որոտանի ավերում, և Գեղուածորերում:

Լսէք, իմ քաջ ու հայրենասէր զինակիցներ, լսէք, լցուէք բոցով ու վրէժով, առէք զէնքներդ ու յառա՛ջ: Յառա՛ջ, մեզ հետ Աստուած և մեծ հայորդիների՝ Քրիստափորի և Ռոստոմի անհանգիստ հոգիները: Յառա՛ջ:

Հրամանատար ՆՄԴԵՆ

Փետրվար 12, ժամը 7-ին

Իր աշխարհագրական դիրքով Գողթան առանձնայատուկ դիրք մը կը գրաւէ Միւնեաց աշխարհին մէջ: Տարւայ ութը ամիսը՝ տիրող սաստիկ ձիւներուն պատճառով առանձնացած կը մնայ ան իր շրջապատէն: Ղափանցին քաջ գիտէր, թէ տարուայ այդ խստաշունչ եղանակին դէպի Գողթան որևէ արշաւանք

վտանգաւոր փորձ մըն էր, բայց համոզուած, որ օգնութեան գործին մէջ վարանում դնել՝ թշնամիին սուրին մատնել կը նշանակէր իր եղբայրը՝ մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնեցաւ ան:

Մարտ 8-ին Ղափանի և Գենուազի ուժերուն մէկ մասը կը համախմբուի Բաղաբերդ: Մարտ 9-ին կը տեսնուին ուտեստեղէնի պատրաստութիւններ:

Ժողովուրդի կողմէն զօրքին կը տրուի սպիտակ կտաւէ պատրաստուած դրօշակ մը, մէկ կողմը՝ Ղափանը, Գողթանի համար, և միւս կողմը՝ Պատանակրաց արշաւանք մակագրութեամբ: Ընդհանուր խանդավառ ցոյցերուն մէջ հրամանատար Նժդեհ կ'ըսէ իր զօրքին. Մենք մեզ հետ տանում ենք մի պատան: Յաջողութեան դէպքում կը հազցնենք թշնամուն. մեռնելու դէպքում՝ մեզ կը հազցնեն:

Արդարև սովորական արշաւանք մը չէր ասիկա, այլ նուիրական ուխտագնացութիւն մը, երբ ուխտաւոր-զինուորը մոռցած ճամբու իրեն սպասող վտանգները, մոռցած հաւանական մահը, կը հրճուէր իր ուխտին հասնելու մոլեռանդ ցանկութեամբ:

Մարտ 9-ին երեկոյեան զօրավար Ղազարովէն կ'ստացուի հետևեալ հրամանը. Յետաձգել Գողթանի օպերացիան: Մեր հակահետախուզականներու տուած տեղեկութիւններից երևում է, որ Ջիբրայիլ-Կարեազինի շրջաններում երևացել են Նուրի փաշան և զենեքալ Մեխմանդարովը: Ատրբէջանը պատրաստուում է մեծ ուժերով մի քանի կէտերից յարձակելու Զանգեզուրի վրայ:

Նոյն գիշերուայ ժամը 1-ին Նժդեհը կը պատասխանէր զօր. Ղազարովին. Ձեր տուած տեղեկութիւններից յետոյ Գողթանի արշաւանքը ինձ համար դառնում է անելի իմաստալից և անյետաձգելի: Հենց այս գիշեր Քաջարանում հաւաքուած զօրքը իմ ղեկավարութեամբ շարժվելու է առաջ: Կը տրուի արշաւանքի հրամանը: Տարուայ խստաշունչ այդ եղանակին զօրքը կը քալէր դէպի իր պայքարի Գողգոթան:

Մարտ 15-ին ան կը կեդրոնանայ Բիստ գիւղին մէջ: 17-ին Յոնայի մէջ տեղի կ'ունենայ վաշտերու և պայթուցիկ տակառներու կեդրոնացումը: 19-ին երեկոյեան զօրքը կ'ոգեկոչէ մեր

ցելին ազատագրութեան համար ինկած նահատակներու անունները: Առտուան դէմ կը տրուի յարձակողականի առաջին հրամանը, ու լոյսը դեռ չբացուած՝ հրամանատար Նժդեհի ուժերը կը գրաւեն Խարաբակիլան հինաւուրց բերդը և Դոյլուն, Քալանթար, Տիսար, Վալապիր, Աղբին, Տիզն, Վանանդ, Դոնիս գիւղերը ու Օրտուբաղի նախադուռը, և սուրէ կ'անցընեն ամբողջ պահակախումբը:

Մարտ 21-ին Գողթանի բոլոր թուրք զիւղերը կ'անցնին Հայոց ձեռքը, բացի Արաքսի ափին վրայ ինկած Եաջին և Դաստակ թաթար զիւղերէն, որոնց դէմ որևէ թշնամական գործողութիւն չսկսուիր քաղաքական նկատումներով:

Կռուի երկրորդ օրը Նախիջևանէն Գողթանի Մահմետականներուն դրկուած օգնութիւնը առիթ կու տայ, որ թշնամին դաշտային թնդանօթի քանի մը հրանօթներ արձակելէ վերջ՝ դէպի Ջուլֆա նահանջէ:

Նոյն օրը ռազմական բոլոր կարևոր կէտերը Հայերու ձեռքը կ'անցնէին: Ուժերու նոր դասաւորումով մը Նժդեհ կը պատրաստուէր հարուածել Օրտուբաղը ¹, որ արդէն խուճապի մատնած

¹ Վերջին կռիւներու առթիւ 1920 Յունվարի սկիզբը Ատրբէջանի պարլամենտի անդամ Ջելիլ Բեգ Մուլթանովը Ջիբրայիլէն կը հեռագրէ Բագու իր կառավարութեան. Գաւառի դժբախտ ազգաբնակչութեան անունով կ'աղերսեմ թուղթի վրայ բողոքներէն անցնիլ ակտիւ գործունէութեան ու կործանումէ փրկել Ատրբէջանի լաւագոյն անկիւնը: Չանգեզուրէն յետոյ հերթը Ղարաբաղին է: Գողթանի այդ կռիւներու մասին Ատրբէջան թաթար թերթէն Թարիզ հրատարակուող Մինարէթ հայ թերթը իր 1920 Ապրիլ 22 թիւ 13-ի մէջ թարգմանաբար կ'արտատպէր հետևեալը. Օրտուբաղի հասարակական գործիչ Ասքիեր Խանը, որ կ'ապրի ներկայումս Թարիզ, Ջուլֆայէն ուղղարկած է հետևեալ հեռախօսականը. Նէվրուզի առաջին օրը Մարտ 21-ին հայկական զինուած ուժերը բաղկացած 10.000 հոգիէ յարձակեցան հետևեալ թաթարական զիւղերուն վրայ՝ Դայլուն, Վանանդ, Վալապիր, Հանան, Տիսար, Աղբի և Տիսա: Գրաւելով այդ զիւղերը՝ այրեցին և յարձակեցան Օրտուբաղի վրայ: Հեռախօսային հաղորդակցութիւնը ոչնչացուած է: Օրտուբաղի կողմէ կը լսուին ուժեղ թնդանօթաձգութեան ձայներ: Օրտուբաղի ժողովուրդը կը խնդրէ ձեզմէ օգնութիւն մուսուլմաններուն ազատելու

էր, երբ Ղափանէն սուրհանդակ մը Գողթան կը հասնի բերելով յետագայ հաղորդագրութիւնը.

համար: Յայտնեցէք Ատրբէջանի Կառավարութեան և երոպական պետութիւններու ներկայացուցիչներուն ու միջոցներ ձեռք առէք պաշարուած Օրտուբադը ազատելու համար: Երկրորդ հեռախօսականը կ'ստացուի Ջուլֆա-յէն. Հայերը գրաւած են Օրտուբադ տանող բոլոր ճանապարհները: Նախիջևանէն եկած օգնական ուժը կ'աշխատի անցնիլ Օրտուբադ Ահարի վրայով: Շրջակայ գիւղերու ազգաբնակչութիւնը սարսափի մատնուած՝ հաւաքուած է Օրտուբադ: Ուտեստեղէն չի ճարուիր: Դիմեցէք Պարսից Կառավարութեան և օգնութիւն խնդրեցէք Ղարադաղէն: Օրտուբադը կը ումբակոծուի: Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կան: Հայկական ուժերը կազմուած են կանոնաւոր կառավարական զօրքերէ՝ Չանգեզուրցիներէ, Պարսկահայերէ և տեղացիներէ:

Տարակոյս չկայ, որ Ասքիեր Խանի տուած լուրերուն մէջ կային քանի մը դիտումնաւոր խեղաթիւրումներ. առաջին՝ Երևանեան կանոնաւոր զօրքեր և Պարսկահայեր երբէ՞ք չեն կռուած Գողթանի ճակատին վրայ, երկրորդ՝ հայ ուժերու թիւը 700-է աւելի եղած չէ, երրորդ՝ Հայերուն զոհերը եղած են շատ չնչին: Ունեցած են 3 սպաննուած և վիրաւորուած է Գողթանի հրամանատար Ղազարը: Թափանցելով Չանգեզուրի մէջ կատարուած այս շարժումներու ռազմական արժէքին՝ Բագուի Ատրբէջան թերթը իր խմբագրականին մէջ մասնաւոր յաւակնութեամբ մը կը գրէր. Չանգեզուրը Ատրբէջանի ամենէն արժէքաւոր և անբաժան (?) մասն է: Որևէ ոտնձգութիւն անոր վրայ՝ կայծակի արագութեամբ յուզում յառաջ կը բերէ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ:

1920 Փետրուարին Իթթիհատի Բագու կայացուցած համագումարը ի մէջ այլոց կ'անցընէ հետևեալ որոշումը. Պահանջել Ատրբէջանի կառավարութենէն, որ վերջինս ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնէ լիկվիտացիայի ենթարկելու Չանգեզուրի դէպքերը: Իսկ Խան-Խոյսկիին, Ատրբէջանի Արտ. Գործոց Նախարարը, սպառնազին կը բողոքէր Հայաստանի Կառավարութեան. Պարտք կը համարեմ Ձեզ տեղեկացնել, որ մահմետական ազգաբնակչութեան դէմ ռազմական գործողութիւններու չդադրեցւելու պարագային իմ կառավարութիւնս ստիպուած վճռական միջոցներ ձեռք պիտի առնէ՝ պաշտպանելու համար իր քաղաքացիներու կեանքն ու գոյքը: Ատկէ առաջանալիք ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողնելով Հ. Կառավարութեան վրայ:

Մասոյս 23-ին սկսուեցին մեր ճակատներում կռիւները: Թշնամին մեծ ուժերով առաջանում է: Թուրքերը վերցրել են իրենց նախկին դիրքերը: Ագարակ-Զէյվա գծի վրայ եղած գիւղերի դրութիւնը օրհասական է: Մեր դէմ գործում է երեք թնդանօթ մեծ ուժերով: Խնդրում եմ շտապէք մեզ հասնելու, բերելով ձեզ հետ թարմ ուժեր:

Շտաբի Կապիտան ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Ղափանի Հանքեր, 25 Մարտ 1920

Երկու ժամ անց կը հասնի երկրորդ սուրհանդակը, Ղափանի Ազգ. Խորհուրդի անդամ Ա. Բ.-ի հետնեալ գրութեամբ.

Քո սիրեցեալ Ղափանը ձեռքից գնում է, այս գիշեր Զէյվան յանձնել են թուրքերին, Զէյվան ձեռքից գնալուց յետոյ պարզ է, որ Մոդէս, Ուժանիս, Եղաւարդ և Ագարակն էլ էսօր կամ վաղը կ'գնայ, հրամանատարութիւն չը կայ, զինուորութիւնը սրտով չի կռում, ի սէր այն նեղութիւններին, որ դու կրել ես մեր Հայրենիքին համար, հասիւր մեզ, եթէ մինչև 3 օրը այստեղ չլինես քո քաջարի զինուորներով, այլևս Ղափանը կորած կը տեսնես:

Տեղակալ Ա. Բ.

Գիւտ-Կում, 1920 Մարտ 26

Կռուի դաշտին մէջ շահուած իւրաքանչիւր յաղթանակ փառքի էջ մը ունի վերապահած անոր, որ կռուիլ և մեռնիլ գիտէ: Անտարակոյս, մեռնելու այդ պատրաստակամութիւնը չէ, որ հրամանատարի մը տաղանդին ամենէն անհերքելի ապացոյցը կը կազմէ, որքան շղթայազերծուած անակնկալներ բոպէսպէս դիմագրաւելու անոր կամքը: Այդ կամքով վճռեց Կապարգողթի հրամանատարը ճակատել Նուրի փաշային խորամանկ ռազմավարութեան՝ մօտաւոր ապագային թողնելով Օրտուբադի տրուելիք հարուածը:

ՈՐՈՏԱՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Ձեյվան իյնալու վրայ էր, մնացած գիւղերը գաղթել սկսած էին, երբ դիրքերուն մէջ լսուեցաւ. 'Հրամանատարը կը հասնի, անցեր է սարը...':

Ապրիլ մէկի լուսաբացին կ'սկսի հակայարձակողականը: Ճակատային կարճ, բայց շեշտակի գրոհներով հայ զօրքը կը շարտէ թշնամին Հարթիզի և Սուսանի բարձունքներէն, կէս օրուայ մօտ, իրենց թիկունքը սարերուն տուած՝ հայ վաշտերը հեղեղի նման կը թափին Որոտանի թուրք գիւղերուն վրայ: Նուրի փաշայի և Պրենս-Ղաջարի զօրքերը կորսնցուցած իրենց բարոյական կորովը՝ կը նահանջեն դէպի Դոնդուրլու և Խոջահան: Յաղթական հայ հրամանատարութիւնը կը վճռէ մեջտեղէն վերցնել Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև գտնուող թաթարական սեպը - մօտ հարիւր գիւղ, և այսպէսով կենդանի կապ ստեղծել երկու հայկական երկրամասերու միջև:

Ապրիլ 2-ի լուսաբացին հայ վաշտերը կը շարունակեն իրենց յանդուգն գրոհը: Թշնամին խոշոր կորուստներով տեղի կու տայ, ձգելով գերիներ, ձիեր, մեծ քանակութեամբ հացահատիկ և սպայակոյտի արխիւր: Ձեռք անցուած վաւերաթուղթերէն կ'իմացուի, որ Ատրբէջանի զօրամասերուն մէջ կը գտնուին թուրք սպաներ:

Կռուի երրորդ օրը վերջին կատաղի յարձակումով մը Հայերը կը գրաւեն Որոտանի ձախ ափին վրայ փռուած հարիւրի մօտ թաթար գիւղեր, ուրկէ բարձրացող բոցերը հրոյ ճարակ կը դարձնեն աւազակաբարոյ այդ որջերը:

¹ Յետագային ձեռք ինկած տօքիմաններէն կ'իմացուի, որ Խալիլ փաշայի և Պրենս Ղաջարի սպայակոյտը լուրջ մտավախութիւններ ունէր հայ ուժերու նկատմամբ: Իր 1920 Մարտ 7 թիւ նամակով վերջինը կը գրէր թաթարական ուժերու փոխ. տեղակալ Մահմետովին. Մտացուած տեղեկութիւններու համաձայն Հայերը մեծ ուժերով հասած են Չարալու և Կօզալոն, որոնք կը գտնուին Դոնդուրլուէն հարաւ: Հաւանական է, որ լուսաբացին Հայերը անցնեն յարձակողականի: Կը հրամայեմ այդ առթիւ տեղեկացնել տաճիկ սպային՝ Դոնդուրլու-Դեմիրջլար հաղորդագրութիւններ ուղարկել զօրամասի շտաբը: Գնդապետ Պրենս Ղաջար:

Այդ օրերու ծնունդն է ահա հայկական Լեռնաշխարհի զաղափարը հրամանատար Նժդեհի մտքին մէջ:

ԱՄԿԻԻԼՈՒՄԻ ԿՌԻԻԸ

Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև տարածուած թաթարական հողամասի առաջին շերտը մաքրելէ վերջ, կռուի ծանրութիւնը Ասկիւլում կը փոխադրուի: Իր սեպաձև ու անառիկ դիրքով Ասկիւլում երկարատեն պատուհաս էր դարձեր հայ բնակչութեան գլխուն:

Զայն պատժելու նպատակով Ապրիլ 6-ին կը տրուի յարձակողականի հրամանը, երկու թներու բաժնուած՝ հայ զօրքը կը յառաջանայ: Թշնամին այս անգամ ալ կը խուսափի ճակատ առ ճակատ կռուելէ, և պարտուած՝ կը նահանջէ: Հայ վաշտերը յաղթական՝ կը տիրեն Ասկիւլումի և շրջակայ քանի մը բլուրներու: Երեկոյեան դէմ անոնք կրակի կու տան Խոջահանի հարուստ շուկան:

ՉԱԻԸՆԴՈՒՐԻ ԿՌԻԻԸ

Իր այս ճակատը զօրացնելու համար թշնամին օգնական ուժեր ստացած էր Զիբրայիլէն ու Ղարատաղի պարսիկ խաներէն:

Կարճատև կռիւէ մը վերջ Ապրիլ 13-ին հայ ուժերը կը գրաւեն Շիւքիրադասի բարձունքը և կը մաքրեն Չանդուրի (Բարթազ) շրջանը թշնամի թափթփութներէ:

Յաղթութիւնը եղած էր փայլուն և վճռական:

Օրտուբաղը շնորհիւ Խալիլ փաշայի խորամանկութիւններուն փրկուած էր, բայց փոխարէն թշնամի հարիւր գիւղեր ատերակ էին դարձեր¹:

¹ Այս նոր յաղթութեան առթիւ Ատրբեջան թերթը իր 1920 Ապրիլ 15 թիւին մէջ կը գրէր հետևեալը, զոր թարգմանաբար կը հրատարակէր Թաւրիզի Մինարէթ հայ օրաթերթը իր 1920 թիւ 15 համարով. Պարլամենտի անդամ Զալիլ-Բէգ Սուլթանովը Զիբրայիլէն պարլամենտին կը հեռագրէ, որ Զանգեզուրի հայերուն վերջին յարձակումը սկսած է

Ձեռք ձգուած էր մեծ քանակութեամբ ցորեն և ռազմամթերք: Այսքան մեծ ջանքերու և անձնագոհորութեան շնորհիւ է, որ ժողովուրդն սկսաւ ազատ շնչել և պաշտել իր հերոսը: (Միւնիք թերթ)

Կրաւորական շրջանին յաջորդող 4-5 ամիսներու ընթացքին հրամանատար Նժդեհ Օխչիի, Գեղուաձորի, Շուռնուխի, Որոտանի, Ասկիւլումի և Չաւրնդուրի փառահեղ յաղթութիւններով կ'արդարացնէր իր վրայ դրուած յոյսերը: Կռիւներու երկրորդ շարքը, որ պիտի յաջորդէր այնուհետև առաջին այս յարձակումներուն - զարգացած ու խորացած՝ օղակաւորումը պիտի դառնար հոգեբանական համեմատաբար աւելի պայծառ ապրումներու, որոնց հիմքերը տքնաջան և անխոնջ աշխատանքն էր դրած:

Քանի մի ամսուայ կռիւներու ընթացքին ճանչցուած էր հայ զէնքին ոյժը:

Ամբողջ շրջաններ մաքրուած էին թշնամի տարրերէ ու աւելի ազատ, աւելի վճռական գործունէութեան մը ասպարէզ բացուած էր հայ ուժերու առջև: Պարտուած թշնամին յուսահատած չէր սակայն, ու կը պատրաստուէր նոր ուժերով քալել Զանգեզուրի վրայ, մտահոգութիւնը և ջղայնութիւնը, գոր ան ցոյց կու տար վերջին դէպքերու առթիւ հասկանալի էր, ու հայ զօրքը կ'ապրէր կռիւներու նոր շրջանի մը նախօրեակին:

Մարտ 29-ին և վերջացած է Ապրիլ 4-ին: Մահմետական զիւղերը բոլորովին այրած են: Թալանէ զերծ մնացած մահմետականները փախած են Պարսկաստան: Պարսկաստանի մէջ մօտ 10.000 Ստրբէջանցի թուրքեր կը մնան անպատասպար ու քաղցած: Բնակչութիւնը խուճապի և սոսկումի է մատնուած: Պարսիկները փոխանակ օգնելու փախստականներուն՝ կը կողոպտեն: Սուլթանովը ինքն ալ փախստականներու մէջ է: Նոյն թերթի 1920 թիւ 14-ին մէջ կը կարդանք. 'Գորիսէն կը հեռագրեն, որ Ղափանի ուղղութեամբ գործող թուրք ուժերու մէջ երևան է հանուած ատրբէջանեան հետիոտն տիվիզիայի մասնակցութիւնը: Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև գտնուած հողամասը գրաւեր են հայ զիւղացիները: Գրաւուած են նաև Դեմիրչիլար, Գուբաթլու, Դոնդուրլու և Խաչմաս զիւղերը, մինչև Բարթազ':

IV
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Ատրբէջանեան զօրքեր դէպի Ղարաբաղ.- Շուշիի գրաւումը.- Ղարաբաղ օգնութեան կարօտ.- Հանդէս մը Գորիսի մէջ.- Օգնութիւն Ղարաբաղի.- Դրօ կը շնորհաւորէ Ջանգեզուրի ուժերը.- Մեծամասնականները Անդրկովկասի և Ջանգեզուրի մէջ.- Ներկայացուցչական ժողով մը Կապարգոյթի մէջ.- Գորիս կը գրաւուի մեծամասնականներու կողմէ.- Իվանովի վերջնագիրը Նժդէհին.- Ղափանի երկրորդ Համագումարը.- Նժդէհի վերջնագիրը Իվանովին.- Գորիսի վերագրաւումը.- Սև մահապատիժ մը.- Գորիս Բ. անգամ Մեծամասնականներու ձեռքը.- Նժդէհ վիրաւոր:

Ջանգեզուրի մէջ կատարուած ռազմական դէպքերը աննշմարելի պիտի չմնային Ատրբէջանի մոլեռանդ Մուսավաթիստներու համար, որոնք քաղաքական իրենց երազներուն խորտակուիլը կը տեսնէին Հայերու ձեռք բերած յաղթութիւններու մէջ:

Արդարև, Ջանգեզուրի մարտական յաջողութիւններուն կրնար յաջորդէր եւ Ղարաբաղի անկախութիւնը - ատիկա տապանաքարը պիտի ըլլար Ատրբէջանի համադուրանական ցնորքներուն: Պէտք էր շարժիլ, գերագոյն ճիգով մը խորտակել պէտք էր Ղարաբաղը, այնուհետև վճռական հարուածով մը միանալու համար Թուրքիոյ:

Եթէ երբեք Ղարաբաղի գիւղացիութեան անժամանակ ապստամբութիւնը կը փութացնէր իրեն համար որքան ողբերգական, նոյնքան և օրհասական կացութիւն մը՝ իրեն սպառնացող վտանգը, սակայն բացարձակ հետևանքը չէր իր որդեգրած քաղաքական սխալին:

Դեռ Հայաստանի անկախութեան առաջին օրերուն իսկ Մուսավաթիստները համաձայնած Իթթիհատի ներկայացուցիչ Խալիլ և Նուրի փաշաներու հետ՝ ծրագրած էին տապալել Հայկական Կառավարութիւնը և իլել Ղարաբաղ-Ջանգեզուր Լեռնաշխարհը:

Դեռ 1917-ին Ատրբեջանի համար մղձաւանջի չափ ծանր էր Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը իր տիրապետութեան սահմաններէն դուրս տեսնելու միտքը:

Այդ օրերուն արևելքի մէջ՝ ընդդէմ Ռուս մեծամասնական շարժումին՝ Անգլիոյ կողմէ կը մշակուէր Իսլամներու նպաստաւոր քաղաքականութիւն մը:

Անգլիա ոչ միայն պաշտօնապէս կ'ստեղծէր ու կը ճանչնար Ատրբեջանի Հանրապետութիւնը, այլև այս վերջնոյն հողային անբաժանելի մասը կը համարէր Ջանգեզուր-Ղարաբաղը:

Ու հիմա, հակառակ իր յաւակնութիւններուն, Ջանգեզուր խորտակած էր դէպի իր սահմանները արշաւող ատրբեջանեան բանակները: Միւս կողմէ ապստամբական շարժում մը ծայր կու տար Ղարաբաղի մէջ, ուր չկար դժբախտաբար ոչ կանոնաւոր զինուորական կազմակերպութիւն, ոչ ալ կանոնաւոր ռազմամթերք¹:

Ահա, այդ օրերուն Ղարաբաղ կը մտնէին թաթարական հորդաները՝ կրակի տալով երկու տասնակ մը հայ գիւղեր և Շուշին:

Օգնութիւն կ'աղաղակէր Ղարաբաղը: Դիմելով Ջանգեզուրի ռազմական ուժերու հրամանատար զօրավար Ղազարովին (պատճէնը Փոխ-Գնդապետ Նժդեհին) Ղարաբաղցիք կը խնդրէին 1920 Ապրիլ 8-ին.

Այժմ, երբ Ղարաբաղը բարձրացրել է ապստամբութեան սրբազան դրօշը և արնաքամ է լինում, պէտք է օգնել նրան ոչ թէ զօրամասերով կամ դրամական միջոցներով, այլ մի փորձառու առաջնորդով և ռազմամթերքով: Այդպիսի առաջնորդ այժմ Փոխ-Գնդապետ Նժդեհն է, որի անունը թշնամիների համար դառել է վրէժխնդրութեան խորհրդանշան, և որի անունից թշնամին սարսափահար փախչում է, ինչպէս ցոյց տուեցին մօտիկ

¹ 1920 փետրովար 2-ին Հարաւ գիւղի մէջ կը նշանակուի Ղար[աբաղի] Ինքն. Կեդր. Մարմնի անդամներու խորհրդակցութիւն՝ քննելու ստեղծուած կացութիւնը: Այդ խորհրդակցութիւնը կը վճռէ ի մէջ այլոց, Ղարաբաղի մէջ ունեցած սակաւաթիւ ռազմամթերքով, որն է կռուի ատեն, միայն երեք օր կրնանք դիմանալ: Ա. Միքայելեան, Հայրենիք Ամսագիր, թիւ 8, Պօսթըն:

անցեալի դէպքերը, երբ թշնամու կանոնաւոր զօրքերը լսեցին Նժդէհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախստի դիմեցին: Գնդ. Նժդէհն ստեղծուած է ժողովրդի համար և նա պիտի լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն աւելի է զգացուած:

Մի խումբ Ղարաբաղցիների Ներկայացուցիչներ

Փոխ-Տեղակալ՝ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Զինուորական Աստիճանաւոր՝ ՌՈՒԲԷՆ

Բարկուշատ-Հաքեարի շրջանի մօտ հարիւր թաթարական զիւղերու քարակոյտերու վերածուելովը մաքրուած էր Չանգեզուրը թշնամի տարրերէն:

Եւ այն պարագային, երբ Ղարաբաղը օրհասական աղաղակներ կ'արձակէր, Չանգեզուր անտարբեր մնալ չէր կրնար անոր ձայնին:

Վերջին յաղթութիւնները աննախընթաց խանդավառութիւն մը ստեղծած էին Կապարգողթի ժողովուրդին մօտ: Տօնելու համար այդ յաղթութիւնները, 1920 Ապրիլ 22-ին Գորիսի մէջ տեղի կ'ունենայ զօրահանդէս մը. Հրապարակը ամբողջապէս լեցուած էր երկսեռ հասարակութեամբ, - կը գրէ Երևանի Յառաջի թղթակիցը, - վերջին փառաւոր յաղթութիւններու առթիւ զօրքին շնորհակալական խօսք ըսին Չանգեզուրի գէն. գօմիսար Ա. Մելիք Եօլչեանը, Հայաստանի պարլամենտի անդամ Զ. Եօլչեանը և Չանգեզուրի հերոս Գ. Նժդէհը: Ղափանի հայ աշխատաւորութեան կողմէ սիրելի հերոսին տրուեցաւ դրօշակ մը անոր կատարած վերջին քաջագործութիւններու առթիւ:

Ա. Մելիք Եօլչեանը Բագուի կոնիներու ընթացքին ցոյց տուած գործունէութեան համար իր ստացած Գէօրգիւսեանի խաչը անձամբ կախեց մեր սիրելի հերոս Նժդէհի կուրծքէն և ցանկութիւն յայտնեց մօտ ապագային տեսնել այդ խաչի կողքին կախուած Հայաստանի Հանրապետութեան Մեծն Վարդանի զինուորական շքանշանը:

Ժողովուրդին ու զօրքին ապրած հոգեկան այդ խոյանքներէն վերջ Ղարաբաղի օգնութեան գործը վճռուած էր: Զանգեզուրցին ինք կը պահանջէր աստիկա:

Ապրիլ 17-ին կատարուելիք նոր արշաւանքին առթիւ Մելիք-Սուսեան կը գրէր հրամանատար Նժդեհին.

Նասկանում եմ քեզ, ազիզ ընկեր, աւանդիւրան փոխուեց իսկական տրամայի: Տմարդի է նա, ով խեղդողին ձեռք չէ մեկնում, խեղդում են սակայն և Գողթանը և Ղափան-Գենուազը և Սիսեան-Զանգեզուրը և Ղարաբաղը իր ամբողջութեամբ: Ո՞ր խեղդողին առաջին ձեռքը մեկնել: Ո՞րի հաւարին հասնիլ...: Գնա վճռականօրէն, գնա անկաշառ զինուորականի շաւղով: Թող չը խենթացնի քեզ այն հանգամանքը, որ Ղարաբաղցիներն ևս լսել են քո քաջագործութիւնները: Քո մահաբձանի պիտէտտալը վաղուց է, որ ես կոփում եմ, որպէսզի նա լինի յաւիտենական՝ բոլոր քարերն անխառն մաքուր կռանիդից պիտի պատրաստեմ:

Բարկուշատ-Հաքեարուի (Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև ընկած թրքական սեպ) աւազանին մօտ ամբողջ ամիս մը յաղթական կռիւներ մղելէ վերջ հրամանատար Նժդեհի ուժերը կ'անցնէին բուն Ղարաբաղի Դիզակի շրջանը, չէզոքացնելով այդպէսով Դրօի զօրքի աջ թևին սպառնացող վտանգը: Դրօն հետևեալ բառերով կը դիմաւորէ Զանգեզուրցիներու Ղարաբաղ մուտքը.

Շնորհաւորում եմ քաջարի Զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, որ ցանկալի ըրպէին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իւրաքանչիւր Զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կուելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դորանով նա կուում է ամբողջ Հայաստանի և մասնաւորապէս Զանգեզուրի ազատութեան և խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ և զինուորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխ-գնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացիների հետ, որ ահա ամբողջ մի ամիս է կուում են, ոչ միայն կը թեթևացնէք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլև ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի

բախտաւորութեան և ազատ գոյութեան ապագայի գրաւականը՝
(1920 ապրիլ 26)

Ամբողջ ամիս մը՝ դաշտային աշխատանքի ամենաբեղուն օրերուն, Կապարգողթի մարտիկները կառչած կը մնային իրենց դիրքերուն՝ թշնամին դիմակայելու կազմ ու պատրաստ:

Ատրբէջանը, սակայն, առանց Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կարենալ գրաւելու՝ կ'ենթարկուէր Մեծամասնականներու մականին՝ այնուհետև քաղաքական նոր վերիվայրումներու թատերաբեմ դարձնելով Անդրկովկասը:

ՄԵԾԱՄԱՍՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԷՋ

Մեծամասնական ԺԱ. զօրաբանակը 1920 Մայիսի սկիզբները գրեթէ առանց ընդդիմութեան հանդիպելու կը գրաւէր Բագուն: Քաղաքական այդ դէպքը կարգ մը առաւելութիւններ կ'ապահովէր ռուս Մեծամասնականներու. առաջին՝ իրենց այդ քայլով անոնք ձեռք կը ձգէին իր նաւթահորերով աշխարհահռչակ Բագուն՝ արդիւնաբերական այդ մեծ ու հարուստ շուկան, երկրորդ՝ կը կանխէին դէպի արևելք Անգլիոյ ծաւալական ձգտումները, երրորդ՝ կը ջանային հոգեբանական նպաստաւոր մթնոլորտ մը ստեղծել իրենց շուրջ, արևմտեան ճակատի վրայ իրենց կրած պարտութեան տպաւորութիւնը մեղմելով, և չորրորդ՝ ժամանակաւորապէս իրենց քաղաքական նպատակներուն կ'ենթարկէին Էնկիւրիի Քէմալական Կառավարութիւնը:

Այս տեսակետներէն առաջին երկուքը կ'իրագործուէին Բագուի գրաւման առաջին օրն իսկ: Յառաջացող ռուս զօրաբանակը կը տապալէր Սուսավաթ հանրապետութիւնը, որուն կը յաջորդէր մեծամասնական ըէժիմը, իսկ Բագու իրենց մուտքէն վերջ Անդրկովկասի մէջ կը շոգիանար Անգլիոյ ազդեցութիւնը:

Քաղաքական մնացած նպատակին համար իրենց կը ներկայանար բարեբեր գետին մը՝ շահագործել Ղարաբաղ-Զանգեզուրը նուաճելու ատրբէջանեան վաղեմի տեսակէտը՝ այդ կերպով

շահելու առաջին՝ թաթար խուժանավար տրամադրությունները, և երկրորդ՝ Հայկական Լեռնաշխարհին վրայով պահել Քեմալականները իրենց ազդեցութեան ներքև:

Արդարև հարկաւոր էր արտաքուստ ցոյց տալ, թէ Ռուս Բոլշևիկը ստեղծելով Ատրբեջանի խորհրդային հանրապետութիւն, միաժամանակ և անոր վաղուց փայփայած քաղաքական իտեաներու պաշտպան կը հանդիսանար, և քանի որ Մուսավաթիստ Ատրբեջանի հանրապետութիւնը տարիներէ ի վեր անյաջող փորձեր կ'ընէր իլելու Վրաստանի Չաքաթալա շրջանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետութենէ՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, ուստի Բոլշևիկները ձեռնամուխ եղան Ատրբեջանի և անոր մահմետական ժողովուրդի այդ իղձն իրագործելու: Մեծամասնական ուժերը Մայիս ամսուն գրաւեցին Չաքաթալայի շրջանը չնայելով, որ քանի մը օր առաջ Մոսկուայի Սովետական Հանրապետութիւնը համաձայնութեան էր եկած Վրաստանի հետ, զծելու անոր հանրապետութեան սահմանները, իսկ Չաքաթալայի շրջանը համարած էր չէզոք¹:

Միննոյն ամսոյ վերջը՝ նոյն վիճակին պիտի մատնուէր նաև հայկական Ղարաբաղը: Մեծամասնականներու Անդրկովկաս երևումէն առաջ տեղացի թաթար գործակալներ վրէժխնդրութեամբ լեցուած՝ հայ աշխատաւորութեան դատին նուիրուած հարիւրաւոր մտաւորականներու բանտերու մէջ փճանալուն պատճառ կը դառնային:

Մեծամասնականներու Բագու և մասամբ Ղարաբաղ երևելու պարագան լուրջ կերպով կը մտահոգէր Չանգեզուրի ղեկավար շրջանակները:

Մայիս 17-ին Ղափանի Հանքերը տեղի կ'ունենայ Կապարգողթի հայութեան ներկայացուցչական ժողովը: Անդրկովկասի մէջ յառաջ եկած քաղաքական նոր դէպքերու հետևանքով Ղարաբաղ-Չանգեզուրի սպառնացող վտանգին մասին լսելէ ետք հրամանատար Նժդեհի զեկուցումը՝ ժողովը կ'որոշէ.

¹ Արնոտ գիրք, էջ 1-2:

Մ. Բոլոր շարժումները՝ ներքին թե արտաքին, ուղղուած Հայաստանի Հանրապետութեան և Անկախութեան՝ մասնաւորապէս Ղարաբաղ-Չանգեզուրի ազատագրական ձգտումների դէմ, համարել հակայեղափոխական և դաւաճանական ու ամէն հնարաւոր միջոցներով աջակցիլ Կառավարութեանը երկիրը դէպի կորուստ տանող նման երևոյթները իւր սաղմի մէջ խեղդելու համար:

Բ. Ատրբէջանի կարմրացումը համարել քաղաքական շանդած՝ ստեղծուած Տաճկա-ատրբէջանեան միլիտարիստների ու պանիսլամիստների ձեռքով, յատկապէս Հայաստանի անկախութիւնը և հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգելու նպատակով:

Գ. Ամէն մի Ղափանցի 18 տարեկանից մինչև 60-ը այսուհետև, ինչպէս եղել է մինչև օրս, զէնքը ձեռքին կռուելու է Ատրբէջան կոչուած անամօթ թշնամու դէմ մինչև վերջին փամփուշտն ու արեան կաթիլը, քանի նա կը շարունակէ իւր հայակեր քաղաքականութիւնը:

Դ. Ամուր պահելով կառավարութեան բարոյական ու ֆիզիքական հմայքը՝ գիշեր ցերեկ հսկել դիրքերում և կոչ անել Չանգեզուրի ողջ ազգաբնակչութեանը վարել նոյն ձևով:

Քանի մը օր վերջ Ղափան կը հասնին Վահան Խորէնին և Արշակ Շիրինեան:

Յուլիսի վերջերը Դրօէն ստացուած հաղորդագրութիւն մը կ'իմացներ, որ Մեծամասնականները ուժեր կը կեդրոնացնեն Չաբուղի ձորը և կը պատրաստուին անցնիլ Չանգեզուր:

Այդ գործին մեծապէս կը նպաստեն և հայեր. Որոնք կ'որոշեն ամէն գնով ծախել Չանգեզուրը և ենթարկուիլ Սօվետական Ատրբէջանին¹:

Յունիս 29-ին 15 հոգիէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը կ'ուղարկուի Չանգեզուրի Տեղ գիւղը բանակցութիւններ վարելու հայ գիւղացիութեան ներկայացուցիչներու հետ. Բայց իրօք

¹ Ազատ Միւնիք, էջ 11-12:

աստիկա ոչ թե պատգամաւորութիւն էր, այլ լրտեսութեան համար ուղարկուած հակա-հետախուզականներու խումբ մը¹:

Նոյն օրը Տեղ կը հասնին Չանգեզուրի Քաղ. Իշխանութեան կողմէն երկու ներկայացուցիչներ, Մեծամասնական պատուիրակները կը յայտարարեն, որ իրենք լիազօրուած են ԺԱ. Բանակի և մեծամասնական իշխանութեան անունով յայտարարելու, որ ան պիտի տարածուի նաև Չանգեզուրի վրայ: Չանգեզուրի ներկայացուցիչները կը յայտարարեն, որ հայ գիւղացիութիւնը զենքի ուժով պիտի պաշտպանէ իր ազատութիւնը և պիտի չենթարկուի օտար որևէ լուծի:

Բանակցութիւնները դեռ չվերջացած մեծամասնական պատուիրակութիւնը կը հեռանայ: Յուլիս 5-ին Մեծամասնականներ առաջ կը շարժուին դէպի Չարուղ, յանկարծակիի բերելով կը ձերբակալեն ռազմաճակատի քանի մը հայ սպաները²:

Կը շրջապատեն Կոռընձոր գիւղը ու գնդացիի կը բռնեն բնակիչները՝ տղամարդիկ և կիներ ահաբեկած ասդին անդին կը փախին, ձեռք իյնողը կը դառնայ հրացանազարկ ³:

Հայկական փոքրաթիւ զօրքը կ'ստանայ դիմադրելու հրաման, բայց Քարաշէնի մօտ՝ կարճ ընդհարումէ մը ետք, տեղի տալով՝ կը քաշուի դէպի Դարալագեազ:

Յուլիս 3-ին Գորիսը կը գրաւուի 9-րդ մեծամասնական զօրաբանակի 28-րդ հրացանաձիգ զօրաբաժնի 84-րդ բրիկատի կողմէ: Քանի մը ժամ վերջ Չանգեզուր կը ժամանեն 83-րդ բրիգատի 247, 248, 249 գունդերը:

Նոյն առտուայ ժամը 11-ին Վահան Խորէնի, Արշակ Շիրինեան և Մելիք-Մուսեան կը հասնին Քարահունջ, ուր ականատես կ'ըլլան մեծամասնական միթինկի մը: Առաջին անգամ ըլլալով կ'իմանան անոնք, որ Դրօի ուժերը տեղի տալով մեծամասնական յառաջխաղացումին՝ նահանջած են դէպի Վայոց-Ձոր, իսկ Գորիսը անցեր է Կարմիրներու ձեռքը:

¹ Արնոտ գիրք, էջ 3:

² Արնոտ գիրք, էջ 3-4:

³ Ազատ Միւնիք, էջ 19-20:

Կապարգողթի հրամանատարը Գորիսի անկման լուրը կ'իմանայ Աշոտ Մելիք-Մուսեանէ ստացած իր մէկ գրութենէն:

Յուլիս 7-ին Նժդեհ նախագուշական հետևեալ խօսքերը կ'ուղղէ Չանգեգուրցիներուն.

Վայ ժողովուրդ, Կապարգողթի և Բաղաբերդի հերոս ժողովուրդ, վտանգը՝ բոլշևիզմի կեղծ-կարմիր փետուրներով զարդարած Ատրբէջանեան վտանգն է կանգնած դրանդ: Ուրեմն, ինչպէս և միշտ, եղիր արթուն, սպառազէն ու միշտ պատրաստ դիրքերում, յանկարծակիի չգալու համար:

Աստուած և իմ սուրը քեզ հետ:

Հրամանատար ՆԺԴԵՀ

Զաբուղի, Տեղի, Քարաշէնի և Գորիսի գրաւումէն վերջ մեծամասնական ուժերը կը հետապնդէն դէպի Դարալագեազ նահանջող հայ զօրասիւները ու կը գրաւեն Միսեանը՝ մինչև Բազարչայի արևմտեան լեռնաշղթան և կապ կը հաստատեն Նախիջևանի մահմետականներուն հետ: Նախիջևանի թուրքերը սարսափի մատնուած Հայ Հանրապետութեան զօրքերու դէպի Շարուր ձեռնարկած յուլիսեան արշաւանքներէն, կ'աճապարեն հրաւիրել Մեծամասնականները, որ գրաւեն Նախիջևանը: Կարմիրներու 252-րդ գունդէն 100 ձիաւորներ կ'անցնին Նախիջևան և առանց ընդդիմութեան հանդիպելու՝ կը գրաւեն քաղաքը:

Նախիջևանի գրաւումէն վերջ՝ Խորհրդային Հրամանատարութիւնը Յուլիս 8-ին կը հրամայէ իր ուժերուն յառաջ շարժիլ, գրաւելու համար իր ձախ թնի վրայ գտնուող Կապարգողթի շրջանը: Խոտանանի մէջ սակայն՝ առաջին անգամ ըլլալով, անոնք կը հանդիպին գիւղացիներու ուժեղ դիմադրութեան և կանգ կ'առնեն:

Յուլիսի 10-ին մեծամասնական զօրամասի զինուորական փոխանորդ կօմիսար Իվանով հետևեալ գրութիւնը կ'ուղղէ Կապարգողթի Հայ Հրամանատարութեան.

Գնդապետ Նժդեհին,

Արդէն Ղարաբաղ Չանգեգուր է մտեր կարմիր բանակը, բոլոր տեղերումը կազմակերպած են ռևկոմներ (Յեղափոխական

Կօմիտէ - Ծ. Ն.): Կը հրամայեմ այդ առթիւ յայտարարել ժողովուրդին և ճանապարհ տալ Վերին Խոտանան գտնուող մեր զօրամասին՝ անցնելու Մեղրիի վրայով Օրտուբադ-Ձուլֆա¹:

*Զօր. զին. կօմիսար ԻՎԱՆՈՎ
Վ. Խոտանան*

Յուլիս 12-ին Առաջաձոր գիւղի մէջ կը գումարուէր Ղափանի երկրորդ արտակարգ ներկայացուցչական ժողովը, որուն կը մասնակցի ամբողջ շրջանը երկուական պատգամաւորով:

Օրակարգի հարցն է՝ կարմիր հրամանատարութենէ ստացուած վերջնագիրը և Կապարգողթի հրամանատարութեան տրուելիք պատասխանը:

Ժողովին տրամադրութեանց վրայ ճնշում չբանեցնելու և իր վճիռներուն մէջ զայն ազատ պահելու դիտումով Նժդէհ չմասնակցիր նիստին:

Ստեղծուած բարդ կացութիւնը մղձաւանջի պէս կը ճնշէ ամենուն վրայ: Հետզհետէ տրամադրութիւնները կը քայքայուին, ընդհանուր տատամտութեան մէջ տեղի տալու շշուկներ կը լսուին: Նոյն պահուն՝ վաշտապետ մը կը փութայ հրամանատարին մօտ և կ'իմացնէ ժողովին հոգեբանութիւնը, Նժդէհ ըմբռնելով ապագայ ահաւոր վտանգը, որ կրնայ այդ կերպով կախուիլ Կապարգողթի հայութեան գլուխն՝ կը փութայ ժողովատեղի և գերազանց յուզումով մը կ'ըսէ ժողովրդականներուն.

Ղափանցիներ, եկայ՝ ձեր վերջին խօսքը լսելուց առաջ իմ վերջին խօսքն ասելու ձեզ: Չէ, էլ ոչինչ չունիմ ասելու ձեզ: Միայն մի խնդիր ունիմ, որը չէք կարող չկատարել: Վաղուց է, ինչ կուում եմ ձեր երկրում ձեզ համար: Որպէս բարոյական վարձատրութիւն, կ'ուզէի, որ հանէիք իմ աչքերը, կուրացնէիք ինձ, որ անբախտութիւն չունենայի ձեր գլխին գալիք աղետը տեսնելու:

Կէս ժամ վերջ Ղափանի ներկայացուցչական ժողովը միաձայնութեամբ կ'արձանագրէր. Թող չտալ, ինչ գնով էլ ուզում է լինի, Կարմիրներին, ներխուժելու Ղափան:

¹ Լեռնահայաստանի Զինուորական Գլխաւոր Շտաբի Արխիւ, թիւ 135:

Նոյն օրը հրամանատար Նժդեհ հետևեալ վերջնագիրը կը որկէ Մեծամասնականներու զինուորական կոմիսար Իվանովին.

Խոտանանու կարմիրների գօր. պետին,

Կապարգողթի գիւղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու ձեզ վերջնագիր՝ վաղն, ամսոյն 13-ին, միչև ժամը 7-ը, թողնել Ղափանի սահմանները. հակառակ դէպքում ստիպուած կը լինեմ անցնելու յարձակողականի և զինու ուժով վանելու ձեզ:

Կապարգողթի Ռազմ. Ուժերի

Հրամանատար ՆՇԴԵՀ

Ղափանի Հանքեր, 1920 Յուլիս 12

Սոյն վերջնագրին վրայ հետևեալ օրը ժամը 4-ին Մեծամասնական ոյժերը կը քաշուին Խոտանանէն, իրենց հետ պատանդ վերցնելով վերջնագիրը տանող պատուիրակ Սմբատ-Բէզ Մելիք Ստեփանեանը, զոր կ'աքսորին Բագու:

Յուլիս 29-ին Ղափանի Ձեյվա գիւղը յարձակում կրելով կարմիր զօրքերու կողմէ՝ նախ դիմադրութեան կը դիմէ, կռուող երիտասարդութիւնը, սակայն, յոռետես կռուի վախճանին նկատմամբ՝ իր զէնքը վերցուցած կը հեռանայ: Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի գրաւումով կը վտանգուէին Հայաստանի արևելեան սահմանները: Մեծամասնական շարժումը հետզհետէ կ'սպառնար նաև Երևանի: Չանգեզուրը վերագրաւելու նպատակով Դրօն իր հետ վերցուցած փոքրաթիւ զօրամաս մը և Չանգեզուրէն ու Սիսեանէն գաղթած զօրքերը, Օգոստոս 1-ին Դարալագեազէն կը շարժի դէպի Սիսեան: Օգոստոս 2-ին կը գրաւէ Գորիսը և բանտէն կ'արձակէ քաղաքական բանտարկեալները: Մեծամասնական ուժերը կը նահանջեն դէպի Չարուղ:

Նահանջէն առաջ, Օգոստոս 2-ի գիշերը՝ Չանգեզուրի Չեկայի հրամանով Խորհրդային 11-րդ բանակի զինուորայեղափոխական մարմնի լիազօր Ա. Ղարազեօգեան, քաղաքի պատերուն վրայ կը փակցնէ հետևեալ յայտարարութիւնը.

Ղաշնակների կառավարութեան կարմիր Չանգեզուրի վրայ նենգութեամբ յարձակուելու պատճառով գիշերը՝ լոյս 2-ին

Օգոստոսի, գնդակահարուած են դաշնակներ՝ Արշակ Շիրինեան, Վահան Խորէնի, Զաքար Տէր Ղազարեան և Մ. Աղամեան :
Չեկա

Այսպէս, յանուն աշխատաւոր դասակարգի շահերու հրապարակ իջած համամարդկային գաղափարներու դրօշակակիր փաղանգի մը հաճութեամբ սև մահապատիժ մը կը գործադրուէր անոնց վրայ, որ նոյն այդ գաղափարներու նոյնքան և թերևս աւելի մոլեռանդ ու անշահախնդիր առաջապահներն էին հանդիսացեր:

Շուշիէն ստացած իրենց թարմ ուժերու շնորհիւ Մեծամասնականներ կ'անցնին հակայարձակողականի և Օգոստոս 7-ին կը վերագրաւեն Գորիսն ու Միսեանը:

Երևանի զօրքերու նահանջի գիծը կ'ապահովէ հրամանատար Նժդէհ իր ուժերով: Նահանջի անկանոնութեան պատճառով սակայն կը վտանգուին իր տասնի չափ զինուորները Գորիսի ձորին մէջ, որոնց օգնելու պարագային կը վիրաւորուի ինք՝ հրամանատարը:

Դէպի Հայաստան իր վերադարձին Դրօն Ուշթափալարի մէջ կ'առաջարկէ իրեն անցնիլ Երևան ու դարմանիլ, բայց Նժդէհ կը նախընտրէ մնալ ժողովուրդի հետ ու մեռնիլ, քան թէ վտանգի այդ ծանր օրերուն լքել զայն:

Իր փոքրաթիւ ուժերու, գրեթէ առանց լուրջ պատերազմական պատրաստութեանց, Դրօսի կատարած արագ արշաւանքը և նոյնքան արագ նահանջը աւելի կը ծանրացնէին Միւնիքի հայ բնակչութեան դրութիւնը: Այդ արշաւանքէն յետոյ Մեծամասնականներ կը դիմեն ծայրայեղ միջոցներու:

Նահանջի պահուն Երևանեան զօրքի հրամանատարութիւնը իր հետ կը տանէր Ղափանի երկու թնդանօթները և թոյլ կու տար Կապարգողթի թնդանօթային դասակին ու քանի մը զինուորներու իր զօրամասին հետ անցնիլ Դարալագեազ:

ԱՊՍՏԱՄԲ ԿԱՊԱՐԳՈՂԹ

Զինադադար մը Երևանի և Մեծամասնականներու միջև.– Նժդեհի և Ղափանի Ներկայացուցչական Խորհուրդի Նախագահութեան գրութիւնները ՀՀ Կառավարութեան.– ՀՀ Զին. նախարարի մէկ պաշտօնագիրը Նժդեհին.– Դաւիթ-Քէզեան Ուխտ.– Հանդիսաւոր հաւաքում մը Կաւարտի մէջ.– Եօթը պատուէրներ Կապարգողթի զօրքերուն.– Եօթանասունօրեայ կռիւներ.– Նժդեհ Խուստուպի վրայ:

Մեծամասնականներ երկրորդ անգամ Զանգեզուր ներխուժումով՝ պահանջ կը ներկայացնէին Հայաստանի կառավարութեան զիջել Լեռնաշխարհը կարմիր Ատրբէջանի: Հ. Հանրապետութեան զինուորական նախարարը համաձայն մեծամասնականներու հետ իր կնքած Օգոստոս 11-ի զինադադարին, Դրօի միջոցով կը հեռագրէր հրամանատար Նժդեհի՝ թողուլ Ղափանն ու Գենուազը և անցնիլ Երևան: Օգոստոս 15-ին Դրօն պատերազմական նախարարի անունով կը գրէր.

Ղափանի զօրամասի պետ Նժդեհին,

Հաղորդում եմ Ձեզ զինուորական նախարարի հրամանի պատճէնը: Զինուորական նախարարը հրամայում է Ձեզ կապ պահելով Նժդեհի հետ տեղեկացնել նրան, որպէսզի համաձայն կնքուած զինադադարի հաւաքէ իր զօրամասերը նոյնպէս և բոլոր ցանկացողներին, ու նախազգուշական միջոցները ձեռք առնելով՝ անցնի մեր տերիտորեան, բերելով իր հետ ամբողջ զէնքերը:

Թիւ 01025, 10 Օգոստոս 1920

Զին. Նախ. Համարգ ԳԻԻԼԱԶԻԶԵԱՆ

Զանգեզուրի Զօրամասի Պետ ԴԲՕ

Ղուշի, 11 Օգոստոս 1920

Նժդեհ սոյն պաշտօնագրին իր Օգոստոս 13 գրութեամբ կը պատասխանէր.

‘Հայաստանի Հանրապետութեան Նախարարին, պատճէնը՝ Գեներալ Նազարբէկովին,

Դրօս զինուորական մինիստրի անունից հրամայում է ինձ, համաձայն կնքուած զինադադարի, վերցնել իմ զօրամասը և անցնիլ մեր տերիտորիան: Ես չգիտեմ.

Ա. Ի՞նչ պայմաններով, ո՞ւմ հետ (Ստրբէջանի թէ Սովետական Ռուսաստանի) և որքա՞ն ժամանակով է կնքուած զինադադարը:

Բ. Եթէ Կապարգոդթի իմ ոյժերը, համաձայն զինադադարի, պետք է թողնեն իրենց երկիրը և քաշուեն մեր տերիտորիան՝ ապա Մեծամասնականները և արբէջանեան քանտանները ե՞րբ և ո՞ւր են քաշուելու:

Գ. Ի՞նչ է լինելու Գողթանի դրութիւնը, որ աստմինիստրատիւ տեսակէտից չի մտնում Զանգեզուրի մէջ:

Դ. Չէ՞ք կասկածում, որ թշնամին կարող է դաւադրել, այն է, որ մեր դուրս գալուց յետոյ յանկարծակիի բերելով անտիրացած ազգաբնակչութիւնը՝ կարող է տէր դառնալ Կապարգոդթի չորս ապստամբ շրջաններու:

Ե. Մեր խոր հետախուզութիւնը պարզել է, որ Այրի Չայրում կուտակուած են բաւականին մեծ ուժեր: Չէ՞ք ենթադրում, որ իմ Զանգեզուրը թողնելուց յետոյ այդ ուժերը հեշտութեամբ կարող են տէր դառնալ Գողթանին: Սա ի՞նչ զինադադար է, որի ժամանակ Մեծամասնականները շարունակում են իրանց շահատակութիւնները, թալանը և զինաթափութիւնը Միսեանում և բուն Զանգեզուրում: Ժողովուրդը բարձր տրամադրութեամբ սպասում է Հայաստանի զօրքերի գալուն, որ միացեալ ուժերով քշէ թշնամուն Զանգեզուրից:

ՆԺԴԵՀ

Օգոստոս 21-ին Ղափանի Գիւղացիութեան Ներկայացուցչական Խորհուրդի Նախագահութիւնը հետևեալ գրութիւնը կ’ուղղէր Հայաստանի Խորհրդարանին, պատճէնը՝ Զին. Նախարարին.

Երկրորդ անգամն է, ինչ Ղափանը, Գենուազը, Բաղաբերդը և Գողթանը պ. Դրօի ռազմական անմիտ խաղերի շնորհիւ մնում են մենակ, պաշարուած, կտրուած աշխարհից: Մեր ժողովուրդը՝ Գորիսի առաջին անկումից յետոյ, անհամբեր սպասում էր և ջերմօրէն հաւատում, որ իր կառավարութիւնը այսօր վաղը կը հասնի իրեն՝ կը վերագրաւի Զանգեզուրը:

Սակայն մեր մտքով անգամ չէր անցնում, որ տեղի կ'ունենայ մի վտանգաւոր խաղ, մի անմիտ յարձակում, որ Երևանեան զօրամասը կը վտանգի մեր դրութիւնը և երրորդ օրը վերստին կը լքի Զանգեզուրը և կը քաշուի Դարալագեազ: Այդ անմիտ խաղին մասնակցելու էին կանչուած նաև Ղափանի ուժերի մի մասը:

Նրանք սպասելու են եղել, որ Երևանեան զօրքը չի կրկնի իր հին սխալը, որ նա կ'անցնի Ղափան-Գողթան, աւելի ուժեղացնելու այդ շրջանները, բայց դժբախտաբար սխալը, կատաստրօֆիկ սխալը, կատարւել է և Դրօն այսօր Զանգեզուրից դուրս է գտնուում: Սրանից զատ, Զանգեզուրի նախկին հրամանատարութիւնը թոյլ է տուել մի աղաղակող անարդարութիւն: Նա իր թնդանօթները Ղափանին տալու փոխարէն, իր հետ Դարալագեազ է տարել Ղափանում եղած երկու թնդանօթները, պատճառաբանելով, որ ոչ մի թնդանօթաձիգ սպայ չէ համաձայնում վերադառնալ Ղափան: Ի՞նչ: Դրօն եկել էր զինաթափ անելու մեզ, թուլացնելու: Ի՞նչ է նշանակում սա: Մենակ մնացած ժողովուրդը հազար ենթադրութիւններ է անում: Վերջին անգամ դիմում ենք Ձեզ և խնդրում արագացնելու զօրքերի առաքումը Սիսեան: Մեր հրամանատարը գտնում է, որ կարիք չկայ կռուով վերագրաւելու Գորիսը և պահելու Զաբուղի ճակատը: Սիսեանը գրաւելով մինչև Տաթև մենք տէ ֆաքթօ տէր ենք դառնալու ամբողջ Զանգեզուրին: Ուշքափալար, Տաթև, Ինջաբէլ (Ղափան) գիծը բռնելով, մենք կ'ստիպենք Մեծամասնականներին թողնելու Գորիսը:

Ղափանի Գիւղաց. Ներկայաց. Խորհուրդի
Նախագահութիւն

Ի պատասխան հրամանատար Նժդեհի 13 Օգոստոս 1920 թուակիր գրութեան, Հ. Հանրապետութեան պատերազմական Նախարարը իր 1920 Սեպտեմբեր 23 պաշտօնագրով կը հաղորդէր.

Համաձայն ենք, որ Ձեր դուրս գալուց յետոյ Ղափան-Գողթանը ձեռքից կը գնայ և նրանք սրի-հրի կը մատնուին և նոցա համար կը ստեղծուի աւելի վատթար վիճակ, քան ուրիշ վայրերում:

Համաձայն ենք նոյնպէս Ձեզ հետ, որ դուք դուրս չպիտի գաք և պիտի զբաղուէք ինքնապաշտպանութեամբ յանուն Ղափանի փրկութեան:

Ղափանի ժողովրդի բախտը կ'որոշուի մօտ օրերու բանակցութեան միջոցով, որից յետոյ կ'ստանաք աւելի որոշ հրահանգներ:

Միք յուսահատուի, եղէք ժողովրդի հետ և նահատակուէք նրա հետ մինչև վերջին վայրկեանը:

Զին. Նախ. ՌՌԻԲԷՆ

Օգոստոս 13-էն մինչև Սեպտեմբեր 23 զիրար հրմշտկող հրամաններու այս կատակերգութիւնը արդարանալի ոչ մէկ պատճառ ունէր արդարև:

ԴԱԻԻԹ-ԲԷԳԵԱՆ ՈՒԽՏ

Անձկութեան օրեր էին:

Մարտական գործը ի դէպ յեղափոխական ուղիով և յեղափոխական հոգեբանութեամբ առաջ տանելու նպատակով Նժդեհ կը հիմնէր Դալիթ-Բեգեան Ուխտը:

Ուխտին մարտական ուժերը կը բաժնուէին թեթև միաւորներու, որոնք կը կոչուէին գայլախումբեր: Ասոնք ունէին իրենց ահաբեկիչները և սուրհանդակները: Նոր անդամներ կ'ընդունուէին միայն հիներու երաշխաւորութեամբ:

Իրաքանչիւր նոր անդամ պարտ էր արտասանել երդման բանաձևը:

Զինուորները իրարու հանդիպած ատեն կ'ըստին.

- Յիշիր Գեղուաձորը՝ - նան Դաւիթ Բեգին:

- Մեզ համար չկայ մահ,- կ'ըստին իրարմէ բաժնուած ատեննին:

- Մահ մեր թշնամուն,- կ'ըլլար պատասխանը:

Ընկերութեան նշանաբանն էր՝ Յանուն Հայրենիքի՝ Դաւիթ-Բեգաբար:

Ստեղծուած կացութիւնը աւելի քան մտահոգիչ էր Կապարգողթի համար:

Օգոստոս 25-ին և 30-ին թիւ 24-25-26 Հ. Հանրապետական Կառավարութեան, պատճէնը՝ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղած իր պաշտօնական գրութիւններով Նժդեհ անմիջական օգնութիւն խնդրելով կը գրէր և հետևեալը.

Բազւի մի քանի տասնեակ հայերով կաշառած Ատրբէջանը տէր դարձած է Ղարաբաղին: Սովետական Ղարաբաղը վարակեց բուն Զանգեզուրի որոշ գիւղերն և թշնամու թալանի տենչով խելագարուած խումբերը գրեթէ առանց կռուի մտան Գորիս:

Վերջինս իւր հերթին արագացրեց Սիսեանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը և Ատրբէջան և Ղարաբաղ և բուն Զանգեզուր ոտքի հանած իւր բովանդակ ուժերը և զօրք և տեռօր և թղթադրամների դեգեր, կաշուից դուրս են գալիս ընկճելու իրենց դէմ ծառացած Ղափանը, Գենուազը, Բաղաբերդը և Գողթանը: Այդ շրջանների ապստամբ ժողովուրդը, որ Ատրբէջանի հետ մէկից աւելի անգամ է չափուել և միշտ էլ յաղթել է, ջերմ հաւատով սպասում է Հայաստանի զօրքերի շուտափոյթ երևալուն իւր երկրի սահմաններում:

Իր ձեռք բերած մասնակի յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ Մեծամասնական զօրքը կը ջանար ուժգին հարուածով մը մէջտեղէն վերցնել Ղափանն ու Գենուազը և Հայկական սեպի վրայով կապ պահել Քէմալական ուժերու հետ:

Այս պայմաններու մէջ Օգոստոս 25-ին Կապարգողթի ամբողջ հայութիւնը կը հաւաքուէր Ղափանի Կաւարտ գիւղի եկեղեցին և կ'ուխտէր. Պատմական մեծ հերոս Դաւիթ Բեգի և Մխիթար

սպարապետի անունով հաւատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատութեան, հրամանատար Նժդեհին և կռուիլ մինչև վերջին շունչը: Այդ բռպէին գնդապետ Նժդեհի մէջքը կը կապէին կարմիր գօտի և բոլոր հանդիսականների ցնծութեան տարափին տակ զայն կը կոչէին իրենց Սպարապետը¹:

Այդ օրը Նժդեհ իր զօրքին կ'ուղղէ հետևեալ եօթը պատուերները.²

ԵՕԹԸ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆՆԵՐ ԻՄ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Քաջերին, միայն քաջերին է լսում և զօրավիգում պատերազմների քմահաճ Աստուածը:

Վախկոտներն ի գուր են կանչում նրան: Խուլ է նա նրանց համար:

Նա է միշտ յաղթում, որը արդէն յաղթել է իրեն, այսինքն՝ որն իր մէջ մեռցնելու չափ թուլացրել է մահուան երկիւղը:

Նրանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրութիւնից կամ փառասիրութիւնից դրդուած, միայն նրանք են աւելացնում իրենց զէնքի ու ցեղի փառքը:

Շէնց այնպէս ծառայել, ծառայել, որովհետև պահանջում են կամ ստիպուած ես մի զոյգ ուսադիրներ կրել մի կտոր հացի համար – նշանակում է դատապարտուած լինել կատարելու սովորական մահկանացուի յատուկ ամենաանշան ու անփառունակ գործեր:

Վա՛յ քեզ բանակ, եթէ նմաններով հարուստ են շարքերդ: Ունեցիր բոլոր մարտական առաքինութիւնները, բայց մի՞ մոռանար, որ առաջինը, առանց որին պատերազմների քմահաճ Աստուածը քեզ քիչ անգամ կը ժպտայ – դա խիզախութիւնն է:

Քեզ վրայ նայիր որպէս դատապարտուածի, որը յանուն իր երկրի ու ժողովուրդի պաշտպանութեան՝ պիտ միշտ պատ-

¹ Արնտտ գիրք, էջ 34:

² Սոյն եօթը պատուերները, ինչպէս նաև ուրիշ կոչեր Խուստուպեան Կանչեր՝ վերնագրով գրքոյկով մը հրատարակուած են 1921-ին Գորիսի մէջ:

րաստ լինի ընդունելու մահը: Եղիբ խիզախ, խստաբարոյ ու չարքաշ, յատկութիւնների այդ բարձր երրորդութիւնը քեզ կը մօտեցնէ կատարելիւն:

Երկար ու լուրջ տրնութեամբ մեռցնելու աստիճան թուլացրիր քո մէջ մահուան վախը և դու չես մնայ առանց փառքի, պատմութիւնից դուրս:

Ճապոնացու արևոտ սիրով սիրիր հայրենիքդ և ամէն օր, որպէս աղօթք, կրկնիր Ճապոնական կայսրի խօսքերը՝

Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սէրը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի բարձր է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ արևին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամէն մէկիս համար թռչնի փետուրից էլ թէթն կը թւայ:

Հրամանատար ՆՄԴԵՀ

Օգոստոսի վերջերը Խորհրդային Ռուսաստանի թիւ 248, 249, 250, 251 և 252 գունդերէն կազմուած զօրամաս մը կը քալէ Ղափանի և Գենուազի վրայ:

Հարուածը վճռական ըլլալու համար Նախիջևանի և Օրսուբաղի կողմէ ռուսօ-թաթար զօրամաս մը կը յառաջանայ Գենուազի Կարճևան գիւղի ուղղութեամբ: Զիբբայիլէն մեծամասնական ուժեր կը յարձակին Շիւանի ձորի վրայ, կը շրջապատուի Կալեր գիւղը իր ամբողջ տարածութեամբ:

Կռիւր կ'սկսի Յուլիսի սկիզբները: Կռուի երրորդ օրը, երբ թշնամին ընկճուած Գորիսի ուղղութեամբ կը պատրաստուի ետ քաշուելու՝ հիւսիս-արևելեան երեք գիւղեր՝ Սևաքար, Արծուէնիկ (Մելիք-Ֆրանգիլի հայրենիքը) և Ըրկենանց, արտաքին բրօքականտէ բարոյալքուած՝ կը միանան թշնամիին, սկարացնելով այդ ճակատը:

Բաղաբերդի ուղղութեամբ թշնամին կը յառաջանայ և Շհարջիկի վրայով կը գրաւէ Ղափանի Հանքերը, առանց որևէ ընդդիմութեան հանդիպելու օգտուելով նոյն շրջանի կռուող ուժերու ժամանակ առաջ այդ ճակատէն հեռանալու պարագայէն:

Յուլիսի սկիզբէն մինչև Սեպտեմբեր 1 կռիւր ընդհատումներով կը տևէ եօթանասուն օր:

Եօթանասունօրեայ այդ կոիւներու ընթացքին կիսաքաղց գիւղացիութիւնը իր զէնքին փարած՝ դիմադրեց գերագանց ուժերու գրոհներուն, ու երբ մէկ կողմէ մեծամասնական գաղտնի գործակալներու ըրած երջանիկ խոստումները, և միւս կողմէ հասնող հունձքը գրաւեցին իր ուշադրութիւնը, ան դիմեց կամովին զինաթափութեան՝ թոյլ տալով, որ թշնամին քալէ յառաջ դէպի Գողթան:

Զօրքը խրախուսելու և նոր ոգևորութեամբ գօտեպնդելու համար Նժդեհ քանի մը ձիաւորներ վերցուցած կը թռէր դիրքէ դիրք: Հրաշքի նման բան մը կ'ըլլայ ստոյգ մահէ իր ազատուիլը Բերդակ կոչուած դիրքին վրայ: Բերդակէն կը լսուի գնդացիրային հրացանաձգութիւն: Այդ դիրքը պաշտպանող հայ ուժերը գնդացիր չունէին, կը նշանակէ թշնամին կը յառաջանար այդ ուղղութեամբ: Մրարշաւ իր ձիուն սանձը դէպի այդ կողմ դարձուցած գալիս ենք, գալիս,- կ'աղաղակէ բարձր ձայնով Նժդեհ:

- Հասիր, պ. հրամանատար,- ձայն կու տան Բերդակէն: Իր հետ առած երեք ձիաւոր՝ Նժդեհ կը նետուի առաջ և ահա երեսուն քայլի վրայ գնդակներ կը թաղուին իր ձիուն կուրծքը և գետին կը թաւալեն կենդանին:

Դաւադրութիւն մըն էր կատարուած:

Ուժանակային ռումբերը կը գոռան ահա և, 'Գենուագցիներ, դէպի թշնամու թիկունքը, յառաջ', Նժդեհի աղաղակը կը խաբէ թշնամին, որ ըստէ մը կը տատանի իր շարժումներուն մէջ և այդքանը բաւական կ'ըլլայ հրամանատարին, կրակի զիծէն դուրս նետելու ինքզինքը:

Եօթանասունօրեայ այդ կոիւներուն մէջ մինչև վերջին վայրկեանը իր ուխտին հաւատարիմ Ջէյվան կը մնայ միայն, որ նոյնպէս տեղի կու տայ ի վերջոյ առանձին մնացած – հերոսական այս գիւղը, ուրկէ վերջին պահուն հիւանդ Աշոտ Մելիք-Մուսեանի և քանի մը սպաներու ու վաշտապետներու հետ Նժդեհ կը քաշուի Խուստուպի՝ կողին վրայ ինկած Վաչագան գիւղը:

¹ Խուստուպ լեռը կը գտնուի Ղափանի և Գենուագի սահմանին վրայ, ծովի մակերևոյթէն մօտ 9000 ոտք բարձրութիւն ունի, դէպի Ղափանի կողմը ծածկուած է անտառներով, գագաթը լերկ:

Ղափանի անկման լուրը կը խարանէր Հայկական Լեռնաշխարհի ճակատագրով հետաքրքրուող իւրաքանչիւր հայու սիրտը: Խախտած էին տրամադրութիւնները կռուի ճակատներէն հեռու մնացող նոյնիսկ մտաւորական շրջանակներու մօտ:

Մեծամասնականներ Ղափանը գրաւելէ վերջ կը պատրաստուէին շարժիլ դէպի Գենուազ, դէպի Մեղրի՝ միանալու համար թրքական ուժերու:

Մեղրին վերցնելէ ետք շատ պարզ է, որ անոնք գիծը պիտի միացնէին Օրտուբադի և Նախիջևանի հետ ու պիտի իրականացնէին Խալիլ փաշաներու փայփայած երազները, որոնք շարունակ խորտակուեցան հայ քաջերու կողմէ¹:

Ստեղծուած ծանրակշիռ կացութեան մէջ Նժդէհ Խուստուպի բարձունքին վրայ թառած՝ գործունէութեան նոր ծրագիր կը մշակէր: Մէկ կողմէ նա կը ջանար Կապարգողթի ապրած նեղ օրերու մասին իրազեկ պահել Երևանը, անհրաժեշտ զինուորական օժանդակութիւն խնդրելով անկէ, միւս կողմէ՝ կ'աշխատէր մարտական ոգին բարձր պահել գիւղացիութեան ու կռուող զօրքին մօտ:

Անդրադառնալով անգամ մը ևս երկրին մէջ տիրող ծանր կացութեան վրայ՝ 1920 սեպտեմբեր 11-ին իր թիւ 35 պաշտօնական զեկուցագրով հետևեալը կը հաղորդագրէր ան Հ.-ի Զին. Նախարարին և Սպարապետ Նազարբէկովին.

Աշխարհից կտրուած հերոսական Ղափանն իր եօթանասունօրւայ կռիւներում վառելով իր վերջին փամփուշտը ռազմական ոյժերի մի մասով քաշուեց լեռները: Թշնամին ինձ վրայ յարձակուեց միաժամանակ և Զէյվայից և Ինջաբէլիից և Գեղուաձորից և Գեղաջբէլից:

Մեծամասնականներն ոտքի էին հանել Բարկուշատի, Հաքեարի, Այրիչայի և Գեղուաձորի բովանդակ ոյժերը: Օգնական ոյժեր էին բերել և Զիբրայիլից:

Զէյվայի կատաղի կռիւներում, որտեղ Ղափանցի ռազմիկը դուրս բերեց իւր անընկճելի հոգու ամբողջ թափը, թշնամին կրեց

¹ Այգ շաբաթաթերթ, 1920 թիւ 36, Թարիզ:

մեծ կորուստ: Մեպտեմբեր 3-ի կռուսմ Ձալինգեոլի մօսս ոչնչացրել ենք Մեծամասնականների մի ամբողջ դիվիզիոն: Թշնամին առաջանում է թղթադրամների դեզեր ցրելով, կաշառելով բոլոր տեսակի թափթփուքներին:

ՆԺԴԵՀ

VI
ԳԵՆՈՒԱԶ ՄԻՆԱԿ ԲԱՅՑ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ

Կալերի Ժողովը.- Նժդեհ Շիւանձորի մէջ.- Մեղրի կռուի պատրաստ.- Թուրք պատուիրակութիւն մը Արևիքի մէջ.- Քիւրտիքէնդ, Հանդ և Փուխրուք թշնամիին հետ.- Քաջարան և Մազրա հերոսական.- Վերջնագիր Մեծամասնականներու.- Գենուազ յաղթական.- Կոչ Ղափանցիներու:

1920 սեպտեմբեր 6-ին Կալերի մէջ ժողովի կը հրաւիրուին Գենուազի 13 գիւղերու երկուական ներկայացուցիչները:

Օրակարգի հարցերն էին.

1. Ստեղծուած քաղաքական կացութիւնը:
2. Գենուազի բռնելիք դիրքը:

Կը նախագահէր Աշոտ Մելիք Մուսեան, որ հակառակ իր հիւանդ ըլլալուն՝ ամենալաւ տրամադրութեան մէջ կը գտնուէր, որովհետև այդ օրը Գենուազի 13 գիւղերը յայտարարած էին կռուիլ մինչև վերջին բոպէն իրենց հրամանատարին կողքին:

Ըսուած էր հերոսական խօսքը: Այնուհետև Գենուազի էր վերապահուած դառնալու ազատութեան Բեթլեհէմ, ուր պիտի ծնէր ու զարգանար Սիւնիքի ազատութիւնը¹:

Մեծամասնականներ Խուստուպի ուղղութեամբ յարձակելու իրենց ծրագրին կից Շիւանձոր-Արաքս-Մեղրի ուղղութեամբ՝ հարաւ-արևելքէն, և թրքո-թաթար զօրքեր Նախիջևան-Օրտուբադ-Արևիք արևմտեան գծով՝ կը պատրաստուէին խորտակել հայկական Լեռնաշխարհի վերջին մնացորդը:

Սեպտեմբեր 7-ին հրամանատար Նժդեհ կը հասներ Շիւանձոր տեղացիներուն ըսելու իր վերջին խօսքը.

Քիւղը ձերն է, ձերն է և կռուելու չկռուելու իրաւունքը, բայց գիտցէք, որ ձեր գիւղի դիրքերը, որպէս ռազմաճակատ, որպէս կարևոր ռազմագիտական կէտ՝ Հայաստանինն են, իսկ կռիւն սկսելու իրաւունքը՝ իմը: Վաղը կը տեսնէք, որ ոչ ոք չէ կարող

¹ Ազատ Սիւնիք:

խանգարել ինձ և իմ զինուորներին՝ մեռնելու այդ դիրքերու վրայ:

Այնուհետև, Նժդեհ դիրքերը կը յանձնէ իր զինուորներուն ու կ'անցնի Մեղրի:

ՄԵՂՐԻ: Սեպտեմբեր 8-ի առտուն Նժդեհ Մեղրի կը հասնի:

Արևիքի շրջանին համար Մեղրիի կարծիքը առաջնակարգ նշանակութիւն մը ունէր: Ու չվարանեցաւ ան ըսել իր վճռական խօսքը. Հրամանատարին հետ և մինչև վերջը:

Թշնամի խլրտումներ կը նշմարուէին արդէն Օրտուբադի ուղղութեամբ, ուր կեդրոնացած էին տաճկական չորս գումարտակներ և Շարուրի տեղահան թաթարներէ կազմուած զօրամաս մը: Անհրաժեշտ էր ապագայ յարձակումներու դէմ պաշտպանել այդ ճակատը՝ Կաքաւաբերդ Կարճևան, ուր կը փութար հասնիլ այժմ Նժդեհ:

Վահրավար, Կուրիս, Ագարակ և Գուտեմնիս, չորս գիւղերէ բաղկացած Արևիքի այս հերոսական շրջանը, ինկած է Ալազետազ լեռան արևելեան կողին վրայ:

Սեպտեմբեր 8-ին թուրք պատուիրակներ հոն կը տանին Խորհրդային Հրամանատարութեան վերջնագիրը.

Անմիջապէս մաքրել Արաքսի ափին վրայ ձգուած խճուղին և հնարաւորութիւն տալ Խորհրդային Ատրբեջանին միանալու Նախիջևանի:

Պատուիրակներու հեռանալէն քիչ յետոյ Կարճևան կը հասնի Նժդեհ, որուն ներկայութիւնը բաւական կ'ըլլար կռուի ուխտին կապելու նաև հերոսներու այս բոյնը:

ՔԻԻՐՏԻՔԵՆԵՂ: Լեռնաշխարհի հերոսամարտի ժամանակակից պատմութեան մէջ Քիւրտիքենդ մին եղաւ այն գիւղերէն, որոնք մինչև վերջ պատնէշին վրայ առնական կեցուածք մը ցոյց տալ չկարողանան:

Սեպտեմբեր 8-ին ան Գեղուածորէն աղ ու հացով դիմաւորեց մեծամասնական զօրամասերու: Խորհրդային Իշխանութեան նոյն օր հպատակութիւն կը յայտնէին նաև Հանդ և Փուխրութի հայ գիւղերը: Հերոսական էր կեցուածքը սակայն Քաջարան ու Մազրա գիւղերուն:

Սեպտեմբեր 9-ի լուսաբացին՝ յարձակողականէ առաջ, հրամանատար Նժդեհ Քիւրտիքենդցիներուն խարանող կոչ մը ուղղելէ ետք հետևեալ վերջնագիրը կը դրկէ կարմիր զօրամասերու հրամանատարութեան.

Եթէ չեք ուզում գերեզման գտնել ձորերում՝ թողեք Բաղաբերդը: Երկու ժամ ժամանակ ունիք փրկուելու:

ՆԺԴԵԶ

Վերջնագիրը ունեցաւ իր վճռական ազդեցութիւնը. կարմիր զօրքը կը բռնէր նահանջի ճամբան:

Բաղաբերդը կը մնար գերծ վտանգէ:

Դասալիք երեք հայ զիւղերը բարոյապէս դիակնացած էին. Կապարգողթի հրամանատարը սակայն կը մերժէր ընդունիլ անոնց ստրջանքը:

ԳԵՆՈՒԱԶ ԿՌՈՒԻՒՒ ՊԱՏՐԱՍՏ

Սեպտեմբեր 10-ին Շիւանձորի ուղղութեամբ կը գոռային Կարմիրներու երկու թնդանօթները: Նոյն օրը թշնամին յարձակողականի կ'սկսէր նաև Ալագեազի ճակատին վրայ:

Արևելքէն ու Արևմուտքէն՝ թնդանօթներու և գնդացիներու մահասփիւռ կրակին ներքև թշնամին կը նկրտէր բուռ մը քաջերու դիակներուն վրայէն երկարաձգել իր նոր երազին կարմիր յաղթանակը:

Ամէն կողմ ճակատ, իսկ թիկունքը՝ Արաքսը:

Զգալի էր հացի և ռազմամթերքի պակասը: Տարերային կռիւ մըն է, որ տեղի կ'ունենար. կը կռուէր մէկը տասնի դէմ: Կռիւը տեղի կ'ունենար 700 քայլի վրայ:

Կռուի երրորդ օրը թշնամին արդէն սկարացած էր:

Սեպտեմբեր 13-ին գիշերը Գենուազի վաշտերէն մէկը զինուած ձեռնառումբերով ու պայթուցիկ տակառներով՝ թիկնային խիզախ շարժումով մը յանկարծակիի կը բերէ թշնամին, որ կը փախի դէպի Նիւվատի, նահանջի իր խուճապին մէջ մեծամեծ զոհեր թաղելով անդնդախոր ձորերը:

Մեծամասնականներ դեպի Գենուագ իրենց առաջին յարձակողականին մեջ ձախողած՝ ուժերու նոր խմբաւորումներով կ'աշխատէին կրկին անգամ արշաւանքի դիմել: Ղափանը՝ երկկի այդ մոլորած հսկան, միւս կողմէ կը հեծէր թշնամի լուծին տակ: Գենուագի տարած յաղթութիւնները պէտք է վիրաւորած ըլլային իր ինքնասիրութիւնը: Նժդեհ օգտուելով առիթէն 17 Սեպտեմբեր 1920-ին Ղափանցիներու կ'ուղղեր իր երրորդ կոչը.¹

ՂԱՓԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Ժողովուրդ, քեզ հետ խօսողը քո հրամանատարն է, քո վիրաւոր, սրտից զարնուած հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ յանուն քո ինքնապաշտպանութեան, չի հանգստացել պատեանում:

Լսիր, մի աւելորդ, գուցէ և վերջին անգամ նա դիմում է քեզ, խօսում քեզ հետ: Նա ասում է.

- Քո սև ու նեղ օրին, երբ հայակեր Գեղուայ և Օխչու ձորը, երբ Բարկուշատն ու Հաքեարուն սպառնում էին քո կին ու երախաների արիւնով քո երկիրը ներկելու - դու կանչեցիր ինձ և ես հասայ քո հաւարին: Ասա, ժողովուրդ, այն օրէն քո երկրում մնա՞ց մի բարձունք, մի սար, մի քար, որի վրայ դրած չլինէի իմ յոգնած գլուխը: Ասա, դու ինձ տեսե՞լ ես մի օր, մի ժամ անհոգ, հանգիստ: Դու ինձ տեսե՞լ ես փափուկ տեղաշորում, հարուստ սեղանների շուրջը: Դու լռում ես. քարերը, քարերը կ'աղաղակեն, կ'ասեն՝ ոչ: Ասա, մնա՞ց մի բան, որ խնայէի, չը գոհաբերէի քո ազատութեան, քո փրկութեան, քո փառքի գործին: Քո դաշտերում, քո հողի վրայ իմ արիւնն է թափուել: Դեռ չէ փակուել թշնամու ինձ հասցրած վերքը, իսկ քոնը, ժողովուրդ, քո հասցրածը միշտ թարմ պիտի մնայ ու հազար վերքերի ցաւով պիտ մորմոքայ:

¹ Ղափանցիներու ուղղուած առաջին երկու կոչերը՝ Սեպտեմբեր 12 և 15 թուակիր, ինչպէս նաև ներկայ կոչը և ուրիշներ՝ հրատարակուած են Խուստուպէան կանչեր՝ գրքոյկին մեջ, Գորիս 1921-ին:

Ժողովուրդ, այսօր, երբ Ատրբեջանեան չէկերով կաշառուած բօլշևիկները, քո գերեզմանափորները, կեղծ ու պատիւ խոստումներով քո դուռն են բաղխում և քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դաւաճանաբար լքում ես, մենակ թողնում քո վիրատը հրամանատարին: Այդ հերիք չէ, քո լրտեսներն ու ահաբեկիչները իմ գլուխն են փնտռում, երեք միլիօնով Ատրբեջանին ծախելու: Ապերախտ ժողովուրդ: Քանի՞ քանի՞ անգամ քո կինն ու երախան կռիւներից վերադառնալիս փաթաթուել են ձիանս վզով, համբուրել ձեռներս. փաշա ջա՞ն կանչել: Քանի՞ քանի՞ անգամ փրկել եմ քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից: Ի՞նչ, մոռացա՞ր Պրինց Ղաջարին, որի զօրքերին պատերիդ տակից եմ քշել: Վա՛յ քեզ ժողովուրդ, ի՞նչ պատասխան պիտ տաս Աստծուդ. խղճիդ, պատմութեանը:

Ժողովուրդ, կ'անցնեն օրեր, թշնամին քեզ զինաթափելուց ու դէկավարներիցդ զրկելուց յետոյ, երբ այլևս չի լսի Աժդահա փաշա՝ անունը, կ'սկսուի հազար ձևով ու ճանապարհով բնաջնջել քեզ: Այն ատեն դու կը վերյիշես քո հրամանատարին, որի սուրը եօթն անգամ մեծացրել էր քո երկիրը և քեզ համար բացարձակ ապահովութիւն ստեղծել, այն ժամանակ հայեացքդ կը դարձնես Խուստուպին նրա կատարին նստած սև ամպերին, կը նայես, կը կանչես, բայց հրամանատարիդ փոխարէն սարերիդ ու ձորերիդ թոյլ արձագանգը կը պատասխանի քեզ: Գուցէ մի օր էլ թշնամուց հալածական սարերն ընկնես ու թափառումներիդ ժամանակ յանկարծ մի թփի տակ, մի ժայռի վրայ իմ սառած դիակը գտնես, ծունկի գաս ու արին լացես:

Ժողովուրդ, ինձ լքելուց, ինձ դաւաճանելուց առաջ զլացար իմ խնդիրը կատարել: Դու չուղարկեցիր վարպետներիդ բութ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումը, քո բարոյական անկումը: Ներում եմ, թեև պատմութիւնը չի ների քեզ և խնդրում՝ երբ ինձ սպանուած գտնես, դիակս թաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից երևայ ինձ և Ղափանը և Գենուազը և Գեղուաձորը և Գողթանը:

Իսկ մինչ այդ՝ հայեացքդ մի կտրի՛ր Խուստուպից: Որքան
յաճախ, որքան շատ նայես այդ սէգ ու սև ամպերով ծածկուած
սարին, այնքան շուտ կը գայ, կը հասնի փրկութիւնդ:

Աստուած և իմ սէրը քեզ հետ, ապերախտ ժողովուրդ:

Հրամանատար ՆՇԴԵՀ

1920 Սեպտեմբեր 17

Խուստուպեան լեռներ

VII ՂԱՓԱՆԻ ՎԵՐԱԳՐԱԻՈՒՄԸ

Բարեկամություն պարսից իշխանութեան հետ.– Մեծամասնականներու երկրորդ յարձակողականը.– Պարտուած թշնամիին փախուստը դէպի Օրտուֆադ.– Գենուազ նորէն յաղթական.– Նժդեհի մէկ զեկուցագիրը ՀՀ Զին. Նախարարին.– Բախտորոշ գիշեր.– Ատրբէջանի ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցիչին թիւ 5 պաշտօնագիրը.– Կոչ Ղափանցիներու.– Ղափանի վերագրաւումը.– Գնահատական խօսքեր.– Աշոտ Մելիք-Մուսեանի մէկ նամակը.– Այգ՝ շաբաթաթերթի կարծիքը.– Արևիքի Հ.Յ. Դաշնակցութեան Կոմիտէի ազդը.– Թաւրիզի Հնչակեան օրկան Չանգ՝ի դրուատալից տողերը.– Խալիլ փաշայի ձախող արշաւանքը.– Ուրը հարիւր բոլշևիկ գերիներու մէկ հանրագրութիւնը.– Շիւանձորցի հայ կին մը.– Միսեանի ապստամբութիւնը և Պօղոս Տէր-Դաւիթեան.– Ղափան կրկին վտանգի ներքև.– Մեծամասնականներու ծրագրուած մեծ արշաւանքը:

Մեծամասնականներ դէպի արևելք իրենց արշաւանքի ժամանակ ոտք էին նետեր նաև պարսկական հողի վրայ: Գրաւուած էր Լենկորանը, Ղազւիհնը և Ռէշտը:

ԺԱ. բանակի հեծելազօրաց 20-րդ բրիգատայի և երկու հրացանաձիգ զունդերու հրամայուած էր անցնիլ Ղարատաղ և շարժումներ յառաջացնել Ատրպատականի մէջ:

Մեծամասնականներէ դրդուած Պարսից Կառավարութեան դէմ ապստամբած էր Շիրինդիլ Խանը ու Ամիր Արշադ Խանի դէմ թշնամական գործողութիւններ էր սկսեր:

Երևան եկած սահմանային վտանգները կրնային աւելի լայն չափով զարգանալ ու ծաւալիլ, եթէ երբեք Միւնիքը պարտուէր:

Այս իրողութիւնը հաւասարապէս կ'ըմբռնէին Պարսից Կառավարութիւնն ու ժողովուրդը:

Վերջին յաղթութիւններէն օր մը վերջ Մութալիմ Սահրանկ Խան ցանկութիւն կը յայտնէ տեսակցիլ հրամանատար Նժդեհի հետ: Նժդեհ Կարճևանի մէջ կ'ընդունի երիտասարդ Խանը, որ կը

յայտնէ, թէ. 'Եկած է իր կառավարութեան կողմէ ուրախութիւն յայտնելու վերջին յաղթութիւններու առիթով':

Օգտուելով առիթէն Նժդեհ կը խնդրէ, որ Պարսիկ Կառավարութիւնը թոյլադրէ Գենուազի և Թարսիզի միջև Կապարգողթի ներկայացուցիչներուն երթևեկը:

Առաջարկը կ'ընդունուի և նոյն օրն իսկ Գ. Տ. Մ.¹ որպէս Նժդեհի ներկայացուցիչ՝ որոշ յանձնարարութիւններով կ'անցնի Ասորպատական: Հետևեալ օրը տեսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ նաև Խանին եղբօրը հետ, որ թշնամիին Օրտուբադի շարժումներուն նկատմամբ Գենուազը իրագեկ պահել կը խոստանայ:

Այդ նպատակով նոյն օրերուն Մեղրի կը հասնի Ղարատաղի Մուժանբար գիւղի հայ քահանան՝ Տէր Մեսրոպը:

Շնորհիւ այն հանգամանքին, որ ներկայ պարագաներու մէջ Զանգեզուր գերագանց ծառայութիւն մը կը մատուցանէր Պարսկաստանի, հայ և պարսիկ յարաբերութիւնները կը մնային աւելի քան բարեկամական և Երասխի ուղղութեամբ կռուող հայ ուժերու թիկունքը կը մնար գերծ վտանգէ:

* * *

Ալանգեազի ձախող յարձակողականէն վերջ թշնամի արևելեան ուժերը ժամանակաւորապէս կը քաշուէին Նիւվատի, արևմտեան զօրամասերը՝ Օրտուբադ, իսկ հիւսիսային ճակատի վաշտերը՝ Ղափան: Իր առաջին ձախողութիւնը այս ճակատին վրայ՝ չէր յուսահատեցուցեր թշնամին:

Արաքսի ափով դէպի Բարթազ կը շարժէին նոր ուժեր: Նոր գումարտակներ կը հասնէին Շուշիէն. կամրանար եւ Օրտուբադը:

Գենուազի ուժերը կռթնած մարտի իրենց սովորական ձևերուն վրայ՝ կը մնային դիրքերուն մէջ կռուի պատրաստ:

Զգալի էր սակայն ռազմանիւթի պակասը: Միւս կողմէ ճակատներու պաշտպանութեամբ զբաղած գիւղացիութիւնը

¹ Գեղեոն Տէր-Մինասյան: Խմբ.:

հնարաւորութիւն չունէր իր հունձքը քաղելու, պարագայ մը, որ մեծապէս կը վնասէր իր տնտեսութեան, և որուն տեղեակ էր թշնամին...

ՄԵԾԱՄԱՍՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Սեպտեմբեր 17-ին Ալանգեազի ուղղութեամբ կը լսուէին թշնամիին լեռնային թնդանօթներու ձայները: Շղթայազերծ իր նոր կոռիին մէջ յաղթական դուրս գալու նպատակով արնելեան ճակատի վրայ (Շիւանձոր) ան կը պահէր խոր լուծիւն: Կռահելով ռազմական այդ խաղը հրամանատար Նժդեհ դէպի Շիւանձոր կը փութացնէր փոխգնդապետ Մ. Օ.-ի անհրաժեշտ հրահանգները, իսկ ինք կ'անցնէր Կարճևանի ճակատը:

Երկրորդ օրը, երեկոյին, կոռիւր դեռ կը պահէ իր սաստկութիւնը: Արաքսի վրայով Պարսիկներ կը տեղեկացնեն, թէ թշնամի բազմահազար խուժան մը թալանի և կողոպուտի նպատակով կռուող զօրքին հետ միասին կը շարժուի դէպի Գենուազ:

Հրամանատար Նժդեհ ըմբռնելով վայրկեանին լրջութիւնը, կը փութայ դիրքէ դիրք, կը խրախուսէ, կը քաջալերէ Գենուազի իր քաջարի մարտիկները: Եթէ այս անգամ էլ մեզ չը յաջողուեց ի դերն հանել թշնամու ճիգերը, վաղն էլ հայրենիք չենք ունենայ, կ'ըսէ զօրքին, որ խորապէս կ'ըմբռնէ այդ խօսքերուն իմաստը:

Իրենց կարգին Փրկութեան Կոմիտէի անդամներ գիւղերն ինկած՝ դէպի դիրքերը կ'ուղարկեն վերջին փամփուշտն ու զէնք կրելու կարող ամէն մարդ:

Գենուազ ըմբռնած վայրկեանին բովանդակ լրջութիւնը՝ վճռած էր տեղի չտալ երբեք:

Կ'սկսին կոռիւներ արնելեան ճակատին վրայ ևս, ուր մէկ քանի անգամ ձեռքէ ձեռք կ'անցնին դիրքերը:

Սեպտեմբեր 25-ի լուսաբացին Գենուազի հայ մարտիկները գիշերային զօրեղ գրոհով մը կը ջարդեն թշնամի քնաթաթաղ զօրքը, որ բազմաթիւ դիակներ ձգած՝ կը փախի դէպի Օրսուրաղ:

Թշնամին երկրորդ անգամ պարտուած՝ կը դիմէր իր վաղեմի զէնքին – թռուցիկներով և բրօբականտով կը ջանար գիւղացի-ուրթիւնը հանել իր հրամանատարին դէմ:

Ինչ որ զէնքին չէր յաջողած ընել՝ թուղթին յաջողած էր սակայն:

Քիւրտիքենդը երկրորդ անգամ ըլլալով՝ կ'անցնէր Մեծամասնականներու կողմը, որոնք իրենց երկու գունդերը հոն կէդրոնացնելով՝ կը փորձէին անցնիլ Խուստուպի թիկունքը:

Սօս երեսնօրեայ յաղթական կռիւներէ յետոյ Շիւանձորի զինուորութեան մէկ մասը դաւադրօրէն իր արևելեան թաղին մէջ էր մտցուցած թշնամին: Օգտուելով այդ ճակատի վրայ իրենց ժամանակաւոր աժան յաջողութենէն՝ Մեծամասնականներ կը գրաւեն նաև Շահբազիւրդ բարձունքը - Գենուազի ռազմագիտական բանալին:

Հրետանին ուժեղ է նաև արևմտեան ճակատին վրայ: Ընդհանուր գերագոյն: Երիտասարդներ իրենց դիրքերուն վրայ են ու մեռնելու պատրաստ: Կիներ և երեխաներ դաշտերու և արտերու մէջ կը հնձեն:

Կէս գիշերէն վերջ հայկական բոլոր ճակատներու վրայ մթութեան մէջ կը վառի ուժանակային խաչը: Կատարուած թևանցէն թշնամին յանկարծակիի եկած սարսափահար կը վախէր ռազմադաշտէն, նահանջի ճամբուն վրայ լքած հրացաններ, գնդացիքներ՝ թնդանօթի կազմածներ ու հարիւրաւոր դիակներ:

Գենուազը անգամ մը ևս յաղթական էր:

Հոկտեմբեր 1-ին հրամանատար Նժդեհ հետևեալ գրութիւնը կը դրկէր Երևան.

ՉՉ Զինուորական Նախարարին,

Գենուազում կռիւները շարունակուում են: Թշնամին սեղմում է մեզ երկու կողմից՝ Շիւանձորի և Օրտուբաղի: Կասկածից դուրս է, որ Ատրբեջանը որոշել է կապուել Նախիջևանի հետ, վերացնելով մէջտեղից Գենուազը:

Թշնամին իւր ուժերը սկզբում կենտրոնացրած էր Շիւանձորի ճակատում, այժմ, չթուլացնելով Շիւանձորի գործողութիւնները,

կրկնակի յամառութեամբ նա գործում է Օրտուբադից: Մեծամասնականներու մեծապէս աջակցում են ու անմիջական մասնակցութիւն ցոյց տալիս տեղական թուրք մասսաները և տաճկական զօրքերը, վերջինս Օրտուբադի ճակատում: Մենք թնդանօթներ չունենք: Թշնամու կողմից գործում են 4 թնդանօթ և մեծ քանակութեամբ գնդացիներ:

Գենուազի մի բուռը հայութիւնը հերոսութեան աննախընթաց օրինակներ է ցոյց տալիս: Յաջողութիւնը մինչև օրս մեր կողմն է: Թշնամին տուել է մեծ կորուստներ. վերցրել ենք գերիներ և աւար: Բոպէ առ բոպէ՝ սպասելով ձեզանից որոշ հրահանգներ, ցուցմունքներ մեր անելիքի մասին, ժամանակաւորապէս առաջնորդում ենք հետևեալ երկու սկզբունքներով.

1. Արաքսի ափը (Շիւանձոր-Մեղրի-Կարճևան, որոնցից վերջինս գտնուում է Նախիջևանի գաւառում) ոչ մի գնով չի զիջել թշնամուն, որովհետև դա միակ ճանապարհն է, որով նա կարող է և կամենում է ուժ մատակարարել Նախիջևանին, նախ՝ կանգնեցնելու հայկական առաջխաղացման վտանգը, ապա յետ շարտելով հայկական զօրքերը մինչև հին դեմարկացիօն գիծը՝ միանգամ ընդմիշտ միանալ Քէմալ փաշայի զօրքերին:

2. Ժողովրդի ֆիզիքական ինքնապաշտպանութիւնը վերահաս կոտորածների հանդէպ:

Օրտուբադի ճակատում այսօր թշնամին չտեսնուած եռանդ է գործադրում պատռելու մեր շրթան: Ռմբակոծում են մեր բոլոր դիրքերը: Ալանգեազի վրայ նկատուում են թշնամու նորանոր ուժերի կուտակումն: Բարձունքները գտնուում են նրա ձեռքին: Մեր տղաները փամփուշտ, փամփոշտ և փամփոշտ են խնդրում: Արագացրէք օգնութիւնը:

Հրամանատար ՆԺԴԵՀ

Կարճևան, 1 Հոկտեմբեր 1920

ԲԱԽՏՈՐՈՇ ԳԻՇԵՐ

Գենուազի կռիւներու քառասներորդ գիշերը սուրհանդակը հետևեալ գրութիւնը կը բերէր հրամանատար Նժդեհին.

Միրելի Նժդեհ,

Հայաստանը ի վիճակի չէ Ձեզ ներկայումս րեալ օժանդակ-
ութիւն ցոյց տալ: Դուք, ինչպէս մինչ այժմ, այնպէս և հիմա,
պիտի մեն-մենակ շարունակէք Ձեր հերոսական գոյամարտը:
Միայն գիտցէք, որ մեր և ամբողջ հայ ժողովրդի համակրանքը
դէպի Ձեզ է:

Ե. ՄԻՐԱՔԵԱՆ

Ձույ, 11 Հոկտեմբեր 1920

Գենուագ թէն յաղթական, բայց յոգնած էր: Երեսի վրայ կը
մնային դաշտային աշխատութիւններն ու այգեկութիւնը: Միւս
կողմէ թշնամի յարձակողական նոր շարժումներ կը նշմարուէին
ճակատներու դէմ:

Հ. Հանրապետութեան Ատրբէջանի դիւանագիտական ներկա-
յացուցիչը իր 7 Հոկտեմբեր 1920 թիւ 5 պաշտօնագրով հետևեալը
կը գրէր իր կառավարութեան Ջիբրայիլի ուղղութեամբ
Խորհրդային Ատրբէջանի այդ մութ ձեռնարկներուն նկատմամբ:

ՀՀ Արտ. գործոց Նախարարին,

Այսօր ամենահաւաստի աղբիւրներից տեղեկացանք, որ
Ատրբէջանի Սովետական իշխանութիւնը 70-ի չափ ինժիններն էր,
տէխնիքներ է ուղարկել դէպի Ջիբրայիլ, որպէսզի փութով այդ
տեղից սայլի ճանապարհ կառուցանեն դէպի Չանգեզուրի գաւառի
մասերը: Ենթադրուում է ճանապարհը անցկացնել Ջիբրայիլից
դէպի Չանգեզուրի գաւառի Թումալու-Խօջահան և Խանլըղ
գիւղերը: Խանլըղից ենթադրուում է մի ճանապարհ տանիլ դէպի
Գորիս և ապա Ղափան, իսկ միւսը Գորիսից դէպի Հաջիսաւու:
Գնացողներին տրամադրել են խոշոր գումարներ, որպէսզի
աշխատանքները արագօրէն առաջանան և հնարաւորութիւն
ստեղծեն դէպի Չանգեզուրի լեռնային մասերը արտելերիա
փոխադրելու և կանոնաւոր երթևեկութեան համար սայլի, կառքի
ճանապարհ ունենան այդ գաւառում:

Հարկ եմ համարում այս մասին յայտնել Ձեզ ի գիտութիւն:

Մ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

Անհրաժեշտ էր կռուի ծանրությունը Ղափան փոխադրել:

Ղափան Մեծամասնականներու տիրապետութենէն գոհ մնալու ոչինչ ունեցած էր՝ ընդհակառակը: Այդ իրողութիւնը խորապէս կը գիտակցէր Նժդեհ, որ խորհրդային այդ շրջանը ըմբոստացնելու և կռիւր այդ ճակատին վրայ փոխադրելու համար 1920 Հոկտեմբեր 5-ին Ղափանցիներու կ'ուղղէ իր հետևեալ կոչը:

ՂԱՓԱՆ

Դու ինձ լքեցիր, մենակ թողեցիր: Սակայն իմ պատերազմական բախտը, իմ Աստուածը մնաց ինձ հետ և ես ամբողջ ամիս է, ինչ աննախընթաց յաջողութեամբ ջարդում եմ թշնամուն հերոսական Գենուազի ռազմաճակատներում:

Զգիտեմ, Ղափան, դու հաշտուէ՛լ ես քո դրութեան հետ թէ ոչ, բայց հայ ժողովուրդը ցաւում է, անասելիօրէն ցաւում և ափսոսում, որ դու միամտօրէն վիզդ թշնամու ծանր լծի տակ պարզեցիր և ծով փառքդ, փառքի մէջ կորած անունդ աշխարհի չորս քամիներին տուիր: Այն օրէն, քո անկման այն սև օրէն, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, սար ու քար ընկած մի քանի հարիւր ինձ հաւատարիմ մնաց Գենուազցիներով կուրծք եմ տալիս թշնամու գերադաս ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարէն նորն ստեղծում քո երկրի, քո անունի համար:

Ղափան, զոջո՞ւմ ես արարքիդ համար: Բ՞նչ եղաւ Ատրբէջանին ծախուած մի խումբ հայերի քեզ խոստացած արքայութիւնը:

Խե՛ղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդէն զինաթափել, գլխատել, տնտեսապէս քայքայել են քեզ:

Ահ, դեռ ինչ ես տեսել: Սև օրերդ դեռ չեն հասել, բայց գալիս են և շուտով կը հասնեն թաթար զօրքերի հետ:

Ոտքի, խարուած ժողովուրդ, ոտքի ել, փրկութիւնդ մօտ է:

Ոտքի, զէնքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից:

Հրամանատար ՆՇԴԵՆ

1920 Հոկտեմբեր 5

Խուստուպեան լեռներ

Ապա մշակուած մարտագրին համաձայն իր հետ վերցուցած եօթը ձիաւոր զինուորներ Հոկտեմբեր 9 կէս գիշերին Նժդէհ կը շարժի դէպի Խուստուպի կատարը: Հոն պիտի կէդրոնանային Գենուագի արևելեան և արևմտեան ճակատներէն, ինչպէս և հերոսական Շիշկերտէ՛ 1 հետևակներ, ընդամենը երեք հարիւր հոգի:

Որոշեալ ժամուն սպասուած ուժերը չեն հասնիր, որովհետև թշնամին երևցեր է կրկին Շիւանձորի ճակատին վրայ:

Այն իրողութիւնը սակայն, որ Ղափան առանձին բաւական էր թօթափելու իր լուծը, եթէ կամենար, անգամ մը ևս՝ խելայեղ յանդգնութիւններու կ'առաջնորդէ Կապարգողթի հրամանատարը:

Կէս գիշերը արդէն անցեր է. եօթը ձիաւորներ խաւարին մէջէն կ'իջնեն դէպի Ղափան, ամէն կողմ կը տիրէ մեռելային լռութիւն: Ժամանակ վերջ Ղափանի առաջին գիւղերէն կը լսուի շուներու հաչիւնը. ձիաւորները մօտ են Սևաքար գիւղին: Համաձայն նախապէս եղած կարգադրութեան՝ հոն պիտի սպասեն Ղափանցի երկու զինուորներ՝ հրամանատարն ու իր ուղեկիցները, դէպի Գիւտ-Կումի ձորը առաջնորդելու համար:

Տրուած նշանի մը վրայ՝

- Ո՞վ է ան,- ձայն կու տայ մէկը մութին մէջէն:

- Յիշի՞ր Գեղուածորը,- կը պատասխանեն ձիաւորները:

Նոյն վայրկեանին ժայռի մը տակէն դուրս կը ցատքեն երկու զինուած քաջեր և հրամանատարն ու իր խումբը կ'առաջնորդեն առաջ:

Կէս ժամ վերջ արդէն հաւաքուած են 50-ի չափ զինուած ու անզէն երիտասարդներ: Վաշտապետ Գ.-ի տուած համառօտ զեկուցագրին վրայ հրամանատար Նժդէհ կը զծէ իր յանդուգն ծրագիրը:

¹ Շիշկերտ միակ գիւղը եղաւ Ղափանի շրջանին մէջ, որ մինչև վերջ մնաց զենքը ձեռքին և չենթարկուեցաւ Սեճամասնական դրօշին:

Ապստամբները երեք խմբակի բաժնուած կը շարժուին դէպի Գիւտ-Կում: Ոտքի վրայ է գիւղացիութիւնը ուրախ, բայց անհանգիստ: Քանի մը վայրկեան վերջ երկու խմբակները կը գրաւեն տեղական դպրոցը, ուր կը քնանար կարմիր զօրքը՝ առանց գիշերային պահակ նշանակելու: Երբորդ խմբակը հրացանները կրակելու պատրաստ՝ շէնքէն ներս կը մտնէ:

- Ոտքի,- կ'աղաղակէ Ղափանի կտրիճներէն մէկը: Գիշերային լռութեան մէջ թշնամին յանկարծակիի եկած կը փորձէ զենքի դիմել, բայց ի գուր:

Մեր կռիւր ձեր դէմ չէ,- կը թնդայ հրամանատար Նժդեհի ձայնը,- այլ ձեր Բագուի հրամանատարութեան դէմ: Նա չուզէց հասկանալ քայքայուած ժողովրդի լեզուն և դրա համար այժմ անպատեհութիւնն ունի զգալու մեր սրի լեզուն: Ձեր զենքերից և ռազմամթերքներից գատ մեզ պէտք չէ ոչինչ: Անարիւն պիտի զինաթափեմ ձեր բոլոր զօրամասերը:

Արդարև դեռ լոյս չբացուած՝ պայթուցիկ տակառներու բարձրացուցած խուլ ժխտքէն և հրացաններու ուժեղ համազարկի ահաւոր բոմբիւններէն շումած՝ Հանքերու քնաթաթախ Կարմիր զօրքը դուրս կը ցատքէր իր զօրանոցէն ու զգալով, որ փրկութիւնը անձնատուութեան մէջ է, կը յանձնէր իր զենքը: Դիմադրել կը փորձէ հարիւրեակ մը միայն, որ կորուստներով տեղի կու տայ:

Հոկտեմբեր 10-ի առաւօտուն վերագրաւուած էր ամբողջ Ղափանը: Այդ օրը Ղափանի ուժերը կը զինաթափէին մեծամասնական 251-252 հրացանաձիգ և Կովկասեան երկրորդ գունդը, որմէ 400 հոգի միայն Հանքերու շրջանը կը գտնուէր: Կը գրաւէին 20-է աւելի գնդացիք, 200 ձի, երկանիւ շատ մը կառքեր, արշաւանքային խոհանոցներ, թշնամի ամբողջ արխիւր և պատերազմական ասար:

Այսպէս, առանց որևէ զոհ տալու, Ղափան կը թօթափէր մեծամասնական լուծը իր իսկ սեփական ուժերով:

1920 Հոկտեմբեր 17-ին Ղարաբաղ-Չանգեզուրի հայութեան իր ուղղուած կոչով՝ Ղափանի վերջին հերոսական կռիւներու

առթիւ, հետևեալ տողերը կը հրատարակէր Երևան գտնուող Բանուորա-Գիւղացիական Կոմիտէն.

ՀՊԱՐՏ ՂԱՓԱՆ

Փա՛ռք քեզ, որովհետև կարողացար քո հերոս հրամանատար Նժդէհի շուրջը համախմբուել և գլուխ չծռել թշնամու առաջ:

Դու ցոյց տուիր քո սղամարդութիւնը, քո հպարտ հոգին, քո սէրը դէպի անկախութիւնն ու ազատութիւնը:

Կաց միշտ կանգուն:

Մի ընկճուիր¹:

Ղափան-Նախիջևան-Ղարաբաղ-Զանգեզուրի

Բանուորա-Գիւղացիական Կոմիտէ

1920 Հոկտեմբեր 16 նամակով Թաւրիզէն, ուր Կապարգողթի վերաբերեալ կարևոր առաքելութեամբ մեկնած էր Աշոտ Մելիք-Մուսեան, կը գրէր հետևեալը Գենուազի և Ղափանի վերջին յաղթութեանց առթիւ.

Գենուազի և Ղափանի դէպքերը քաղաքական լուրջ նշանակութիւն են ստանում, պետութիւնների ներկայացուցիչները, իսկ մասնաւորապէս Ամիր Արշատը (որը միշտ բարեացակամ է եղել դէպի մեզ) առանձին հետաքրքրութեամբ են լսում կատարուած դէպքերու մասին:

Խօսելով Ղափան-Գենուազի յաղթութիւններու մասին, Թաւրիզի Այգ աշխատաւորական շաբաթաթերթը հետևեալ խանդավառ տողերը կը գրէր.

Ապստամբ Ղափանն ու Գենուազը իլեցին Հայաստանից, իրենց իսկ Հայաստանի համար յաղթութեան դափնեայ պսակները. ծիծաղում է Զանգեզուրը, հրճում Զանգեզուրը, բայց չեն վերջացել նրա ցաւերի շարանը, շուտով իւր ժողովրդի կենսունակութեան շնորհիւ կը դարմանեն և այդ... Փա՛ռք ու պարծանք Զանգեզուրի հերոսներին, պատիւ ու յարգանք Հ.Յ.

¹ Այգ շաբաթաթերթ, 39 թիւ, 17 Հոկտեմբեր 1920, Թաւրիզ:

Դաշնակցութեան ծնունդ Նժդեհին, հայ անվեհեր կտրիճ զինուորներին, որոնք փարած զէնքին հայ ազատագրութեան գոյամարտն են մղում ձիւնապատ բարձունքներում, սոված ու տկլոր¹:

Արևիքի Հ.Յ.Դաշնակցութեան Կոմիտէն նոյնպէս ցնծութեամբ կ'ողջունէր Ղափանի վերագրաւումը.

ԱՐԵՒԻՔԻ ԵՒ ՂԱՓԱՆԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՁԴՈՒՄ

Չքնաղ Արևիքի սէզ ու հպարտ Սոյուզների, Ալանգեազի և Խորհատի բարձունքներից աւետում ենք Ձեզ այն մեծ ու փառաւոր յաղթութիւնների աւետաբեր լուրը, որպիսին տարաւ մեր պաշտելի Հրամանատարն, Արևիքի ժողովուրդը:

Հպարտ Ղափանի Միւնեաց աշխարհի էն շուրջպար լեռների երկնամբարձ գագաթներից, Դաւիթ Բէգի հոգեշունչ վայրերից բախտ ենք ունենում հաղորդելու Ղափանի լեզենդար վերագրաւումը, թշնամու խայտառակ պարտութիւնը:

Թող հպարտանայ մեր Կուսակցութիւնը, թող ժպիտը փայլի նորա շուրջն բոլորած շիտակ ու անկեղծ կուսակցականների դէմքերին, որ իւր շարքերում ունի ՆՇԴԵՇ, որ իւր ծոցում սնւել, մեծացել է Գեղուաձորի աժդահա փաշան, Չաւրնդուրի փատիշահը, Բալկան Դարասիի իգիդը, Կապարգողթի (Ղափան-Գենուազ-Գողթանի) սիրելի հրամանատարը: Թող հրճուին մեր բոլոր ընկերները, ցնձան նրանց սրտերը, վառուեն հայրենասիրական զգացումները և տօնական հանդիսաւորութեամբ աւետեն, ողջունեն միմեանց՝ մեծ հերոսի մեծ յաղթանակը:

Թող վեր, շատ բարձր ծածանի, փողփողայ Դաշնակցութեան դրօշակը, թող վեհ հպարտութեամբ, ընկերասիրական քաղցր զգացումներով լցուեն բոլոր ընկերների սրտերն ու մի բերան, մի հոգի, մի սիրտ գոռան.

Կեցցէ Դաշնակցութիւնը

Կեցցէ Նժդեհը

¹ 'Այգ' աշխատաւորական շաբաթաթերթ, թիւ 41, 1920 Հոկտեմբեր 28, Թաւրիզ:

Կեցցէն Արևիքի հերոս գաւակները

Կեցցէ Ղափանը:

Հ.Յ. Դաշնակցութեան

Արևիքի կոմիտէ

Արևիք, 16 Հոկտեմբեր 1920

Խօսելով Ձանգեզուրի վերջին յաղթական կռիւներու մասին Հնչակեան Կուսակցութեան Թաւրիզի խմբակի օրկան Ձանգ թերթը կը գրէ.

Պատմական Միւնիքը - Ձանգեզուրը - դարձեալ կոր ի գլուխ ջարդել է 4000 թաթար թալանիչներին, որ ծածկուած բոլշևիկ անուան տակ՝ ուզել էին խուժել հայ առիւծների բոյնը և աւերակ դարձնել մեր սէզ Ձանգեզուրը¹:

Խալիլ փաշա Էնվերի և Իբրահիմ Թալիի հետ Բագու Սահմետական աշխարհը Մեծամասնականներու Համագումարին մէջ ներկայացնելու իր միսիան նոր վերջացուցած՝ Հոկտեմբեր 10-ին, Ղափանի վերագրուման օրն իսկ, Օրտուբադի կողմէն դէպի Կարճնան, դէպի Կաքաւաբերդ նոր արշաւանք մը կ'սկսէր Կապարգողթի դէմ:

Գենուազի Փրկութեան Կոմիտէն անտեղեակ Նժդեհի վերջին յաղթանակին Հոկտեմբեր 11-ին կը փութար հաղորդել անոր Գենուազի սպառնացող նոր վտանգը, խնդրելով նոյն ատեն ժամանակաւորապէս յետաձգել Ղափանի ապստամբութիւնը:

Նժդեհ իր հետ կը վերցնէ երեք մեծամասնական, որոնք պարսկական ափով Մեծամասնականներու ԺԱ. բանակի հրամանատարութեան և Անդրկովկասեան ռազմաճակատի զինուորական կոմիսարին կը տանին Ղափանի մէջ գերի ինկած կարմիր զօրքերու մէկ հանրագրութիւնը, հետևեալ բովանդակութեամբ.

¹ Արտաստպուած՝ Այգ շաբ. 1920 Հոկտեմբեր 24, թիւ 40-էն:

Ջանգեգուրում տեղի ունեցող հայ-բուլղարական կռիւների գլխաւոր պատճառներն են. Ա. Ջանգեգուրը Կարմիր Բանակի բարձր հրամանատարութեան կողմից Խորհրդային Ասորբէջանի անբաժան մասը յայտարարելը, Բ. Տաճկական փաշաների և զօրամասերի ներկայութիւնը Կարմիր Բանակի շարքերում: Սուտ են այն լուրերը, թէ Նժդէհի մօտ անգլիական սպաներ կան: Սրա բանակը զինուած է զիւղացիներէ, որն ուզում է ազատ ապրել իր լեռների վրայ: Նժդէհը յեղափոխական է և ո՛չ ցարական գեներալ, և մեզ հետ շատ լաւ է վարում:

(800-ի մօտ ստորագրութիւններ)

Հոկտեմբեր 12-ին Մեղրիի Փրկութեան Կոմիտէն Ալանգեազի ճակատէն Խալիլ փաշայի արշաւանքին նկատմամբ իր ստացած հաղորդագրութեան վրայ կը հրամայէ նոյն ճակատի պետին. 'Վարուէք այնպէս, ինչպէս նման դէպքում, հրամայում է վարուել հրամանատարը: Նա կը հասնի շուտով' - այսինքն գիշերանց անցնիլ թշնամու թիկունքը: Հրամանը կը կատարուէր նոյն իրիկունն իսկ և թշնամին ջախջախիչ պարտութեան մը մատնուած՝ կը լքէր կռուի գիծերը:

Իսկ արևելեան ճակատին վրայ Հոկտեմբեր 11-ի երեկոյեան թշնամին մեծ ուժերով կը թափի Շիւանձորի արևելեան թաղը:

Թշնամի հեծեալ ջոկատ մը Շահբազիւրդի ուղղութեամբ թևանց կատարել կը փորձէ: Թշնամի շարժումները նկատող Շիւանձորից հայ կին մը՝ բարձրանալով իր տանը կտուրին վրայ, կ'սկսի պոռալ հայ զօրքերուն. 'Կռուեցէք, տղերք ջան, ահա գալիս է, ահա եկաւ, ահա հասաւ հրամանատարը:

Խրախուսուած, հայ զօրքերը թշնամի հեծեալ ջոկատ մը Ղափանէն գալիք Նժդէհի զինուորները կարծելով՝ կը կռուին աւելի մեծ խանդավառութեամբ, ու նորանոր գրոհներով հակառակորդը կը քշեն զիւղէն դուրս ու կը ջարդեն Արաքսի ափերուն վրայ:

Ղափանի և Գենուազի յաղթանակներու լուրը անհուն ուրախութեամբ կը համակէր նաև Միսեանցիները. Միսեանը ևս

իր հայեացքը կը դարձնէ դէպի Ղափանի հերոսը, կապ հաստատելով անոր հետ՝ կ'սպասէ ապստամբութեան ու կռուի¹:

Միսեանի ժողովրդային ապստամբութեան գործին մէջ աչքառու դեր կը խաղայ Ղափանցի անձնուրաց տեղակալ Պօղոս Տէր-Դաւիթեանը, որ Հոկտեմբեր 5-ին Ջուլիի մէջ իր շուրջը համախմբած կարգ մը զէնքի ընկերներ՝ կ'որոշեն կապ հաստատել հրամանատար Նժդեհի, Միսեանի և Զանգեզուրի բնակչութեան հետ և բարձրացնել ապստամբութեան դրօշակը: 'Դէպքերը կ'արագացնեն այդ ապստամբութիւնն ևս, որովհետև Միսեանցիք իրազէկ էին, որ Գորիսի ռեկոմի կարգադրութեամբ շուտով պատանդներ պիտի վերցնէին Միսեանի գիւղերէն, պիտի սկսէին նոր բռնագրաւումներ, զինակոչի ենթարկելով ամբողջ երիտասարդութիւնը: Այդ տեղեկութիւնները ստանալէ վերջ, Պօղոս Տէր-Դաւիթեանը քանի մը վստահելի անձեր թռուցիկներով կը դրկէ Միսեանի գիւղերը ժողովուրդի տրամադրութեան մօտէն ծանօթանալու և զինուորութիւնը կազմակերպելու նպատակով: Տեղեկութիւն ստանալով, որ հրամանատար Նժդեհի առաջնորդութեամբ Ղափանն ազատագրած և թէ Միսեանի զինուորութիւնը կազմ ու պատրաստ է, Տէր-Դաւիթեանն Հոկտեմբեր 12-ին 200 զինուորի հետ կ'անցնի Միսեանի գիւղերը, ուր իրեն կը միանայ տեղական ամբողջ զինուորութիւնը: Կ'սկսի ապստամբութիւնը: Ամենուրեք, ուր բոլշևիկեան զինուորներ կամ յեղափոխական կոմիտէներ կային կամ կը ձերբակալուին կամ խուճապի մատնուած կը փախչին Գորիս: Մինչև Հոկտեմբեր 14-ը կը մաքրուի ամբողջ Միսեանը²:

Հոկտեմբեր 13-ին Տէր-Դաւիթեան կը հաղորդէր Նժդեհին.

ՂԱՓԱՆԻ ԶԻՆՈՒԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԳՆԴԱՊԵՏ ՆԺԴԵՀԻՆ

Ամսիս 11-ին ժամը 6-ին ես իմ գորախմբով մեկնեցի Ջուլից Ղալաչաղ գիւղը, նպատակ ունենալով գրաւելու Մեծամասն-

¹ Արնոտ Գիրք, էջ 41:

² Արնոտ Գիրք, էջ 42:

ականների կողմից թողած գիղերը՝ համաձայն Միսեանի ժողովրդի ցանկութեան: Շրջակայ գիղերը ուղարկւած մարդիկ հաղորդեցին ու գիղացիութիւնը գրգռուած է Մեծամասնականներու դէմ և սպասում է ընդհանուր ապստամբութեան ազդանշանին:

Ղալաչաղ, Մազրա, Կարակլիս, Բելեակ արդէն գրաւուած է իմ զօրքերով: Մնացած գիղերը բացի Անգեղակոթից և Բազարչայից տրամադրել են ինձ իրենց զինուած ուժերը:

Մեծամասնականները քաշել են իրենց մասերը դէպի Գորիս: Բազարչայում և Անգեղակոթում ունեն ընդամենը ոչ աւել քան երեք տասնեակ ձիաւորներ: Ես խուսափում եմ առ այժմ ընդհարելու նրանց հետ: Անգեղակոթը գրաւելուց յետոյ պիտի բռնեմ Ուշթափալարն և այդպիսով կատարած կը լինեմ իմ մօտակայ նպատակը, այն է՝ բարձրացնել ապստամբութիւն և պաշտպանել այդ ապստամբութիւնը:

Մազրայի ռեկոմը Աղալոյի գլխաւորութեամբ բռնուած է գիղացիների ձեռքով: Գիղացիք ռումբ են նետել ռեկոմի ժողովատեղը:

Հաղորդեցէք Ձեր դրութեան մասին:

Տեղակալ ՏԵՐ-ԴԱԻԻԹԵԱՆ

Մազրա, 1920 Հոկտեմբեր 13

Իր վերջին պարտութիւններէն ետք՝ թշնամին կը պատրաստուէր աւելի մեծ ուժերով և աւելի ծրագրուած մեթոդով սկսելու իր յարձակումները: Մեծամասնական ուժերը կարմիր Ատրբէջանի ախորժակին լաւագոյն կերպով ծառայելու նկատումով անգամ մը ևս դէպի Զանգեզուր, դէպի Հայկական Լեռնաշխարհ կը նետէին իրենց բանակները, կռուելու համար երևակայական թշնամիներու և նոյնքան երևակայական հայ բանտաներու դէմ, որոնք գոյութիւն ունեցած ըլլան երբեք այդ բարձունքներուն վրայ, յորմէհետէ մանաւանդ, երբ քաղաքակրթութեան յառաջապահի անունին ներքն մութեր կիսաքաղց և աւերակ վիճակի մը մատնած էին այդ երկիրը:

Սև ամպեր վերստին կը կախուէին արևելեան սահմաններուն վրայ: Նորից խնդրում եմ, աղաչում, հասէք, հասէք: Այսօր մեծ կռիւ կար: Տղաներին իսկոյն ուղարկեցի, դեռ լուր չունիմ,- կը գրէր 16 Հոկտեմբերին Մամսոն-Բէգ հրամանատար Նժդեհին:

Նժդեհ դեռ Խուստուպի կատարը չհասած՝ երկրորդ սուրհանդակ մը կը տանէր իրեն կացութեան մասին մտահոգիչ լուրեր. Ղափանում դրութիւնը շատ լուրջ է: Խոտանանից մինչև Ջելվա ամբողջ տարածութեան վրայ թշնամին կանգնած է: Անհամբեր սպասում ենք Ձեր գալստեան:

ՍԱՄՍՈՆ-ԲԷԳ

Հանքեր, 17 Հոկտեմբեր

Մեծամասնականներ Կապարգողթը ընկճելու նպատակով շարժման մէջ էին դրած իրենց 28-րդ հետևակ զօրաբաժինը, Խորհրդային Ատրբէջանի երկու հետևակ բրիգատները, մեծամասնական ամբողջ գումարտակ մը, Հաքեարի ու Խանլըղի շրջանին թաթարները, Գենուազի ճակատին վրայ պարտուած 20-րդ հեծեալ բրիգատան և Կովկասեան երկու հետևակ գունդեր:

Այսպէս, մինչև իր ատամները զինուած կարմիր Բանակը անգամ մը ևս կը մօտենար Սիւնիքի սէզ լեռներուն, անոր բնակիչներու հպարտութիւնն ու անկախ ապրելու անկորնչելի իրաւունքը խորտակելու յամառ որոշումով:

VIII

ՄԵԾ ԿՈՒԻՒՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

Նեստորովսկիի ռազմական գաղտնի հրամանները.– Մեծամասնական 84-րդ բրիգատայի անձնատրութիւնը.– Բագուի Կրասնիյ Աւանկարտ-ի յորջորջումը.– Ադադակ մը Եայջիէն.– Կարմիր զօրքին պարտութիւնը Անգեղակոթի վրայ.– Տեղակալ Տեր-Դաւիթեանի յաղթանակը Մալտաշի մէջ.– Կուրչկիւնի հեծելազօրքը Ջանգեզուրի մէջ.– Պարտութիւն և նահանջ դէպի Գորիս.– Տաճկական զօրագունդի մը բարբարոսութիւնները.– Տեղակալ Տեր-Դաւիթեանի մահը.– Վերջնագիր Գորիսի Մեծամասնական Իշխանութեան.– Գորիսի գրաւումը.– Բողոք Գորիսի հայ կանանց կողմէ.– Ա. Մելիք-Մուսեանի յիշատակագիրը ՀՀ Կառավարութեան.– Կարմիր հրամանատարութեան և Նժդէհի գրութիւնները.– 1920 Դեկտեմբեր 2-ի պատմական դէպքը Երևանի մէջ.– Կոչ Սիսիանցիներու.– Դրօշի և Աւիսի կոչը Ջանգեզուրի գիւղացիութեան:

Խորհրդային ուժերու 28-րդ զօրաբաժնի պետ Նեստորովսկի իր այս նոր արշաւանքին առիթով կը մշակէր կարգ մը մարտագրեր, որ կոխներու ընթացքին կ'անցնէին հայ հրամանատարութեան ձեռքը:

Շուշիի կարմիր զօրքերու պետը կը հրամայէր իր այդ մարտագրերով ըլլալ անողոք ամէն կարգի հակամեծամասնական շարժումի դէմ, ի հարկին արտօնելով նոյնիսկ հիմնախտակ կործանել բոլոր այն գիւղերը, որոնց բնակչութիւնը ամենաթեթն դիմադրութիւն մը կը փորձէր: Նեստորովսկի Հոկտեմբեր 14-ին կը հրամայէր իր զօրամասերուն¹.

Գաղտնի Ռազմ. Գործ.

ՀՐԱՄԱՆ

ԺԱ. ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28-ՐԴ ՀՐԱՅԱՆԱԶԻԳ ԴԻԻԴԶԻԱՅԻ

¹ Այդ հրամաններուն կարևոր մէկ մասը հրատարակուած է 'Արնոտ գիրք'-ի մէջ, Գորիս, 1921-ին:

ԶՕՐԱՄԱՄԻՆ

Թիւ 29

Գրեթէ ամբողջ Զանգեզուրը բռնկած է ապստամբութեամբ: Ապստամբած Հայերը գրաւած են Անգեղակոթ-Ղարաքիլիսէն, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Օխչի չայի ու Մեղրի չայի աւազանները: Նիւվադի գիւղի շրջանը գործող 252-րդ հրացանաձիգ և Կովկասեան 2-րդ գունդի միջև կապը խզուած է:

Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատուած է, իր վիճակը անյայտ է: 251-րդ հրացանաձիգ գունդը կը կռուի թշնամիին հետ Տանձավերէն 4 վերստ դէպի հարաւ գտնուող Ինջաբէլի բարձունքներուն վրայ:

20-րդ դիւիզիայի Կովկասեան բրիգատային հրամայուած է Արաքսի ափով առաջ անցնիլ և Հոկտեմբեր 16-ին գտնուիլ Նիւադիի շրջանը, ուր իրեն ենթարկելով 252-րդ հրացանաձիգ և Կովկասեան 2 գունդերը, վճռականութեամբ և դաժանութեամբ ջարդել Նժդեհի աւազակախումբերը:

Այդ գործողութենէն յետոյ հարուածելով Ղափանի շրջանը՝ վերջ տալ ապստամբութեան: Մեր դիւիզիային հրամայուած է պատրաստել հարուածող բռունցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբութիւնը, կենդանի չձգելով ոչ մէկ աւազակի, կանգ չառնելով ամբողջ գիւղերը աւերի ենթարկելու առաջ:

ԿԸ ՀՐԱՄԱՅԵՄ

83-րդ Բրիգատայի հրամանատար ընկ. Լիտվինենկոյին

247-րդ գունդ և 248-249-րդ հրացանաձիգ միացեալ գունդ, 248 և 249-րդ հրացանաձիգ գունդերու հագուստ ունեցող բոլոր զինուորներէն կազմել միացեալ գունդ և 247-րդ հրացանաձիգ գունդի հետ միացնելով՝ պատրաստել հարուածող բռունցք և Հոկտեմբեր 15 ժամը 16-ին կեդրոնացնելով Տեղ գիւղը՝ Հոկտեմբեր 16-ի լուսաբացին վճռական յարձակումի անցնելով Զէլվայի, Արծուենիկի և Բարաբաթումի վրայ՝ օղակել Ղափանի

շրջանը արևելեան կողմէն ու ճնշելով՝ դաժանութեամբ վարուիլ ապստամբներու հետ, ոչ մէկ աւագակի կենդանի չձգելով:

Դէպի աջ կապ պահպանել 84-րդ բրիգատայի, իսկ Ղափանը գրաւելէն յետոյ կապուիլ նաև 20-րդ հրացանաձիգ դիւիզիայի Կովկասեան բրիգատայի հետ:

Թիկունքն ապահովելու համար վերցնել Տեղ գիւղի կուլակներէն 100 պատանդ և Կարմիր զօրքի թիկունքէն մինչև իսկ գնդակ մը արձակելու պահուն՝ բոլորը գնդակահարել: Ստանալ 84-րդ բրիգատայի հրամանատարէն դասակ մը հեծեալ լեռնային հրետանի և եթէ հնարաւոր չըլլայ յարձակումի ատեն օգտագործել, այն ժամանակ գետեղել Տեղի դիմացը դիրքերուն վրայ՝ գիւղը ռմբակոծելու, եթէ պէտք զգացուի:

ԿԸ ՀՐԱՄԱՅԵՄ

83-րդ և 84-րդ բրիգատաներու հրամանատարներուն խուսափիլ ամէն տեսակ մարդասիրական միջոցներէ և դաժան ըլլալ ապստամբ բնակչութեան հանդէպ, որպէսզի զգայ ան բանութեան բռունցքի թափը: Դիմադրողներուն գերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մէկ աւագակի: Միմիայն ապստամբ կուլակները ոչնչացնել և անոնց ամբողջ կայքը գրաւելով կը հասնինք խաղաղութեան: Եթէ հանգամանքները կ'ըստիպեն՝ աւերել ամբողջ գիւղերը, յիշելով այն, որ աններողամտութիւնն և դաժանութիւնը, նամանաւանդ Կովկասի մէջ, կը հասցնէ լաւ հետևանքի: Գրաւուած գիւղերու մէջ սովէն ապահովել զօրամասերը ի հաշիւ ապստամբներու:

28-րդ Դիւիզիայի պետ ՆԵՍՏԵՐՈՎՍԿԻ

Զին. Կոմիսարի փոխանորդ ՍԱՐԱԵՎ

28-րդ Դիւիզիայի շտաբի պետ ՓԸՐՈԼՈՎ

Հոկտեմբեր 16-ին Զանգեզուր գաւառի Կոռընձոր գիւղին մէջ իբրև հակամեծամասնական կը գնդակահարուին 13 հայ բանտարկեալներ: Ռուսներու տարափով կը յառաջանար ահա կարմիր բանակը, որ կը կռուէր Ասկիւլում-Ղզլդաշ-Ինջաբէլ գծի՝

այսինքն Ղափանի հիւսիս-արևելեան ամբողջ սահմաններուն վրայ:

Իր ձախ թեր ճակատէն գիւղի դէմ սկսած ձախող յարձակումէ մը վերջ ծեծուած ու պարտուած՝ ետ կը քաշուէր: Կեդրոնը՝ գրաւելով Արծուենիկ գիւղը, կ'աշխատէր օգտուիլ իր ժամանակաւոր յաջողութենէն: Աջ թեր մխրճուած Ղափանի և Տաթևի միջև՝ կը ջանար գրաւել Խոտանան գիւղը: Կեդրոնէն կը ոմբակոծէն երկու թնդանօթներ: Թներուն վրայ քառասունի չափ գնդացիներ կը գործէն անդադրումօրէն:

Կռուի երկրորդ օրը, 17 Հոկտեմբեր, Նժդեհ դէպի Ինջաբէլ հետևեալ հրահանգը կը դրկէ.

Խուսափիլ ցերեկւայ գրոհներից և զոհեր տալուց, ընդունել մուրճ և ոստայն ձևը և սպասել ինձ: Զեզ մօտ կը լինեմ մի ժամէն:

Վաշտապետ Կ.-ի ղեկավարութեամբ զօրախումբ մը թշնամիին թիկունքը անցնելու համար Գետաթաղի բարձունքներով կը շարժի դէպի Տափասար:

Որոշեալ ժամուն Նժդեհ կը գտնուի Ինջաբէլ:

Տրուած մարտագրին համաձայն Հոկտեմբեր 18-ի լուսաբացին ուժանակային գրոհով մը Խոտանանի զօրասիւնը շփոթի կը մատնէ հակառակորդ ուժերը Ինջաբէլի ամբողջ ճակատին վրայ: Նոյն ժամուն վաշտապետ Կ.-ի զօրախումբը թևանցային շարժումով մը Տափասարէն կը հարուածէ թշնամին թևէն ու թիկունքէն: Գրեթէ նոյն ատեն կապ պահելով Տաթևի կողմէն թշնամին կը հարուածեն Պօղոս Տէր-Դաւիթեանն ու սպայ Տէր-Պետրոսեանը:

Կռուի ընթացքին Մեծամասնական ուժերու մէկ մասը անձնատուութեան կը դիմէ, իսկ մնացած մասը կը նահանջէ խուճապահար: Նահանջող թշնամին կը հետապնդուի տեղակալ Տէր-Դաւիթեանի ուժերէն: Իրենց կարգին Ղափանի հետևակ վաշտերը մեծ խանդավառութիւնով կը սուրան դէպի Արծուենիկ: Այդ ճակատին վրայ կռուող մեծամասնական 84-րդ բրիգատան թէթև դիմադրութենէ մը վերջ կը յանձնուի գրեթէ ամբողջովին:

Հոկտեմբեր 18-ին Կապարգողթի սահմաններուն վրայ մեծամասնական ուժերու հետքը չէր մնար:

Յաղթական հայ վաշտերը բազմաթիւ գերիներով, ձեռք ձգած գնդացիներով, հրացաններով, հեռախօսային գործիքներով, խրամաշինութեան վերաբերեալ կազմածներով ու դրօշակներով կը վերադառնան դէպի Հանքերը՝ տօնելու Միւնիքի ժամանակակից պատմութեան մէջ փառքի շքեղ էջ մը գրկող իրենց այս նոր յաղթանակը: Կռիւր շահուած էր՝ հայերու կողմէ գրեթէ ոչ մէկ մարդկային զոհի:

Մեծամասնական ուժերու պարտութենէն ետք Բագու հրատարակուող Կրասնիյ Աւանկարդ թերթը՝ ԶՁՕԲ ԶԷՆԲ – ՄԵՐ ԿՈՒՈՒԻ ԶԵԻՇ խորագրին ներքև այսպէս կ'արտայայտուէր.

Արևելքի մէջ յայտնուած է կրտսեր քոյրը մեծ դաշնակիցներու – Արևելեան Համաձայնութիւնը, Հայաստանի, Վրաստանի, Ռումանիոյ և Յունաստանի պուրժուազիաներն են կազմած այդ դաշնակցութիւնը, որպէսզի խեղդեն ծաւալող յեղափոխական շարժումը արևելքի մէջ: Արևելեան Համաձայնութեան անմիջական ներկայացուցիչներէն մեկը աւագակապետ Նժդեհն է, որ իր բանակը կազմած է ազգային ատելութեամբ լեցուած հայերէ: Մինչդեռ, Նժդեհը Զանգեզուրի լեռներուն վրայ աւագակութեամբ կ'զբաղուէր, Կարմիր սուլիները փախցուցին ուրիշ գայլ մը՝ Դրօն:

Ընկեր կարմիրները պէտք է ամուր սեղմեն իրենց հրացանները և քշեն սև գայլ Նժդեհին:

Կարմիր բանակի հանդէպ խորամանկ և յամառ թշնամին՝ Նժդեհը, Դրօն և այլն հին գայլեր, լաւ գիտեն զինուորական գործը: Ուստի և այդ ապստամբներու դէմ անհրաժեշտ է մեծ ուժ ջարդելու համար անոնց հրոսակախումբը: Նոյն ատեն մենք պիտի չմոռնանք, որ ապստամբներու յաջողութիւնը մեծապէս կախուած է ազգաբնակչութեան տրամադրութիւններէն: Ահա թէ ինչու կարմիր բանակը, թշնամիին կենդանի ուժերը խորտակելէ զատ, պիտի ձգտի ժողովուրդը ըմբոստացնել, թշնամացնել ապստամբութեան ղեկավարներուն դէմ¹:

Պարտուած մեծամասնական զօրքը օգնութեան հասնող նոր ուժերով կրկին կը մօտենար Զանգեզուրի սահմաններուն:

¹ Կրասնիյ Աւանկարտ, թիւ 52, 1920 Հոկտեմբեր 30, Բագու:

Անձկութեան օրերու մէջ էր Եայջին, որ պաշտամունքի հասնող հաւատքով մը օգնութիւն կը խնդրէ Նժդեհէն.

Հայաստանի միակ միխթարիչ քաջո Նժդեհ, Ձորերի և Եայջու թափառական ժողովուրդը աչքերն չռած է դէպի արևելք, թէ արդեօք կը տեսնէ՞ք արեգակի ճառագայթները: Ոչ մի տեղից փրկութիւն չկայ: Մի գլուխ է հարկաւոր, որ մեզ փրկէ այս փոթորկից: Հասիր, ով Սուրբո Սարգիս, Հայրենիքը տապալման վրայ է: Մնաց՝ քունն է, կորչի՝ քունն է, պարծանքը: Յոյսներս միայն դուք էք, յոյսներս մի կտրէք: Գիտնէք, որ այդտեղ էլ թուխպ է: Ուրեմն, ատենահաս հասէք, կարճ ժամանակով, էլի կը գնաք ձեր սիրեցեալ Ղափանը:

Կարմիր զօրքերը Հոկտեմբեր 20-21 անցնելով Եայջի և Անգեղակոթ՝ վերջնագիր կը ներկայացնեն բնակչութեան զինաթափութիւն պահանջելով, հակառակ պարագային կը սպառնան հիմնայատակ կործանել գիւղերն և բոլորին սրի քաշել: Մինչ այդ Միսեանցիք առաջնորդութեամբ իրենց քաջարի ղեկավար տեղակալ Պօղոս Տէր-Դաւիթեանի՝ Անգեղակոթի վրայ բռուն յարձակումով մը կը ջարդեն մեծամասնական ուժերը և կը վանեն մինչև Ղարաքիլիսէ: Թշնամին յանկարծակիի բերելու նպատակով Տէր-Դաւիթեան կողմնակի ճամբով կը գրաւէ Եայջին, ուրկէ կ'անցնի Տաթև հրամանատար Նժդեհի հետ կապ պահելու համար: Մալտաշի մէջ կրկին կռուի կը բռնուի մեծամասնական ուժերու հետ, զոր վերստին պարտութեան կը մատնէ ու գրաւելով բաւականաչափ ռազմամթերք՝ կ'անցնի Խոտանան և կը միանայ Նժդեհին:

ԿՈՒՐՈՉԿԻՆԻ ՀԵԾԵԼԱԶՕՐՔԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԷՋ

Մեծամասնական 28-րդ զօրաբաժնի պարտութենէն յետոյ Հիւսիսային Կովկասէն օգնութեան կը հասնի ԺԱ. Բանակի հերոս հռչակուած հեծելազօրքի հրամանատար յայտնի Կուրոչկինը:

Զանգեզուր-Գորիսի ազգաբնակչութիւնը սարսափի ներքև պահելու և հեծելազօրքի Կարմիր հրամանատարին համբաւը տարածելու նպատակով՝ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի Խորհրդա-

յին Կոմիսար Ղարազեօզեան յետագայ ազդարարութիւնը կ'ընէ հայերուն.

Ձգոյձ, սրան Կուրոչկին կ'ասեն, որը կատակ չի սիրում, սա է ջարդել Դենեկինին, Կոլչակին և շատերին, կը տեսնէք այսօր վաղն էլ Նժդեհի և Ղափանի փոշին քամուն կը տայ:

Գորիսի մեծամասնականները ցնծութեան մէջ էին, դէպք մը սակայն կը վրդովէ քիչ մը տրամադրութիւնները: Հարիւրի մօտ կօզաքներ կը հրաժարին Նժդեհի դէմ կռուելէ: Քաղաքի յեղափոխական կոմիտէն ըմբոստներու այդ քայլը համարելով հակայեղափոխական, կը գնդակահարէ անոնց կէսէն աւելին:

Մօտ 1800 ձիաւոր, մարգուած և կռուելու ընդունակ կարմիր հեծելազօրքը կը շարժի առաջ:

Հեծելազօրքին կը միանան նաև մեծամասնական 83-րդ և 84-րդ բրիգատները, ինչպէս և 1200 հոգի¹ նախկին թուրք գերիներէ կազմուած հետևակազօրաց գունդ մը. Որ չի դաւաճաներ իր պատմական դերին, կը պղծէ հայ ընտանիքի պատիւը, կը վիրաւորէ հայ ազգային արժանապատուութիւնը, ոտքի տակ կու տայ ամէն սրբութիւն և կը թալանէ գիւղերը²:

Հետախուզական երկու կողմի խմբակներու առաջին բաղխումը տեղի կ'ունենայ 1920 Նոյեմբեր 3-ի լուսաբացին:

Նոյն օրը ժամը 10-ի մօտերը Կարմիրներու աջ թերը յախուոն յարձակողականի մը կ'սկսի. Նժդեհի ուժերը կը մնան պաշտպանողական դիրքի վրայ:

Կուրոչկին՝ անծանօթ հրամանատար Նժդեհի ռազմավարական խաղերուն, միշտ կը յառաջանայ և անընդհատ խտացնելով իր շարքերը՝ կը լեցուի ձորերու մէջ:

Իր խափուսիկ նահանջին վերջ կու տայ այլևս հայ զօրքը: Կը գոռան պայթուցիկ տակառները՝ մահ սփռելով թշնամի շարքերու մէջ: Դժնդակ պայմաններու մէջ անձնատուր կ'ըլլայ մեծամասնական բանակին աջ թերը:

¹ Ազատ Միւնիք, էջ 41:

² Արնոտ գիրք, էջ 44:

Կռուի երկրորդ օրը պարտութեան կը մատնուի նաև ձախ թևը: Կեղրոնը մեծ կորուստներով կը նահանջէ դէպի Շուռնուխ:

Ձախջախուած զօրամասերու բեկորները իրենց ամօթը ծածկելու մտածումով գիշերանց կը մտնեն Գորիս:

Իր պարտութեամբ մեծամասնական զօրքը Կապարգողթի ուժերուն ձեռքը կը ձգէր 500 զերի, 24 գնդացի, հրացաններ, ռազմամթերք, հացի պաշար և պատերազմական զանազան իրեր:

Կռուի ամբողջ տևողութեան Հայերը կ'ունենան միայն մէկ սպաննուած և երկու վիրաւոր: Այս յաղթութիւնները ցնծութեամբ կը լեցնեն ժողովուրդին հոգին, մամուլը իր կարգին արձագանգը կ'ըլլայ անոր խանդավառ զգացումներուն:

Այդ առթիւ Այգ-ի մէջ կը կարդանք.

Ողջո՞յն Ղափանի Գործադիր Մարմնին և Գենուագի Փրկութեան Կոմիտէին, որ սկիզբէն մինչև վերջը անյողողող ու հաւատարիմ մնացին ժողովուրդին տուած իրենց ուխտին:

Ողջո՞յն, բի՛ւր ողջոյն քեզ, Ղափան-Գենուագ-Գողթանի եօթն անգամ սիրած հրամանատար հերոս Նժդէհ, բեղմնաւոր էին քու ցանած սերմերդ և ատոք եղան անոնց տուած պտուղները: Դուն էս ու կը մնաս Ղափան-Գենուագ պատմութեան մէջ երկրորդ, Դաւիթ-Բէզ, Աժդահա փաշա, և ամէն կռուի յաղթող Փատիշահ, տիտղոսներ, որ տուաւ քեզ պաշտելու չափ սիրող զինուոր- ութիւնն ու ժողովուրդը¹:

Ղափանի հերոսական կռիւները և Նժդէհի քաջանուն գործերու արձագանգը կը տարածուի ամենուրեք. ճնշուած գիւղացիութիւնը իր փրկութեան միակ յոյսը կը դնէ այդ անձնագոհ հայրենասերի անխորտակելի և անյողողող կամքին վրայ: Ղափանի շրջանի մօտ գտնուող Զանգեզուրի գիւղերը իրարու ետևէ գլուխ կը բարձրացնեն, առաջին օրինակը կու տայ Տաթևը, որ ապստամբութիւն կը կհռչակէ, առաջնորդութեամբ Հրամանատարին սպաներէն մէկուն²:

¹ Այգ, 43 թիւ, 1920 Նոյեմբեր 15, Թարիզ:

² Արնտո գիրք, էջ 46:

Նոյեմբեր 12-ին տաճկական կարմիր՝ զորագունդը Նախիջևան անցնելու նպատակով Մեծամասնականներու կարգադրուիթեամբ կը դրկուի դէպի Ուզ և Ղարաքիլիսէ հայ գիւղերը: Կանխելու համար անոր գործելիք չարիքները, որոնց ապացոյցը տուած էր ան Զանգեզուրի մէջ՝ Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Եայջի, Ջելվա և ուրիշ գիւղերու մէջ գործադրելով իր գազանային և բարբարոս բնագոյները հայ կնոջ և կոյս աղջիկներու վրայ, տեղակալ Տեր-Դաւիթեան կը վերադառնայ Ղարաքիլիսէ և օգտուելով տիրող մտախուղէն՝ խիզախ թևանցով մը պարտութեան կը մատնէ թշնամին, որ երեք ժամ կռուելէ վերջ Եայջիի ուղղութեամբ կը դիմէ փախուստի, ձգելով 100-ի չափ դիակներ ռազմադաշտին վրայ: Այդ կռուի ընթացքին մահացուօրէն կը վիրաւորուի Տեր-Դաւիթեանը՝ Միսեանցիներու հերոս այդ դէկավարը, որ իր ստացած վէրքին անխնամ մնալուն պատճառով Նոյեմբեր 20-ին կը վախճանի¹:

Մտախուղին և իրենց հրամանատարին վիրաւորուելուն պատճառով Միսեանցիք հնարաւորութիւն չեն ունենար հարուածելու նահանջող թշնամին, որ մատնելով անպաշտպան Եայջի, կոտորածի և թալանի կը մատնէ ամբողջ գիւղը՝ իբր փոխ-վրէժ Ղարաքիլիսէի ճակատին վրայ կրած իր պարտութեան:

Խուսափելով աւելորդ արիւնահեղութենէ, Նոյեմբեր 14-ին Նժդէհի հետևեալ վերջնագիրը կը դրկէ Գորիսի մեծամասնական հրամանատարութեան.

ԲՈՒՇԵՒԻԿՆԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԳՈՐԻՍ

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայութիւնն արդէն զլիսատուած և տնտեսապէս ու հասարակականապէս քայքայուած է Կարմիր բանակի ձեռքով: Զեր գորքերի ներկայութիւնը Միւնիքի սահ-

¹ Տեղակալ Տեր-Դաւիթեանին մարմինը Դեկտեմբեր 4-ին կ'ամփոփուի իր ծննդավայր Խոտանան գիւղը, տանելով իր հայրենակիցներուն խորունկ կսկիծն ու ջերմ արցունքները:

մաններում այլևս անհանդուրժելի է: Հրամայում եմ, եթե չէր ուզում ԺԱ. քանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերութեան մատնել, անմիջապես դատարկել Ջանգեզուրը, հակառակ դեպքում ստիպուած կը լինեմ կռուով տիրելու ձեր ձեռքին գտնուած երկրամասին¹:

Կապարգողթի Հրամանատար ՆԺԴԵՀ

Հանքեր, 14 Նոյեմբեր 1920

Վերջնագրին իր պատասխան մեծամասնական զորքի հրամանատարութիւնը դէպի Ջանգեզուր կը դրկէ տաճկական զորքը և Գորիս մնացած Կուրոչկինի հեծելազորքը: Կուրոչկին ջարդուելէ յետոյ՝ կը նախընտրէ թողնել իր հեծելազորքի մէկ մասը Ջանգեզուր, իսկ ինքը կ'անցնի Բագու, հաստատ համոզուած, որ Կարմիրները Ջանգեզուր և Ղարաբաղի մէջ դատապարտուած են ոչնչանալու²:

Ատրբէջանի կարմիր բանակը Նոյեմբեր 14-ին կը խուժէ դէպի Հալիձոր, որուն օգնութեան կը հասնի Տաթևի զորամասը:

Նոյեմբեր 19-ին Տաթևէն և Դարապասէն օգնութիւն կը խնդրեն: Նժդէհ հարիւրեակ մը ձիաւորներով կ'անցնի այդ շրջանը:

Թշնամին իր ձեռքը պահելով Եայջին՝ կը պատրաստուի պատժել Հալիձորը:

Ան կը յաջողի Շինուհայրի կողմէ մտնել ապստամբ հայ գիւղի արևելեան թաղը ու կրակի տալ մէկ քանի տուններ:

Համաձայն մշակուած մարտագրին Նոյեմբեր 20-ին Միսեանի ուժերը կը քալեն Ուշթափալար-Ղարաքիլիսէ-Գորիս խճուղիով և լուսաբացին թիկունքէն կը հարուածեն հակառակորդը:

Դարապասի ուժերը գիշերը կը գրաւեն Եայջիի ետևի Խութիս կոչուած բարձունքը:

¹ Լեռնահայաստանի Գլխաւոր շտաբի արխիւ, թիւ 138:

² Արնոտ գիրք, էջ 48:

Տաթևի զորասւինը գիշերանց Որոտան գետը անցնելով կը գրոհէ թշնամի ուժերու կեդրոնին դէմ: Իսկ Հալիձորի մարտիկները կը հարուածեն թշնամիին ձախ թևը:

Լուսաբացին Խութիսի բարձունքէն առաջացող զորաշղթայի բացած կրակէն ու պայթուցիկ տակառներու հրաբոլխային որոտներէն թշնամին շուարած կը լքէ Եայջիի իր դիրքերը ու կը քաշուիի դէպի Ուշթափալար:

Նոյն օրը, ժամը 11-ին, Կապարգողթի և Սիսեանի ուժերը վերջին թափով մը կը նետուին կարմիր զինուորներուն վրայ, որոնք կարճ դիմադրութիւն մը ցոյց տալէ յետոյ կը նահանջեն դէպի Գորիս:

Նոյեմբեր 20-ի կռիւներուն իբր արդիւնք՝ կը փրկուին Եայջին և Հալիձորը:

ԳՈՐԻՍԻ ԳՐԱԻՈՒՄԸ

Եայջիի և Ուշթափալարի ճակատներուն վրայ թշնամին իր կրած պարտութենէն վերջ նոյնքան ահաւոր պարտութեան մը կ'ենթարկուի նաև Գորիսի մէջ:

Գորիսի և շրջապատի ազգաբնակչութիւնը, որ մեծամասնական զօրքերու ձեռքով, Թալանուեր, տնտեսապէս քայքայուեր հագուատեղէնէ, տնային կահ-կարասիներէ զրկուեր և դառնութեան բաժակը մինչև վերջ քամած էր՝ օր առաջ գաղտնի կերպով պատրաստուած էր ապստամբութեան. կապ հաստատելով մէկ կողմէն հրամանատար Նժդեհի և միւս կողմէ՝ Սիսեանի ապստամբներու ղեկավարին հետ¹:

Նոյեմբեր 21-ին գիշերուայ ժամը 4-ին Գորիսի սուրհանդակները հետևեալ գրութիւնը կը բերէին Նժդեհին.

Երէկ Ուշթափալարի ջարդուած թշնամիին մնացորդները խուճապով թափուեցան քաղաք: Քիչ վերջ՝ քաղաքի Կարմիրներուն մէջ տարածուեցաւ պանիկա և բոլորն սկսան փախչիլ Զաբուղ: Գորիսի և Վերին Շէնի երիտասարդութիւնը տեսնելով

¹ Արնոտ գիրք, էջ 49:

այդ բոլորը յարձակեցաւ փախչողներու վրայ և զինաթափեց շատերուն, քաղաքն այժմ մեր ձեռքն է: Թշնամին ամրացեր է Քարաշէնի բարձունքներուն վրայ և կը ումբակոծէ քաղաքը: Տղաներն օգնութիւն կը խնդրեն: Պէտք է շուտ հասնիլ, թէ չէ լուսաբացին նոր ուժեր ստանալով թշնամին կարող է վերագրաւել քաղաքը և սրի քաշել ժողովուրդը:

Նժդէհ կը պատասխանէ. 'Գալիս եմ, դիմադրեցէք':

Եայջի և Հալիձոր ամրացած Զանգեզուրի և Սիսեանի մարտիկները անտեղեակ Գորիսի, Վերին Շէնի և Բուրունի շրջանին մէջ կատարուած ապստամբական շարժումին, դէռ կը հետապնդեն Շինուհայր գտնուող մեծամասնական ուժերը, զոր վանելով՝ Նոյեմբեր 21 առտուան ժամը 10-ին Գորիս կը մտնեն:

Նոյեմբեր 22 առտուայ ժամը 12-ին ամբողջ Գորիսի և շրջանի ժողովուրդն ու զինուորութիւնը՝ խոնուած Վահան Խորէնիի, Արշակ Շիրինեանի և Սաքօի շիրիմներու շուրջ, ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱԶԱՏ ԱՆԿԱՄՆ՝ երգելով, հայ եկեղեցիի զանգակներու քաղցր դօղանջներուն տակ, աղ ու հացով կը դիմաւորէ իր սիրելի ազատարար Նժդէհին և անոր յաղթական մուտքը կը շնորհաւորէ: Հազարաւոր շրթունքներ օրհնութեան մրմունջներ կը թոթովեն. բոլորին դէմքին վրայ կը փայլի ազատութեան ժպիտը¹:

Գորիսէն նահանջող մեծամասնական զօրքը յուսահատօրէն դէռ կը ումբակոծէր հայկական դիրքերը:

Հասնելով Քարաշէն հրամանատար Նժդէհ կու տայ վերջին յարձակումի ազդանշանը: Կը բարձրանայ յաղթութեամբ արբեցած մարտիկներուն գոռ աղաղակը, որ լռութեան կը դատապարտէ թշնամի թնդանօթներու ձայները: Երեկոյեան դէմ մեծամասնական ԺԱ. զօրաբանակին վերջին զօրամասերը կը քշուին դէպի Ապտալլար:

Զանգեզուր կը տօնէ իր ազատութիւնը:

Զանգեզուրի վերջին յաղթութիւններու առիթով ՀՀ Կառավարութեան քարտուղարը կը գրէր Նժդէհին.

¹ Ազատ Սիւնիք, էջ 43:

Ամբողջ ընկերները հիացմունքով կը հետևին Դաւիթ-Քէզի հոգեզաւակի հերոսական պայքարին և կարող եմ ըսել, թէ ամբողջ մեր կուսակցական մարմինների և առ հասարակ հայութեան լայն խաւերի ջերմ համակրութիւնը Ձեզ հետ է:

ՏԷՎԷՃԵԱՆ

Երևան, 30 Նոյեմբեր 1920

Իր Գործիսը գրաւելու օրն իսկ Նժդէհ տեղացի հասարակութեան կ'ուղղէ հետևեալ յայտարարութիւնը.

Յայտնում եմ ի գիտութիւն հասարակութեան, որ ընտրուած բուն Զանգեզուրի գիւղացիութեան ժամանակաւոր Խորհուրդը հաստատում եմ իր պաշտօնում և հրամայում ենթարկուել Խորհուրդից եղած կարգադրութիւններին:

Հակառակողները կը պատժուին ամենախիստ կերպով:

Հրամանատար ՆՃԴԵՀ

Գործիս, 22 Նոյեմբեր 1920

Նոյն օրը Գործիսի հայ կիները հետագայ գրութիւնը կը ներկայացնեն Նժդէհի.

ԲՈՂՈՔ ԳՈՐԻՍԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՅ ԿՈՂՄԻՅ

Այսպէս անուանուած Խորհրդային իշխանութեան ալիքը նոյնպէս հասաւ և մեզ հայ կանանց: Այդ կառավարութեան անունը լսել էինք, բայց երանի կը լինէր իրեն չտեսնէինք և նրա դառը բաժակը մինչև վերջը չծծէինք՝ նրա դաժան խաղերը մեր կաշու վրայ փորձելով: Մի քանի արանտիրիստների խօսքերով Սովետական իշխանութիւնն էր միակ պաշտպանը աշխատաւորների, հարստահարուածների, նա է միայն, որ պիտի ազատութիւն բերէր - ազատութիւն մտքերի, խօսքի և իրաւունքի, բայց մենք դժբախտաբար տեսանք իրականութեան մէջ Խորհրդային կոչուած իշխանութեան քաղաքագիտական խաղերը իր ամբողջ սարսափելիութեամբ: Նա անզթութեամբ թալանեց խեղճ

ու աղքատ գիւղացիներին, որից վերցնելով լծկան եզր, որից ձին, որից կովն ու ոչխարը, չարքաշների հիւժած ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու վերջին յոյսը, մատնելով նրանց անկշտում սովին: Չբաւականալով դրանով նա իւր ճիրաններն ուղղեց դէպի անգօր ու խեղճ հայ կինը, նրա գլխի զարդն ու ոսկէ գօտին խլելով, ոմանք էլ ծաղրելու ու ատելի անպատուելու համար հայ կնոջն նրա զարդարանքներով իրենց ձիանները զարդարեցին: Հերիք չհամարելով այս ամէնը՝ Խորհրդային իշխանութիւնը ուղարկեց այստեղ իր կարմիր կոչուած ասկեարներին, առիթ տալով ատելի բարբարոսութեամբ շարունակման, ագռաւներին յանձնելով սոված գայլերին:

Այդ ուղարկած կարմիր՝ ասկեարները էլ կարմիր արեան վրէժից չվախենալով, մտնելով հայաբնակ գիւղերը ազատութիւն տուեցին իրեն վաղեմի վրէժին ու գազանաբարոյ կրքերին, կոտորելով երիտասարդներին, բռնաբարելով հայ կանանց ու անմեղ օրիորդներին, նետելով նրանց զանազան անբուժելի հիւանդութիւնների գիրկը:

Մենք շատ էինք լսել Տաճկաստանի սարսափ ու զուլումների մասին, բայց այսպիսի բարբարոսութիւններ ինչպիսին կայ Չանգեզուրում՝ չէինք տեսել: Բայց ինչո՞ւ, չէ՞ որ կոմունսան է միակ պաշտպանը աղքատների, չէ՞ որ նա է միայն ազատութիւն տալիս, իրենց ասելով՝ հարստահարուածների:

Յայտնելով Ձեզ պ. Հրամանատար մեր խորին շնորհակալութիւնները, որ դուք մեզ ազատեցիք մեր անունը արատաւորելուց, աղաչում ենք Ձեզ եղէք այսուհետև էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը որպէսզի երկրորդ անգամ նրանք չյանդգնին ոտք կոխելու մեր երկիրը, թէ, չէ մեր ազատարար, մենք պատրաստ ենք կանայքս էլ դուրս ելնելու նրանց դէմ կամ ատելի շուտ մեռնելու, քան թէ նորից տեսնելու կարմիր աւազակները:

Մեր միակ յոյսը դուք էք, դուք, որ կանգ չառաք ոչ մի խոչընդոտի առաջ, դուք, որ կարողացաք մեզ փրկել Խորհրդային կոչուած Մուսաւաթական կառավարութեան չարիքներից, եղէք և մեր փրկիչը ապագայում և ընդ միշտ:

(100 ստորագրութիւններ)

Մեծամասնականներու շատաշուն պարտութիւնը բնաւ չէր մոլորեցնէր Զանգեզուրի ազգաբնակչութեան ազատագրական շարժումին նուիրուած հայ ղեկավար շրջանակները: Կանխատեսելով ապագայ նոր վտանգներ, անոնք կը ջանային ապահովել ի նպաստ իր ճակատագրին լքուած Լեռնաշխարհի այդ կտրիճ ժողովուրդին՝ Երևանի յամեցած օժանդակութիւնը:

Այդ նպատակով վերջին անգամ Երևան կը մեկնէր Զանգեզուրի Գիւղացիական Խորհուրդի Ներկայացուցիչ Աշոտ Մելիք-Մուսեան, որ Զանգեզուրի վերջին ղեպքերու և անմիջական կարիքներուն մասին հետագայ յիշատակագիրը կը ներկայացնէր Կառավարութեան.

1920 թուի Յուլիսի 5-ին մեծամասնականները տիրելով Գորիսին՝ Բուն Զանգեզուրը և Սիսեանը կտրեցին Հ. Հանրապետութիւնից: Դրօի փորձը վերագրաւելու յիշածս երկրամասը՝ վերջացաւ Օգոստոսի 7-ի պարտութեամբ:

Մեծամասնականների անվերջ փորձերը գրաւելու Ղափան-Գենուազն ու Արևիքը ապարդիւն անցան: Սեպտեմբեր 8-ին նրանք թէն ժամանակաւորապէս յաջողութիւն ունեցան Ղափանում ու մուտք գործեցին Զանգեզուր և այդ գաւառամասը, բայց նրանց ջաջողուեց փաստօրէն տիրել Ղափանին: Զինուած երիտասարդութիւնը քաջուեց լեռները ու իր սիստեմատիկ յարձակումներով Հոկտեմբեր 9-ին քշեց թշնամուն: Հոկտեմբեր 19-ին միացաւ Ղափանին ևս Սիսեանը և նոյնպէս քշեց թշնամուն իւր սահմաններից:

Գենուազն ու Գողթանը Մեծամասնականներին երբեք իրենց մէջը չընդունեցին: Սեպտեմբերի 19-ից մինչև Հոկտեմբերի 14-ը այստեղ տեղի են ունենում օրհասական կռիւներ Շիւանձորի, Աստազուրի և Օրտուբադի ճակատների վրայ: Թշնամին միացած Օրտուբադի ճակատում տաճիկ ասկեարների և թուրք խուժանի, իսկ Շիւանձորի ճակատում հայ և թուրք կամաւորների հետ, աշխատում էր գրաւելով Գենուազը Նախիջևանը միացնել Ատրբէջանի Ալիադ Ջուլֆա երկաթուղագծով:

Մեր դեմ գործող բոլշևիկ բանակը բաղկացած էր մօտ 9000 սփիններից: Հոկտեմբեր 19-ից մինչև Նոյեմբեր 9-ը Միսեան, Ղափան, Գեներուզ և Գողթան, Օրտուբադ ճակատների վրայ յետ են շարտուում թշնամու 14 շատ ուժեղ և անհամար մանր գրոհները:

Այս կռիւների ընթացքում թշնամին թողել է մօտ 5000 դիակ, 1600 գերիներ, 67 գնդացի, 400-ի չափ ձիասներ և մեծ քանակութեամբ ռազմական զանազան իրեր և մթերքներ:

Այսօր ջախջախուած թշնամին անընդունակ մեր դեմ վարելու, որևէ ռազմական գործողութիւն վնասուած է Զանգեզուրի մեր նախկին տիրապետութեան բոլոր սահմաններից, ի բաց չառեալ և Բուն Զանգեզուրն, իւր Գորիս քաղաքով: Ամբողջ կռիւների ընթացքում մենք ունեցել ենք 22 սպանուած...

Զանգեզուրը, ինչպէս յայտնի է, փաստօրէն երբեք Հայաստանի անբաժան մասը չի կազմել, նա ունեցել է ինքնուրոյն կեանք, կառավարուելով սեփական ինքնավարութեամբ: Հայաստանի կառավարութիւնը անտես առնելով այս հանգամանքը ի վնաս իւր սեփական շահերի իսկ մասնաւորապէս Զանգեզուրի՝ առանց ժողովրդի կամքը իմանալու. սոյն թուի Օգոստոս 10-ին կնքուում է Մեծամասնականների հետ անպատուաբեր մի դաշնագիր Զանգեզուրի անկախ ժողովրդի դատը համարելով վիճելի, իսկ կառավարութիւնը՝ սովետական: Թէ ինչ կորստաբեր հետևանքներ պիտի ունենար այդ դաշնագրի իրականացումը ողջ Հայաստանի համար, եթէ ի չիք դարձներ դրա զօրութիւնը՝ ինքը ժողովուրդը յանձինս իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի, դա ակներև կարող էր լինել, երբ Կարմիրների 9000 սովինը Նախիջևան անցնելով՝ այսօր ոտք կոխէր Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Այս բոլորից յետոյ թուում է կառավարութիւնը որոշ ողջախոհութեան պիտի եկած լինի համոզուելով, որ իւր վերոյիշեալ ընթացքը տանում է ինչպէս Զանգեզուրը, նոյնպէս և ողջ Հայաստանը, դէպի կորուստ:

Զանգեզուրը ապահովելու և նրա իտեալների իրականացումը՝ միանգամ ընդմիշտ մայր երկրին միանալ անհրաժեշտ է:

1. Յանձնել մեզ թնդանօթների մի բատարիա:

2. Բաց թողնել անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք և զենք:

3. Որոշել մեր բռնելիք դիրքը և սկսել լուրջ ծրագրուած գործողութիւններ Ձանգեգուրում:

4. Հնարաւորութեան դէպքում լէկալ, իսկ հակառակ պարագայում անլէկալ ճանապարհով Ձանգեգուրը ճանաչել Հայաստանի տերրիտորեան և նրա կարևորագոյն ռազմաճակատներից մէկը:

Ձանգեգուրի ժողովրդի, Նժդէհի և իմ անուններից խնդրում եմ դրած հարցերին շուտ պատասխանել մեզ, որովհետև ամէն մի դանդաղում Ձեր կողմից Ձանգեգուրը կարող է մատնել վերջնական կորստի: Այս հանգամանքներում մենք շարունակել սկսած գործը անկարող ենք և Ձեր կողմից բացասական պատասխան ստանալու դէպքում ստիպուած կը լինենք երկիրը յանձնելու Մեծամասնականներին, իսկ մենք, այսինքն ղեկավարներս, անցնելու Հայաստան, ամբողջ պատասխանատւութիւնը թողնելով Կառավարութեան վրան:

Ա. ՄԵԼԻՔ ՄՈՒՍԵԱՆ

Երևան, 24 Նոյեմբեր 1920

Գորիսի անկումէն յետոյ Խորհրդային ուժերու Անդրկովկասեան 28-րդ հրացանաձիգ զօրաբաժնի զինուորական կոմիսար Սեմենով՝ Ձանգեգուրի ապստամբական... շարժումին վերջ տալու և հաշտութիւն առաջ բերելու համար հետագայ գրութիւնը կը դրկէ Նժդէհին.

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱՊՍԱՄԲ ԶՕՐ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ
ԳՆԴԱՊԵՏ ՆԺԴԵՀԻՆ

Ձանգեգուրի հայ ժողովուրդին և Ղարաբաղի մէկ մասին ու ՌՄՖՍՀ Կարմիր Բանակի միջև տեղի ունեցող փոխադարձ կռիւներու հիմնական պատճառներէն մէկն է ժողովրդական մասսայի մէջ Սովետական Իշխանութեան իսկական հիմունք-

ներու մասին առաջ բերած թիւր կարծիքը՝ մանաւանդ ազգայնական հարցը, որ արդիւնք է ապստամբ հայ զօրամասերու հրամանատարութեան ազգային-թշնամական բրոքականտայի, որ առաջ կը բերէ հայ և թուրք բնակչութեան փոխադարձ մասսայական ջարդ:

Յեղափոխական Ատրբէջանի Խորհրդային Հանրապետութեան Սով. Իշխանութիւնը և ՌՍՖՍՀ Հանրապետութեան Կարմիր Բանակի Հրամանատարութիւնը հեռու են ազգայնական անջատ քաղաքականութենէ և Չանգեզուրի ու ամբողջ Անդրկովկասի աշխատաւոր ժողովուրդի ճնշումէն:

Բովանդակ աշխարհի կապիտալիստներու դէմ ուղղուած յեղափոխական անողոք կռուով ՌՍՖՍՀ, Կարմիր Բանակը և Ռուսաստանի ու Ատրբէջանի Խոր. հանրապետական կառավարութիւնները կը կիրարկեն իրենց դասակարգային յեղափոխական ծրագիրը, աշխարհի աշխատաւորութեան վրայէն ճնշողներու ամէն տեսակ զրկանքները վերջնականապէս ոչնչացնելու նպատակով:

Ամբողջ աշխարհի աշխատաւորութեան մէջ եղբայրական յարաբերութիւններ ստեղծելու համար առաջ եկած այդ յեղափոխական ձգտումները, մասնաւորապէս Անդրկովկասի ազգերու նկատմամբ, աւելորդ անգամ մը ևս կ'ընդգծէ այն հանգամանքը, որ ՌՍՖՍՀ արդէն փաստօրէն ճանչցած է Դադստանի ինքնավարութիւնը:

Ոչնչացնելով արևմուտքի և հարաւի իր թշնամիները Սով. իշխանութիւնը վճռած է ամենակտրուկ միջոցներով, խաղաղ ճանապարհով վերջ դնելու ռազմական գործողութիւններուն նաև Անդրկովկասի մէջ (Չանգեզուր-Ղարաբաղ): Ուստի, Չանգեզուրի և Ղարաբաղի մէկ մասին բնակչութեան ազգայնական խմբակցութեան եղբայրական յարաբերութիւնները ամուր հիմքերու վրայ դնելու նպատակով Չանգեզուրի և Ղարաբաղի մէկ մասին մէջ գտնուող ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի զօրամասերու զին. հրամանատարութիւնը կ'առաջարկէ Ձեզ նախնական համաձայնութեան հետևեալ կէտերը.

1. Չցանկալով ապագայ արինահեղությունը հայ աշխատաւոր ժողովուրդի, որ արդէն ապստամբեր է Հայաստանի մէջ Սով. իշխանութիւն հաստատելու նպատակով, անմիջապէս դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները և գոր վերջացնելու համար դիմել բանակցութեան:

2. Ռազմական գործողութեանց վերջ դնելու նպատակով բանացութիւններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Ջաբրուղ գիւղը, ուր Ձեր հաւանութիւնը ստանալէ յետոյ կու գան ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի հրամանատարութեան ներկայացուցիչները:

Չանգեզուրի մէջ ռազմական գործողութիւններուն վերջ դնելու համար մեր առաջարկած պայմաններն են.

Ա. Անմիջապէս արձակել իրենց հայրենի գիւղերը հայ բնակչութեան ապստամբ զօրամասերը՝ իրենց խաղաղ աշխատանքին անցնելու:

Բ. Վերջ դնել մահմետականներու նկատմամբ ամէն տեսակ թշնամական գրգռութիւններու, որպէսզի առիթ չը մնայ զիրար բնաջնջող հետագայ կռուի գործողութեանց:

Գ. Բացի ժողովուրդին մօտ գտնուած սուրբերէն՝ յանձնել ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի օրկաններու թէ ձեռքի տակ գտնուած և թէ պահեստներու մէջ ունեցած բոլոր տեսակի զէնքերը, որովհետև ազգայնական հողի վրայ տեղի ունեցած նորանոր կոտորածներու վերջ կը դրուի միայն այն ժամանակ, երբ հայ և մահմետական ժողովուրդները ամբողջովին կը զինաթափուին:

Դ. Վերադարձնել Կարմիր Բանակի զօրամասերէն խլուած բոլոր գոյքերը, հիւանդները, վիրաւորները և գերի ինկած կարմիր զինուորները:

ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի զին. հրամանատարութիւնը և Ատրբեյջանի Սով. իշխանութիւնը կ'երաշխաւորեն կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովուրդի խաղաղ աշխատանքին և ապստամբներու անարգել վերադարձը դէպի իրենց բնակավայրերը:

ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի զին. հրամանատարութիւնը կ'առաջարկէ Ձեզ աջակցիլ Սով. իշխանութեան օրկաններուն և Կարմիր Բանակի զօրամասերուն Չանգեզուրի և Ղարաբաղի

հայ և թուրք ժողովուրդներու մէկ կեանքի կայուն ու խաղաղ պայմաններ ստեղծելու գործին:

ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակը եկել է Ջանգեզուր և Ղարաբաղ ոչ թէ պատերազմելու նպատակով, այլ այդ շրջաններու երկու իրար թշնամի և իրարու ոչնչացնող խմբերու միջև եղբայրական յարաբերութիւն հաստատելու և բարձրացնելու անոնց մշակոյթն ու բարգաւաճումը: Ներկայ թուրքի Ռուսաստանի Սով. կառավարութիւնը միջնորդի դեր կը կատարէ՝ բանակցութիւններ վարելով Հայաստանի և թուրք յեղափոխական զօրքերու մէջ՝ հաշտութիւն կնքելու համար:

Մի խանգարէք այդ գործը, մի մղէք սակաւ գիտակից հայ ժողովուրդը դէպի ապարդիւն կռիւներ, որովհետն Ձեր յաջողութիւնները չեն կրնար պայմաններ թելադրողի յաջողութիւններ ըլլալ:

Հաշտութեան պայմաններ կը թելադրէ Հայաստանի ապստամբ ժողովուրդը և հայկական կարմիր բանակը՝ ինչպէս ՌՍՖՍՀ Կարմիր Բանակի նոր օղակը:

Մարտ. Զօրաճակատի Հրամանատար ՍԵՄԵՆՈՎ

1920 Նոյեմբեր 26

Բանակցութեանց համար իրեն եղած հրաւերը ընդունելով Նոյեմբեր 30-ին հրամանատար Նժդեհ կը պատասխանէ Մեծամասնական Իշխանութեան.

ԿԱՐՄԻՐ ԶՕՐ.-Ի ՊԵՏԻՆ ԵՒ ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ԿՈՍՒՄԱՐԻՆ

Ջանգեզուրի ապստամբական հրամանատարութիւնն ընդունում է Ձեր առաջարկութիւնը՝ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար, բայց ոչ Ջաբուղ գիւղում, այլ Գորիսում, որտեղ և առաջարկում է ուղարկել Ձեր լիազօր ներկայացուցիչներին:

Օգուելով առիթից անելացնում եմ:

Դուք Ձեր անթիւ ու անհամար թերթերում, թռուցիկներում, ինչպէս և Ձեր ինձ ուղարկած վերջին երկու գրութիւնների մէջ Չանգեգուրի աշխատատր մասսաների ապստամբութեան և Ձեր անյաջողութեան պատճառը համարում էք Չանգեգուրի ապստամբական հրամանատարութիւնը:

Ինչպիսի՞ ինքնախաբէութիւն:

Արեան ու երկաթի սիստեմը, որով դուք կառավարել էք ու շարունակում էք կառավարել ժողովուրդը, յեղափոխական տեմոկրատիայի ու պատմութեան կողմից վաղուց ի վեր թքուած ու դատապարտուած այդ սիստեմը Ձեզ շատ հեռուն բնական է տանել չէր կարող:

Խօսեմ կօնկրետաբար:

Ղափանին տիրելու համար դուք ւաւանգարդ ունենալով դարեր շարունակ հայի արիւն քրտինքով ապրող ընկերներ թրքութիւնը, հրի ու սրի էք մատնում շրջանիս գիւղերից ամենաբարեկեցիկը - Չէյվան, և Ձեր այդ վանդալական ակտը համարում յեղափոխական:

Դուք կրկնում էք Ձեր յարձակումները Արծունիկի վրայ և Ձեր սանձարձակ արարքներով, կին ու երախաների կոտորածով ու բռնաբարումներով մեզ յիշեցնել էք տալիս տխրահոչակ Ենիչէրիների ձեռքով կատարուած բարբարոսութիւնները:

Դուք քառասուն օր շարունակ ռմբակոծում էք Շիւանձորը, և երբ երկու հայ դաւաճանների դաւադրութեամբ Ձեզ յաջողում է մտնել այդ չարաբախտ գիւղը՝ դուք այնտեղ քարը քարի վրայ չէք թողնում: Տեղի են ունենում սովորական սպանութիւններ, կին ու աղջիկների բռնաբարումն, ալան-թալան և նման Ենիչէրիական ակտեր:

Ես հրամայել եմ հաւաքել Ձեր թնդանօթներից, ռմբաձիգներից ու գնդացիներից այս գիւղի գլխին թափած ամբողջ երկաթն ու արձիճը և նրանից Արաքսի ափին, մր բարձր սարի վրայ, կանգնեցնել մի տխուր կոթող այս սեղմ արձանագրութեամբ. 'Նրանց անունը Կարմիր էր, գործերը սև: Թող յաւերժ անիծուած լինեն նրանք':

Դուք տաճիկ ասկեարներով պաշարում էք Եայջին, տեղահանում ժողովրդին և թալանում: Պանիկայի մատնուած ժողովրդի մի մասը կոտորում է գիւղի պատերի տակ, մի մասը թափում գետը, խեղդում, իսկ ազատուածները գիւղի վերագրաւումից յետոյ, անիծելով իրենց օրն ու արևը, մերկ ու քաղցած, գալիս ու ծաւրում են իրենց աւերուած տներում:

Եւ այդ բոլորից յետոյ դուք միամտօրէն զայրանում ու զարմանում էք և առանց խղճի խայթի շարունակում էք ճառել աշխատաւորութեան շահերից:

Ահա, ինչով և ինչպէս աշխատաւոր գիւղացիութեան զգուանքն ու թշնամանքը շահեցիք և ստիպեցիք նրան անպատիւ կեանքին գերադասել պատուաւոր մահը:

Այլևս գաղտնիք չէ աշխարհի համար, որ Ձեր դրօշակի տակ գործում են արևելքի անէծքն ու ամօթը կազմող օսմանեան ջարդարար ու հայակեր փաշաները:

Տաճկա-Հայաստանի վեց վիլայէթներում մահուան թագաւորութիւն ստեղծող (ուր ի հարիւր հազար անթաղ մեռելները) հռչակաւոր Էնվեր ու Խալիլ մարդակերներն այսօր Ձեր քաղաքական և զինուորական խորհրդատուներն են հանդիսանում:

Դուք յանուն Ձեր ուսօպիստական ցնորքների չվարանեցիք Քէմալի հայաջինջ հորդաները Հայաստան քաշելու և նրանց սրին ու սուինին մատնելու հայ աշխատաւորութեան ֆիզիքական գոյութիւնն ու նրա դարաւոր քրտինքի արգասիքը:

Ու այդ բոլորից յետոյ դեռ Ձեզ զարմացնում է հայ մասսաների ապստամբութիւնը:

Օսմանեան ղեակցիոն փաշաներն ու սոցիալիզմը!

Արևելքի բորենիներն ու յեղափոխական աշխատաւորութիւնը!

Ի՜նչ աբսուրդ, ի՜նչ պղծանք ու հայիոյանք սոցիալիզմի ու յեղափոխութեան հասցէին:

Պատմութիւնը, անկաշառ պատմութիւնն իր խօսքը, իր անէծքի խօսքն ունի ասելու նրանց, որոնք յանուն իրենց քաղաքական ու ռազմագիտական նպատակների պրօֆանացիայի

ենթարկեցին մարդկութեան տառապող մասի կրօնը հանդիսացող սրբազան սօցիալիզմը:

Դուք գիտէք, որ Ղարաբաղի գիւղացիութեան ամէն մի շունչն ամբողջ տարուայ համար ունի մի փթից մի քիչ աւելի հացահատիկ, իսկ Զանգեզուրցին՝ մօտ մէկ ու կէս փութ: Դուք գիտէիք այդ, կայ ստատիստիկա: Գիտէք և այն, որ երկու ամսից յետոյ սովն ու տիֆն այդ դժբախտ գիւղացիութեան մէջ կ'ունենան առատ հունձ: Այդ գիտենալով հանդերձ դուք շարունակում էիք նոր ուժեր քաշել Զանգեզուր:

Ձեր տրանսպորտն ուժեղացնելու նպատակով դուք վերջին գրաստը խլեցիք հայ աշխատատուրներից: Գորիսի պատերի տակ ու ճանապարհների վրայ թափթփուած հազարաւոր բեռնակիր անասունների լէշերը շատ բան են ասում Ձեր դաժան անմարդասիրութեան մասին: Սակայն միայն տնտեսական քայքայումով չէք բաւականացել դուք: Սոցիալապէս քայքայել էք ու զլխատել Զանգեզուրի բոլոր հասարակութիւնները:

Ով Ձեր շարքերում չի եղել, դուք նրան Ձեր թշնամին էք համարել ու ոչնչացրել:

Զաբուղի սպանդանոցն ու Գորիսի բարդուղիմէտեան գիշերները դեռ չեն մոռացուել: Ես տեսայ Ձեր ստեղծած կատակումքներն և Ձեր զոհերից շատ Ձեզ համար ցաւեցի:

Եւ հէնց Ձեր այդ խելագար ու մասսայական տերրորը, Ձեր տերրորի հունձը մեծապէս արագացրեց Ձեր պարտութիւնը: Դա ճշմարտութիւն է, ընդունեցէք:

Դուք վաղուց էք թքել բոլոր տեսակի բարոյական սկզբունքների ու հասկացողութիւնների վրայ:

Ձեզ համար չկայ սրբութիւն:

Ձեր չեկերի դեզերը, Ձեր բօսիզմը, կաշառման սիստեմը, Ձեր առանձին պոստերը, որոնց առաջ նսեմանում են ցարական բոլոր տեսակի ժանդարմական վարչութիւններն ու օխրանկաները, Ձեր յարուցած կատաղի հալածանքն ազատ խօսքի ու մտքի դէմ, Ձեր արճճի և սուիսի լեզուն, որ ժողովուրդը չուզեց հասկանալ, Ձեր էսպիոնաժը, Ձեր չրեզվըչայկաները, Ձեր խորհրդաւոր սպանութիւններն ու հարիւրներով պատանդ

վերցնելու խայտառակ սխտեմը, Ձեր քաղաքական անհամբերությունն ու աղանդաւորութիւնը - ահա Ձեր պարտութեան պատճառները: Ընդունեցէք, դա էլ է ճշմարտութիւն:

Ձեր նուաճած վայրերում դուք զինեցիք հասարակութեան տականքները և նրանցով՝ նախկին ժանդարմներով, լրտեսներով, գրպանահատներով, գողերով, աւագակներով, շանտաժիստներով ու նման քրեական տիպերով խտացրիք Ձեր շարքերը:

Ահա ճշմարտութիւններից ամենատարրականը, ընդունեցէք:

Դուք անվերջ խօսում էք, գրում հայ և թուրք աշխատաւորութեան համերաշխութեան և եղբայրութեան մասին և միաժամանակ շատ տեղերում թուրք աշխատաւորութիւնը հանում հայերի դէմ, նրանց ձեռքով թափում հայի արիւնը, աւերում հայ գիւղերն և այսպիսով աւելի խորացնում ազգային անտագոնիզմը:

Դուք հաշտութիւն էք առաջարկում ինձ, իսկ Ատրբէջանի 70 ինժինեռներն ու տեխնիքները Հոկտեմբեր 5-ից սկսած աշխատում են Ջիբրայիլի գաւառում, որպէսզի Չանգեզուրի լեռնային մասերը թնդանօթներ տեղափոխելու հնարաւորութիւն ստեղծեն:

Դուք զինաթափել էք հայ աշխատաւորութիւնն և շարունակում էք այդ տխուր գործը, երբ մինչև ատամները զինուած Մուսավաթական Ատրբէջանը յարմար առիթի է սպասում Չանգեզուրն առանց հայի թողնելու:

Ձեզ խաբուածներիդ համար Ատրբէջանը սովետական է, իսկ հայ աշխատաւորութեան համար դա մնում է նոյն բեակցիոն հայահալած Մուսավաթական՝ հանրապետութիւնը, որի դիւիզիաները՝ դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Չանգեզուրը հրի և սրի մատնել, սակայն ջարդուելով Չաբուղում՝ յետ քաշուեցին:

Լսէք և այս ճշմարտութիւնը:

Մեր ձեռքն են ընկած մի շարք դոկումենտներ, որոնք այլ բան են ասում Ատրբէջանի մասին: Թւում է, որ այժմ քիչ բան չէ պարզուած և Ձեր լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանի համար:

Մոսկւան և դուք, բոլորդ խաբուած էք Քեմալիստներից: Այդ բանը, ըստ իմ ունեցած տեղեկութիւնների, արդէն պարզուած է և Մոսկւայի և Լեգրանի համար:

Յեղափոխական լոզունգներով Քեմալն և ընկերությունը քողարկել են իրենց պանիպլամական ամենարեակցիոն նպատակները: Պանիպլամիստների, որոնք շատ են Ձեր դրօշակի տակ, նպատակն է միանալ Ատրբեջանի հետ, տիրել Բագվին, կապուել Դադստանի հետ և քշել Ռուսներին Հիւսիսային Կովկասից:

Եթէ լայն և ստոյգ ինֆորմացիա ունէք քաղաքական աշխարհից, ապա այդ բանը վերջին օրերս պետք է յայտնի լինէր և կարմիր հրամանատարութեանը:

Վերջացնելով երկար գրութիւնս՝ երկու խօսք էլ ասեմ իմ մասին: Ես, որին այնքա՞ն հայիոյում են Ձեր թերթերն ու թռուցիկները, աւելի շեշտուած ու հին սոցիալիստ եմ, քան ձեզ մոլորեցնող Նարիմանովներն ու Կարանները:

Յանուն իմ յեղափոխական հաւատամքի եղել եմ բոլոր բանտերում, Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Աւելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանտերում և քստրավայրերում: Կռուել եմ և կռուելու եմ բռնութեան դէմ, ինչ քողի տակ և ինչ գոյնով էլ որ դա երևան գայ՝ ճնշելու յեղափոխական աշխատաւորութիւնը:

Կռուել եմ թուրք աշխատաւորութեան ազատութեան համար Պարսկաստանում, Բալկաններում՝ Սակեդոն ժողովրդի փրկութեան համար: Կռում եմ և այսօր:

Եթէ իմ օգնութեան կարիքն երբևիցէ զգացիք, դիմէք, կը հասնեմ:

ՆԺԴԵՀ

Գորիս, 3 Նոյեմբեր 1920

Մինչդեռ, Միւնիքի մէջ, շնորհիւ մղուած հերոսական պայքարներու, կացութիւնը հետզհետէ նպաստաւոր կը դառնար, Երևանի մէջ գահավէժ դէպքեր իրարու կը յաջորդէին սակայն:

1920 Դեկտեմբեր 2-ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը տեղի կու տար մեծամասնական ուժերու առջև և կառավարութիւնը կ'անցնէր այս վերջիններուն ձեռքը: Դեկտեմբեր 3-ին, Ն. Հանրապետական Կառավարութեան անկումին ճիշտ հետևեալ օրն իսկ, Ե. Իշխանեան հետևալ գրութիւնը կ'ուղղէր Նժդեհին.

Մենք, այս բոլորը պետք է Ձեզ չափազանց մեծ ցաւ պատճառեն և յոյժ տրտմեցնեն, սակայն մենք չենք մեղաւորը, այլ պայմաններն ու հանգամանքները: Դուք, որ ձեր ամբողջ կեանքում եղել էք ժողովրդի հետ և Ձեր կեանքի լաւագոյն օրերն էք գոհաբերել մեր ժողովուրդի փրկութեան գործին, մանաւանդ վերջին կիսամեակում Ձեզ էր վիճակած գերմարդկային ճիգ ու ջանք թափել, հերոսին յատուկ անվեհերութեամբ մի բուն հերոսներով հայ ժողովրդի փրկութեան դրօշակն ամուր պահել, պարզ է, որ պետք է նոյն անվեհերութեամբ ու տոկունութեամբ պատրաստ լինէք մեր ժողովրդին վիճակուած ծանր խաչը նրա հետ Գողգոթային բարձունքը հասցնելու: Մենք բոլորս հաւատացած ենք եղել և շարունակում ենք հաւատալ Ձեր տոկունութեան: Դուք մինչև այժմ մենակ էք եղել և յենուած ժողովրդի և սոսկ Ձեր ոյժերի վրայ:

Եւ Նժդեհ երբեք չդաւաճանեց իր ուխտին, ժողովուրդին հետ և անոր համար միշտ:

Երբեք չմոռցաւ կանգնելու այն բարձրութեան վրայ, որ իրենը պետք էր ըլլար: Իր հերոս զինակիցներուն կատարած սխրագործութիւններէն յիշեց դրուագներ, որոնք զայն խանդավառելու, իր հոգեկան տրամադրութիւնները բարձր պահելու պիտի նպաստէին:

Ժողովուրդին դիմեց միշտ, զայն ապագայ մեծ խոյանքներու առաջնորդելու ի խնդիր:

Այդ շունչով գրուած էին գրեթէ իր բոլոր կոչերը, այդ շունչը կը սաւառնէր նաև 5 Դեկտեմբերին Սիսեանի ժողովուրդին ուղղած իր կոչին մէջ այսպէս.

ՄԻՍԵԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Դուք հետևելով ապստամբ Ղափանի օրինակին, թօթափեցիք Բոլշևիկ-Ատրբէջանեան անարգ լուծը, ու ստեղծեցիք ձեզ համար ազատ ու անկախ կեանք:

Փառք ու պանծանք Ձեզ: Յարգանք Ձեր տուած զոհերին ու թափած սրբազան արիւնին, խղճացած, բայց չար թշնամին, որ

մինչև Ձեր ապստամբութիւնը անարին կոտորածով էր բնաջնջում, ոչնչացնում Ձեզ՝ իլէլով Ձեզնից Ձեր զէնքը, Ձեր դէկավարներին, Ձեր արին քրտինքով ձեռք բերած մի կտոր հացը, միացած աշխարհի ամօթն ու անէծքը հանդիսացող օսմանեան ջարդարար ասկեարներին՝ նա փորձեց նորից ձեր վզին դնել բռնութեան ծանր լուծը:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիւ Ձեր անօրինակ քաջութեան փորձանք դարձաւ պարտուած թշնամու համար, վիրաւորուեց մեր պաշտելի Պօղոսը և մի քանի օր անց վախճանուեց:

Փափք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրանից Պօղոսի որբացած զօրամասը յանձնում եմ շտաբու կապիտան Թորոսեանին, որին արդէն հրամայուած է անցնել Սիսեան: Լիայոյս եմ, որ դուք, քաջանուն Սիսեանցիներդ, թն ու թիկունք կը հանդիսանաք Ձեր նոր հրամանատարին:

Աստուած և իմ հոգին Ձեզ հետ:

Հրամանատար ՆԺԴԵՀ

Ղափանի Հանքեր, 5 Դեկտեմբեր 1920

Դեկտեմբեր 12-ին Դարապասի ձորերու շրջանին հայ կիները և օրիորդները հետևեալ խանդավառ խօսքերով կ'ընդունին Ջանգեզուրի հրամանատարը.

Քաջարի հերոս Նժդեհին,

Ողջունում ենք ձեզ և բարի գալուստ ցանկանում: Երկար կեանք ու յաջողութիւն ձեզ: Չորս ամսուայ ընթացքին մեր կրած տանջանքներից ու բարբարոսների գազանային վերաբերմունքից յետոյ վերջապէս ձեր գալուստը բերեց մեզ մեծ աւետիք: Հայ կիներ՝ դարերէ ի վեր գտնուելով ստրկութեան լծի տակ, չէ կարողացել ազատ արտայատուել: Այսօր նա պարտաւոր է ազատ շնորհակալութիւն յայտնել իր քաջարի հրամանատարին, որովհետև նա եղաւ նրանց պատիւը վերականգնողը:

Կեցցե՛ք քաջ հրամանատարը.

Կեցցե՛ն նրա քաջարի զինւորները:

Ազատագրուած շրջաններու մէջ կարգն ու անդորրութիւնը հաստատելու և ապագայ շահադիտական ձեռնարկներու առաջին առնելու նպատակով Դեկտեմբեր 15-ին Նժդէի հետևեալ հրամանը կ'ուղղէ Չանգեզուրցիներուն.

Մյսօրուանից Չանգեզուրը յայտարարում եմ զինուորական դրութեան մէջ: Ընդամին, սահմանում եմ մահուան պատիժ դաւաճանութեան, լրտեսութեան, պրօվազացիայի, սպեկուլացիայի, կաշառակերութեան և նման քրեական ու քաղաքական յանցանքների համար: Հրամայում եմ բոլոր պաշտօնեաններին՝ զինուորական թէ քաղաքացիական՝ լինել արթուն աշխատել օրուայ ընթացքում 24 ժամ և կանգնել իրանց կոչման բարձրութեան վրայ:

Չանգեզուր-Գողթանի հրամանատար ՆՇԴԵՀ

Գորիս, 1920 Դեկտեմբեր 15

Հայ Մեծամասնականներ Երևանի կառավարութիւնը իրենց ձեռքը անցնելէ վերջ՝ Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր զօրքերու հրամանատար Դրօն և Զին. կոմիսար Աւիս հետևեալ կոչը կ'ուղղեն Չանգեզուրի զիւղացիութեան և հրամանատարութեան.

ԿՈՉ ՈՒՂԻՉ ՀԵՌԱԳՐԱԹԵԼՈՎ ԵՐԵՒԱՆ-ՔԷՇԻՇՔԵՆԴ
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԻՒՂԱՅԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թող յայտնի լինի բովանդակ Չանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարուած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն: Հին կառավարութիւնը նետել է երկիրը արեան ու արցունքի անդունդը: Չանգեզուրի բարձունքներում կռուելով կարմիր բանակի դէմ՝ դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում էք վիշտ ու դժբախտութիւնը ձեր ժողովրդի, որի միակ

փրկութիւնը կախուած է կարմիր բանակի ու Սով. Ռուսաստանի օգնութիւնից:

Սով. Ատրբեջանը զիջել է Սով. Հայաստանի Չանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը: Սով. Ռուսաստանը՝ միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը սպառնում է դրսի ոյժերի կողմից և հաշտեցնելու ձեր ժողովրդին իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրաւունքները:

Հայաստանը քայքայուած է, մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնութեան միջոցներով, որը ցոյց կը տայ մեզ Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ատրբեջանը, առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն իր նաւթով:

Սովետական Ատրբեջանը հրաժարուեց Չանգեզուրից, Լեռնային Ղարաբաղից և Նախիջևանից: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման և Սով. Իշխանութեան ամրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպուած է Սով. Իշխանութիւն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չէ հետապնդում՝ բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք Յեղկոմի ձեռքով ձերբակալուած ու յանձնուած են ժողովրդական դատի:

Մենք համոզուած ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Չանգեզուրն ևս կը մտնի Խորհրդային Հայաստանի մէջ, որպէսզի վերջ տրուի ամէն մի թշնամական գործողութեան կարմիրների դէմ, որոնք բարեկամական և եղբայրական յարաբերութեան մէջ են գտնուում Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքի հետ: Խորհրդային Հայաստանի Կառավարութիւնը դիմել է կարմիր զօրքի հրամանատարութեանը, որպէսզի իւր զօրքը յետ քաշէ Չանգեզուրի շրջաններից այն հաւատով, որ Չանգեզուրի զիւղացիութիւնը վերջ կը տայ կարմիրների դէմ՝ թշնամական գործողութեան:

Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք յայտնում ենք բոլոր կոիւների մասնակցողներին ամնիստեա, համարելով այդ կոիւր կործանարար մեր ժողովրդի համար:

Մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի Իշխանութեան դրօշակի տակ կանգնել, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ատրբեջանին: Մենք ազնութեամբ, բաց

սրտով յայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր գորքի դեմ յետագայ կռիւները ձեռնտու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին:

Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապէս դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողութիւն և ենթարկուել Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան: Սոյն հրամանը խախտելը մեր կողմից կը նկատուի իբրև թշնամական գործողութիւն՝ ուղղուած խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա կարմիր գորքի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութեան
Զինուորական Կոմիսար Ա.Ի.ԻՍ
Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր գորքերի
Հրամանատար ԴՐՕ

IX ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԻՒՆԻՔ

Տաթևի համագանգեգուրեան առաջին համագումարը և իր որոշումները.– Լարաբաղի կցումը.– Տեր-Պետրոսեան Դիզակի մէջ.– Հաղորթի մօտ կռիւ մը 1921 Մարտ 8-ին.– Մեծամասնականներու դէպի Գողթան արշաւանքը.– Գողթանի ականայ խորհրդայնացումը.– Դրօժ, Մեծամասնական Ջինուորական Իշխանութեան և Նժդէհի միջև փոխանակուած պատմական գրութիւններ:

Դրօ-Աւիսեան կոչը տարբեր պայմաններու մէջ յառաջ բերել գուցէ որոշ տրամադրութիւններ, բայց Չանգեգուր յաղթական՝ չէր կրնար լսել իրեն եղած խոստումներն ու սպառնալիքները, հաւասարապէս:

Մինչև դրութեան վերջնական պարզուիլը երկիրը իր սեփական օրէնքներով կառավարելու համար համագումարի մը պէտքը աւելի քան զգալի էր, մնաց որ ատիկա առիթ պիտի ըլլար անդրադառնալու մէկ տարուայ ռազմական գործողութեանց վրայ՝ զծելու համար ապագայ աշխատութիւններու ուղղութիւնը:

Այդ համագումարին մէջ ժողովուրդը յանձին իր ներկայացուցիչներու՝ պիտի գտներ գործունէութեան և ոգևորութեան նոր աղբիւրներ:

Դեկտեմբեր 25-ին Տաթևի պատմական վանքին մէջ տեղի ունեցաւ համագանգեգուրեան այդ ժողովը, ուր ներկայ էին Չանգեգուրի բոլոր շրջաններու գիւղերէն ընտրուած 100 պատգամաւորներ, հրամանատար Նժդէհ, բոլոր շրջանային խորհուրդներու ներկայացուցիչները, 118 հոգի ընդամենը:

Համագումարը կ'որոշէ Չանգեգուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, մնալով անկախ մինչև քաղաքական հնարաւորութիւն կ'ունենայ միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Միւնիքի սահմաններն են Չանգեգուրի նախկին սահմանները:

Զանգեզուրի վերաբերմունքը դեպի Ատրբեջանի կառավարությունը լինելու է բարեկամական, բայց նա առայժմ չէ կարող սերտ յարաբերությունների և երթնեկութեան մեջ մտնել Ատրբեջանի հետ, մինչև հարևան ժողովուրդների փոխադարձ վստահությունը կատարեալ չը լինի:

Զանգեզուրի փոխյարաբերությունը Պարսկաստանի հետ եղել է միանգամայն սերտ և բարեկամական և կը մնայ: Նա Պարսկաստանում ունենալու է իր ներկայացուցիչը, որ աւելի քան սերտ յարաբերությունների մեջ պետք է մտնի այդ կառավարութեան հետ առևտրական և հաղորդակցութեան տեսակետներից:

Ընդունում է մասնաւոր խոշոր սեփականությունների պետականացումը, ինչպէս վանքապատկան, եկեղեցական և բեգական, նոյնպէս և ուրիշ խոշոր կալւածատերերի: Համագումարը միաձայն որոշում է՝ հրաւիրել իր ազատարար, իր հերոս Նժդեհին որպէս ՄԻԻՆԵԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏ և բուն ծափահարություններով իր կատարեալ վստահութեան քունն տալով նրան իր բախտն է յանձնում նրան¹:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԿՅՈՒՄԸ

Զանգեզուրի վերջին յաղթություններու լուրը հասած էր Ղարաբաղ: Խորհրդային Ատրբեջանի զօրքերու ներկայութիւնը մեծապէս կը ճնշէր տեղացի ազգաբնակչութեան վրայ, որ պատեհ առիթ մը կը փնտռէր թշնամի լուծը թօթափելու համար:

Դեկտեմբեր 29-ին տեղացիներու ըմբոստական մէկ շարժումը խեղդելու համար Մեծամասնականներու կատարած փորձերը կը ձախողէին:

Ղարաբաղի ժողովուրդը ընդվզած էր:

Կ'ուզէր ազատ ապրիլ: Ահաւասիկ իր պահանջը:

Դիզակէն 1921 Յունվար 3 թուակիր իր սպարապետ Նժդեհի ուղղած մէկ երկտողով Ղարաբաղի ապստամբ ուժերու ղեկավար Թևան կը գրէր.

¹ Ազատ Միւնիք, էջ 48-60:

Խնդրում եմ ձեզանից, խնայել Ղարաբաղի ապստամբ ժողովրդին, որ սպասում է ձեզ գիշեր ցերեկ:

Միւնիքի ինքնավար յայտարարուելէ վերջ Նժդեհի համար Ղարաբաղի գրաւումը վճռուած խնդիր մըն էր ալ:

Դէպի Ղարաբաղ զինուորական նոր արշաւանքի մը սկսելէ և տեղացի ապստամբ խումբերուն օգնութեան հասնելէ առաջ, Նժդեհ կը ջանայ դարձի բերել Մեծամասնականներուն հպատակութիւն յայտնող հայերը, այդ նպատակով Փետրվար 25-ին և 27-ին անոնց կ'ուղղէ երկու կոչեր, ուր կ'ըսուէր ի մէջ այլոց.

Շատերը, խաբուածներն ու մոլորուածները, անկեղծ զղջմամբ արդէն վերադառնում են իրենց հարազատ ժողովրդի գիրկը:

Իսկ Բոլշևիկների չեկերին ծախուած անհոգի ուրացողները յամառում են մնալ մթութեան մէջ ու շարունակել իրենց մութ գործերը:

Էհ, առաջիններին բարի գալուստ, վերջիններին բարի երթ դէպ մահ ու մոռացում:

Սպարապետ ՆՄԴԵՆ

Միւնեցիներէ կազմուած զօրամաս մը հրամանատարութեամբ սպայ Տէր-Պետրոսեանին և մի քանի գործիչներու ուղեկցութեամբ 1921 Փետրվար 28-ին կ'անցնի Դիզակ:

Միացած տեղական ուժերու՝ Միւնեցիք քանի մը օրուայ մէջ գրեթէ կը վանեն Մեծամասնական զօրքը Լեռնային Ղարաբաղէն:

Մարտ 8-ին թշնամին յամառ դիմադրութիւն մը ցոյց տալէ յետոյ կը նահանջէ՝ Հայերուն ձեռքը ձգելով Հաղրութն ու իր շրջակայ գիւղերը:

Այս կռուի ընթացքին Մեծամասնականներ կ'ունենան 100-էն աւելի սպաննուած և 150 գերի, հայերու կորուստը կ'ըլլայ երեք սպաննուած և երկու վիրաւոր:

1921 Փետրվար 12-ին Մեծամասնականներ միացած թուրքերու կը յարձակին Գողթանի վրայ, այդ շրջանի հայ ուժերու հրա-

մանատար տեղակալ Ղազար տեղեկագրելով դեպքի մասին՝ շարժման մեջ կը դնէ իր վաշտերը և Փետրվար 13-ին (կռուի Բ. օրը) մեծ ջարդ տալով թշնամիին՝ նահանջի կը մատնէ զայն:

Այդ ժամանակ Գողթան կը նեղուէր հաւասարապէս զենքի ու կենսամթերքի պակասէն: Կռիւներու ընթացքին կիներ, դպրոցական աշակերտներ, մինչև իսկ մանուկներ փրկութեան գործին սատարելու համար խանդավառութեամբ կը լծուին աշխատանքի՝ մաքրելով ժանգոտած փամփուշտներ կռուի վտանգաւոր պահուն դիրքէ դիրք փոխադրելով զանոնք:

Երևանի առաջին անկումէն վերջ՝ Գողթանի զենքի այս յաղթութիւնը սակայն տեղի պիտի տար առանց զինաթափութեան իր ակամայ խորհրդայնացումին: Իր աշխարհագրական դիրքին պատճառով Գողթան ամբողջ 6-7 ամիս կը զրկուէր արտաքին աշխարհի հաղորդակցութենէն. մենակ և առանց սնունդի՝ իր պատուաւոր խորհրդայնացման մեջ կը փորձէր գտնել փրկութիւնը, յորմէհետէ մանաւանդ, երբ Երևան չէր ուզած հասնիլ անոր կիսաքաղց աղաղակներուն:

Յունվար 21-ին Բագունէն Գորիս կը հասնէր Խորհրդային Իշխանութեան մէկ պատգամաւորութիւնը Գրիգոր Վարդանեանի նախագահութեամբ, բերելով Դրօի և ԺԱ. Կարմիր Բանակի հրամանատարութեան կողմէ Զանգեզուրի անզէն հաշտութեան և խորհրդայնացման հետևեալ գրութիւնները.

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԻՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

ՊԱՏՃԷՆԸ ՆԺԴԵՉԻՆ

Հայրենակիցներ, երկու տարի ու կէսայ դառը փորձերը բաւականին համոզեցուցիչ էր, որ իզուր էր հայ ժողովուրդը յոյսերը դրել Եւրոպայի վրայ, որն ամենաքրիտիքական մոմէնտում նամարդի նման թողեց ամբողջ ժողովուրդը թշնամու գրկում, որովհետև իր շահերը այդ էին պահանջում:

Վերջին ռոպէին պետութեան գլուխը անցած Դաշնակցութեան կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները 26-ին

Նոյեմբերի ժողովում խոշոր մեծամասնությամբ որոշեցին ընդունիլ Ռուսաստանի օրիէնտացիան:

Հայաստանը յայտարարուեց խորհրդային, հիմնուած այն համոզմունքի վրայ, որ միակ յեղափոխական Ռուսաստանը կը գայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատատրութեան շահերը և յետ կը շարտի մեր հայրենիքից Քեմալական դժոխային ծրագիրներ կազմող բանակը:

Ներկայումս Մոսկւայում հաւաքուում է կօնֆերենցիա, որտեղ պէտք է լուծուի Հայաստանի սահմանների խնդիրը Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Հայաստանի մասնակցութեամբ:

1. Զանգեզուրի չճանաչելը խորհրդային Հայաստանը խանգարելու է մեզ լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Ղարաբաղի խնդիրները:

2. Պատճառ է դառնում Զանգեզուրի այդ բռնած դիրքը և գործիք է տալիս տաճիկների ձեռքը չհեռացնել իրենց զօրքերը մեր երկրից, պատճառաբանելով, թէ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը կեղծ է, որ մօտիկ ապագայում Հայաստանը նորից կը լինի գործիք Եւրոպական իմպերիալիզմի ձեռքը:

3. Քանի Զանգեզուրը չի ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը՝ դեռ պիտի կասկածով վերաբերուեն Հայաստանին, չի սկսուիլ խաղաղ և շինարար աշխատանք մեր արինաքամ եղած երկրում:

4. Դժուար է խոստովանել և հաշտուել այն մտքի հետ, որ կատարուած է մի շարք քաղաքական սխալներ, բայց դժբախտաբար դա դառն իրողութիւն է:

Ուստի, դիմելով ձեզ ուզում եմ հաւատալ, որ Զանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կը տան իրենց բռնած քաղաքականութեանը և կը միանան իրենց մայր երկրին, Հայաստանին, Մոսկւայի տաճիկների հետ բանակցութիւնը կը գայ ապացուցանելու, որ սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատատրութեան շահերը:

Ա. Ուստի ձեզ պէտք է անմիջապէս յայտարարել խորհրդային և միանալ խորհրդային Հայաստանի հետ:

Բ. Եթե որևիցե բան ունիք պարզաբանելու առանց ուշացնելու պետք է ներկայացուցիչներ ուղարկեք Յեղկոմ ԺԱ.-րդ բանակի և Հայաստանի կառավարութեան մօտ:

ԴԸՕ

Բագու, 21 Յունւար 1921

Նոյն օրը, լիազօրուած Մեծամասնական գերագոյն զինուորական հրամանատարութեան կողմէ, Շուշիի զինուորական կոմիսար Ս. Պօտեշին և քաղաքի ու շրջակայքի կայազօրի պետ Վայցեխովսկի, ինչպէս նաև առանձին գրութեամբ մը հրամանատար Սեմենով, կը դիմէին Ինքնավար Զանգեզուրի կառավարութեան բարեկամական կապ հաստատելու համար. Հետևելով իմ դաւանած գաղափարներուն,- կը գրէր հրամանատար Սեմենով Յունվար 22-ին,- ես կ'առաջարկեմ ձեզ դադրեցնել ամէն տեսակ ռազմական գործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու: Ես համոզուած եմ, որ մեր բարիդրացիական յարաբերութիւնները կ'ամրապնդուին ու կը դադրի ոչնչացումը անոնց, որ կը փափաքին դիմել իրենց ապագայ խաղաղ ու շինարար կեանքին:

Հաշտութեան բանակցութեանց մասին իրեն եղած հրաւերին դրական արդիւնքին նկատմամբ յեռետես՝ Նժդեհ Մեծամասնական ԺԱ. բանակի հրամանատարին կը պատասխանէ իր հետագայ գրութեամբ.

ԺԱ. ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

Ձեր նամակով Դուք խնդրում էք, որ մենք Ձեզ հետ հաստատենք բարեկամական յարաբերութիւններ: Ես սկզբունքով հակառակ չեմ այդ առաջարկին, սակայն ներկայ հանգամանքներում հաստատել անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւններ միանգամայն համարում եմ աննպատակայարմար, համոզուած լինելով, որ այդ հանգամանքը դրական և ցանկալի հետևանքներ չպիտի ունենայ: Դժբախտ Հայաստանում տեղի ունեցող այժմեան Ձեր բարձր հրամանատարութեան և Հայաստանի

կոմմունիստական կուսակցության կեդրոնական կոմիտեի գործունեությունը գալիս է ապացուցելու և խախտելու իմ հաւատն ու վստահությունը դէպի Ձեր առաջարկն ու անկեղծությունը: Ինչպէս ինձ, այնպէս և Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ շնորհիւ Ձեր բարձր հրամանատարութեան վարած քաղաքականութեան Հայաստանը դարձաւ սոսկումների և արեան թատերաբեմ: Ձեր բարձր հրամանատարութեան թելադրանքովն էր, որ Քէմալիստները գրաւեցին Սարիղամիշը, Կադզւանը, Ղարսը: Ալէքսանդրապոլը և Իգտիբը տնտեսապէս քայքայեցին և սոցիալապէս մեռցրին այդ ծաղկած երկիրը և ժողովրդին բեռնակիր անասուններ դարձնելով՝ նոցա իսկ մէջքով ռազմաւթերքն ու հարստությունը փոխադրեցին Տաճկահայաստանի խորքերը: Հայաստանը աշխարհագրական իւր դիրքով գտնւելով այն մեծ ճանապարհի վրայ, որով միանում է Եւրոպան Ասիայի հետ, շարունակ ենթակայ է եղել բարբարոսների ասպատակութեան, և դժբախտ աշխատաւոր հայ ժողովուրդը հազարաւոր զոհեր է տուել վանդալների այդ ասպատակութեան ժամանակ, որոնք արշաւել են Արևմուտքից և Արևելքից: Այժմ պատմությունը կրկնւում է նոյնութեամբ, միայն այն տարբերութեամբ, որ այժմ հայությունը գլխատում է սոցիալիզմի դիմակի տակ և ինչպէս ինձ, նոյնպէս Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի այն մասերում, որոնք գրաւուած չեն տաճիկներով և գտնւում են խորհրդային իշխանութեան ներքոյ, ստեղծուած է այնպիսի կացութիւն, որ սպառնում է հայ գիւղացիութեան ֆիզիքական գոյութեան և, որ ամենագլխաւորն է, գլխատում, սպանում է ժողովրդի կենդանի խօսքը: Հարիւրներով հայ յեղափոխական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները բանտարկւում են, գնդակահարւում և արքորւում, ո՞ւր, յայտնի չէ: Այդ բանում ես տեսնում եմ խորհրդային իշխանութեան ղեկավար շրջանների ակնյայտ նենգամիտ միտումները՝ գլխատել Հայաստանի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը և մեռցնել նորա անկեղծ յեղափոխական-սոցիալիստական միտքը: Այն պայքարը, որ այժմ մղւում է Հայաստանում՝ նա դասակարգային բնոյթ չէ կրում և բոլշևիկները, մանաւանդ հայ բոլշևիկները, միմիայն

տիրապետելու տենչանքով բռնուած, ձգտում են հեռացնել ասպարիզից միւս սոցիալիստական կուսակցութիւններին, որպիսիք են դաշնակցականները, Էստերները, մենշինիկները և այլն: Միք մոռանա, որ այն բարձր գաղափարների, սոցիալիզմի իրականացումը, որը դուք այժմ կեղծ ճանապարհով էք տանում, վերջ ի վերջոյ պիտի իւր գաղափարական պայքարով իրականացնի այն յեղափոխական դեմոկրատիան, որոնց այժմ Դուք հետապնդում և գլխատում էք: Միք մոռանա, որ Ձեր կուսակցական հայ աշխատաւորների մեծագոյն մասն իրենց յեղափոխական դաստիարակութիւնն ու միտքը ստացել է մեզանից, մեր միջից, որ յեղափոխական մտքի այբ ու բենը ստացել են Դաշնակցութիւնից, որը տասնեակ տարիների ընթացքում պաշտպանել է Արևելքի աշխատաւոր գիւղացիութեան շահերը և շնորհիւ այդ կուսակցութեանն էր, որ յառաջ եկաւ յեղափոխութիւն թէ Թիւրքիայում և թէ Պարսկաստանում: Այժմ այդ կուսակցութեան լաւագոյն գործիչները, որոնք անիծեալ բռնակալութեան օրերում հիւծուում էին բանտերում և հեռաւոր Սիբիրի տունդրաներում, կանդալները մաշում, այժմ նոքա բանտարկուում են ու հրացանազարկ են լինում Ձեր կողմից: Այսպիսի պայմաններում իսուել բարեկամական յարաբերութիւնների մասին՝ աւելի քան միամտութիւն է:

Անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւն մեր մէջ կարող է ստեղծուել այն դէպքում, երբ հայ մտաւորականութիւնը կազատուի բանտերից, երբ կը դադարէք նրան հալածելուց, երբ Ձեր բարձր հրամանատարութիւնը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կ'առնի մաքրել այն հողամասերը, որոնք գրաւուած են Քէմալականներից, և վերջապէս, երբ կը դադարէք Չանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնաւորութիւններ զաղտնի և շտապ գործերով, ինչպէս այդ անում է ԺՄ. բանակի ռեզիստրացիայի ¹ բաժինը: Երբ ես կը համոզուեմ, որ Դուք կ'սկսէք իրականացնել Չանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութեան ցանկութիւնները, որի հաւաքական կամքը արտայայտում եմ ես,

¹ Հետախուզական: Խմբ.:

երբ ես կը կամոզուեմ, որ Ղուբ յանձինս հայ յեղափոխական դեմոկրատիայի տեսնում էք ոչ թէ Ձեր թշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչուած են շարունակել ընդհանուր յեղափոխական գործը, այն ժամանակ միայն ես կարող եմ հաւատալ Ձեր անկեղծութեանը և Ձեր մեկնած ձեռքը չի կախուլի օդում: Իմացէք և յիշէք, որ ես և Ջանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է յանձնել իւր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկառելի իրական ոյժ, որը, ինչպէս ես առաջ էլ գրել եմ, մի օր Ձեզ պէտք պիտի գայ:

Ջանգեզուրի կարմիր բանակի օգտակար գործունէութեան մասին թող տուէք կասկածել, որովհետև Ղուբ ևս լաւ գիտէք, որ Ջանգեզուրի աշխատատեղի գիւղացիութեան պաշտպանութեան և մարդասիրութեան ամենատարրական օրէնքներն անգամ ոտնահարուած են, տնտեսապէս քայքայուած Ջանգեզուրում գտնուած կարմիր բանակի կողմից: Կրկնում եմ, որ ինչպէս մինչև բոլշևիկների գալը, նոյնպէս և այժմ, ես բացառապէս զբաղուած եմ հայ աշխատատեղի ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան և նրա յեղափոխական սոցիալիստական գաղափարների պաշտպանութեան հոգսով: Երբ գործով ապացուցէք, որ Ղուբ միանգամայն թշնամի չէք դժբախտ հայ ժողովրդին, որն ապրում է Արևելքի և Արևմուտքի մեծ ճանապարհի վրայ, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխյարաբերութիւն ստեղծել մեր և Ձեր միջև:

Իմ կոնկրետ ցանկութիւններն են.

1. Երբ Ղուբ ազատէք բանտերից Հայաստանի յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամներին:

2. Մաքրէք Քէմալականներից այն հողամասերը, որոնք գրաւուած են նրանց կողմից:

3. Հրաժարուէք Ջանգեզուրում գաղտնի, ստորերկրեայ աշխատանք կատարելուց, այն ժամանակ միայն կարելի է ստեղծել բարեկամական յարաբերութիւններ ինքնավար Միւնիքի և խորհրդային իշխանութեան միջև:

Սպարապետ Միւնիքի և Գողթանի ՆՄԴԵՀ

Գորիս, 25 Յունւար 1921

Թէ խորհրդային Մոսկւայի թոյլատու ընթացքը հրահրած էր Քէմալական ուժերու դէպի Հայաստան արշաւանքը, թէ յեղափոխական Ռուսիոյ մեծամասնական դիւանագիտութիւնը՝ երբեմնի երդուեալ հակառակորդը գաղտնի դաշնագրերու, նոյնքան և աւելի թագուն ծրագիրներու ի խնդիր նահատակուած ժողովուրդի մը յոգնած դիակին վրայէն կը սեղմէր արիւնտտ ձեռքը Էնկիւրիի նոր աշխարհակալներուն, վեր էր ու կը մնայ ամէն տարակուսանքէ:

Իր ապագայ քաղաքական նպատակներու յաջողութեան համար խորհրդային Մոսկւայի կեցուածքը շատ հասկանալի էր, պարագայ մը, որ սակայն ան կը ջանար ծածկել, թիւրիմացութիւններ փնտոելով քաղաքական հայ դեկավար մտածելակերպի մէջ:

Ի պատասխան Նժդեհի գրութեան այդ ոգին պարփակող հետևեալ պատասխանը կը գրէր Հէկկէր, լիազօր անդամը մեծամասնական զինուորական իշխանութեան.

ՔԱՂԱՔԱՅԻ ՆՇԴԵՀ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ ¹

Բրիգատայի հրամանատարը ի պատասխան իր դիմումին (իր նախաձեռնութեամբ) ձեզմէ ստացած պատասխանը ինձ յանձնեց, հաղորդելով ինձ ձեր յայտարարութեան բովանդակութիւնը. ԺԱ. բանակի յեղ. զին. խորհուրդի և Մեծամասնական գերագոյն իշխանութեան կողմէ ես լիազօրուած եմ պատասխանելու ձեզ:

Ձեր նամակներէն կ'եզրակացնեմ, որ դուք մի քանի խնդիրներու նկատմամբ թիւրիմացութեան մէջ ինկած էք:

Եթէ դուք կը մեղադրէք մեզ Ղարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրաւուելու խնդրին մէջ որպէս թուրքերու արշաւանքի օժանդակող (և մինչև իսկ նախաձեռնող) ու այդ հանգամանքը կը ծառայեցնէք ոչ թէ միայն բրոպականտայի միջոց, այլ ատիկա

¹ Տէր Մինասեան այդ ժամանակ նախագահ էր Ինքնավար Միւնիքի կառավարութեան:

ձեր համոզմունքն իսկ է, այդ պարագային պէտք է պարզ ու որոշ կերպով ըսեմ, թէ թիրիմացութեան մէջ էք դուք: Այն օրէն, որ Անդրկովկաս են մտած Մեծամասնական Ռուսաստանի գորքերը՝ մեզ համար իբրև օրէնք ընդունած ենք, որ քաղաքական և դասակարգային ոչ մէկ հանգամանք մեզ պէտք չէ մղէ խորացնելու ազգայնական թշնամութիւնը: Այդ խնդրին մէջ մեր հետևողական ըլլալը դուք կրնաք նկատել Գանձակի և Զաքաթալայի ապստամբութեան վերաբերող գործին մէջ: Հայաստանի նախկին կառավարութեան գորքերու հետ ունեցած մեր կոխներու մէջ, ուր մենք Անդրկովկասի աշխատաւոր մասսաներու ստրկացման պայքարի անմիջական ծանրութիւնը վերցուցեր ենք մեր վրան, ամէն կերպ կոռուին ազգայնական բնոյթ տալէ խուսափելով: Մանաւանդ, հայերու վերաբերմամբ եղած ենք զգոյշ՝ գիտակցելով, թէ որքան տառապանք է կրած այդ ժողովուրդը: Մինչև անգամ ամենապարզ հաշիւը պէտք է մեզ ստիպէր զգուշութեամբ վերաբերուելու հայ ժողովուրդին հետ, որովհետև մենք չենք մոռնար, թէ որքան խոր է անոր համակրանքը դէպի մեծամասնական յեղափոխութիւնը, և թէ ամէն տեսակ պարագաներ կ'ստիպեն այդ ժողովուրդը՝ հակելու դէպի Ռուսական օրիան-տասիոնը: Մեր գորքերու մուտքը Հայաստան նպատակ ունեցեր է Սով. Հայաստանը պաշտպանել վերջնական անկումէ և թուրքերու յետագայ առաջխաղացման առաջքն առնիլ և դուք կը տեսնէք, որ այդ գործին մէջ մենք յաջողութիւն ունեցանք, կարմիր զօրամասերու ներկայութիւնը միայն ստիպեց տաճիկներուն կանգ առնել ներկայ սահմանագծի վրայ, որ աւելի բարւոք է, քան այն, զոր գծած էին տեղի տուող դաշնակցականները:

Մենք շտապեցինք կրճատելու տաճիկներու ազդեցութեան շրջանը և Մոսկուայի ռուս-տաճկական կոնֆերանսի նախապայմաններէն մէկն ևս այն է, որ (տաճիկներ) մաքրեն Ալէքսանդրապոլի շրջանը և բանակցութեանց պայմաններէն մէկն ևս Ղարսի շրջանի մաքրումն է: Ինձ յայտնի չէ, թէ ինչով վերջացան այդ բանակցութիւնները, բայց մէկ բան մեզ համար կասկածէ դուրս է, որ ձեր շարժումը խորհրդային Հայաստանի դիրքը՝ իր

տերրիտորիան պաշտպանելու խնդրին մեջ, խիստ կը թուլցնէ ձեր նկարագրած տմարդի գործերը, որ թոյլ տուած են իրենց (տաճիկները) գրաւած իրենց վայրերու մէջ, ձեզ պիտի ստիպէր զօրավիզ հանդիսանալու խորհրդային Հայաստանին իր բռնած դիրքին ոչ թէ հարուած հասցնել անոր թիկունքին:

Ձեր միւս մեղադրանքը՝ մեր զօրամասերու Հայաստանի սահմաններուն մէջ ցոյց տրուած անբարեյոյս վարքի ու բարքի մասին, նմանապէս պարզ չէ: Համոզուած կրնամ ըսել, որ մեր կարմիր զօրամասերու վրայ անմիջապէս այդ մեղադրանքները կարելի չէ բարդել, որովհետև մենք ունինք շարք մը փաստեր Անդրկովկասի և մասնաւորապէս ըռպէիս Հայաստանի մէջ անոնց ցոյց տուած անբասիր վարք ու բարքի մասին: Չանգեզուրի մէջ յիշուի տեղի ունեցեր է ամօթալի դէպք մը, որուն համար մեզ չենք գովեր, և զոր ժամանակին աշխատած ենք հաշուեյարդութեան ենթարկել: Խօսքս տաճկական գունդին մասին է, զոր մենք ուղարկած ենք Չանգեզուրի ուղղութեամբ Քէմալի մօտ: Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չիկար: Գունդին կարգադրուած է եղեր անցնիլ Նախիջևան. ամէն մէկի համար ակնյայտնի է, որ այդ գունդի ներկայութիւնը տաճկական զօրամասերու մէջ անհրաժեշտ է եղած անոնց մինիմալ յեղափոխական ըլլալը հաստատելու համար:

Ո՞վ կրնար ենթադրել, որ տեղի կ'ունենան դժբախտ դէպքեր կամ թիրիմացութիւններ, որ թէ ազգաբնակչութիւնը և թէ այդ գունդը իրարու դէմ զենք կը բարձրացնեն, այն ալ կարմիր զօրքի անունով: Որ մենք վճռականօրէն հաշուեյարդարութեան ենթարկեցինք այդ դէպքը, աստոր ապացոյց կրնայ ծառայել զօրաբաժնի պետի հեռացումը իր պաշտօնէն, որ այդ գործի մէջ ցոյց տուած է դանդաղկոտութիւն: Ուրիշ որևէ գործի մէջ թերևս մեզ վրայ լուրջ մեղադրանք բարդել կարելի չէ: Դէ լաւ, դուք չէք կամենար մեզի հետ որևէ գործ ունենալ, իսկ ո՞վ կ'օգնէ ձեզ գիւղացիութիւնը ազատելու ֆիզիքական կործանումէ: (Դուք թոյլ էք) Համաձայնականն էրը, անոնց գործակալ Վրաստանը: Ես նոր վերադարձայ Լօռուի չէզոք գօտիէն և եթէ կը կամենաք՝ կ'ուղարկեմ ձեզ մօտ երկու գիւղացիներ, որոնք կը պատմեն ձեզ,

թէ ինչ կը կատարուի այնտեղ: Տաճկական սարսափները կարող են շտապուհիլ հոն կատարուածներու մօտ:

Ի վերջոյ կը դառնամ հալածանքի խնդրին: Ճիշտը խօսելով՝ դուք տգեղօրէն կը չափազանցէք: Ինձ յայտնի չէ հրացանազարկութեան և ոչ մէկ դէպք. ընդհակառակը երեկ ուղիղ հեռագրաթելով Բագուի հետ խօսելու ժամանակ ինձ յայտնեցին, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարած է կատարեալ քաղաքական ամնիստիա: Ես կրնայի նաև յիշել ձեզ շարք մը նախկին կառավարութեան առաջնորդներու, որոնք Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան որոշումով մեր զօրամասերու կողմէ թոյլատրուած են անցնիլ արտասահման: Ի վերջոյ, ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրի շրջանի ներկայ գործիչներուն, ես լիազօրուած եմ յայտնելու Ձեզ, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը և բարձր հրամանատարութիւնն կ'երաշխաւորեն ձեզ կատարեալ և անպայման անձեռնմխելիութիւն, եթէ Դուք Ձեր յօժար կամքով կը հրաժարուիք Խորհրդային Հայաստանի գոյութեան հիմքը խախտել:

Կը գրեմ ձեզ հաւատացած ըլլալով, որ դուք կը հրաժարիք աննպատակ և անյոյս կռիւէ, որովհետև թէ ինձ և թէ ձեզ բաւականաչափ պարզ յայտնի է, որ ոչ թէ միայն սոցիալիստները, այլ Հայաստանի բուրժուա-ազգայնականները, եթէ անոնք առաջնորդուին այն ցանկութեամբ, թէ պէտք է պաշտպանել և ամրապնդել հայ ժողովուրդը, պատմականօրէն պիտի միանան Խորհրդային Ռուսաստանին և Խորհրդային Ատրբէջանին, որովհետև միակ այդ շողկապումն է (բլոկ), որը կրնայ հիմնաւոր կերպով ապահովել խաղաղութիւնը և տնտեսական յառաջնորդութիւնը Անդրկովկասի մէջ: Եթէ մենք յամառօրէն ամէն անգամ ձեռք կը մեկնենք ձեզ՝ ատիկա կ'ապացուցանէ միայն այն փաստը, որ մենք համոզուած ենք, թէ ձեր շարժումները ոչ մէկ հիմք չունին և միայն ցոյց կու տայ մեր ազնիւ ցանկութիւնը վերջ տալու արինահեղութեան, քանի որ ձեզ ևս շատ պարզ յայտնի է, որ եթէ կարմիր բանակը չունենար ալ ՄԱ. զօրաբանակը, Ատրբէջանի և Հայաստանի զօրամասերը, բաւական էին աննշան զօրաճակատէ մը զօրաբաժին մը շարտել՝ զէնքի

ոյժով վճռելու խնդիրը և ատիկա մեզ համար ոչ մէկ դժուար-
ութիւն չներկայացներ: Մենք ազնուաբար կը ցանկանք առանց
արհինահեղութեան վերջ դնելու այդ պատմական թիրիմաց-
ութեան: Եթէ ես իմ սոյն նամակով ձեզ հետաքրքրող բոլոր
հարցերը չեմ շօշափեր, այլև Զանգեզուրն Խորհրդային Հայաս-
տանի հետ միացնելու պայմանները ճշտութեամբ գծելու համար
կը խնդրեմ ձեզմէ որևէ մէկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կը սպասեմ
ձեր գալստեան: Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ ես ԺԱ.
գորաբանակի պատուով կ'երաշխատրեմ եկող ընկերին
կատարեալ անձեռնմխելիութիւն և վերադարձ Գորիս:

ԺԱ. գորաբանակի Զինուորա-յեղափոխական խորհրդի
անդամ
ՀԵԿԿԵՐ

15 Փետրուար 1921

Կարմիրներու լիազօրուած անդամի հեռագրով ստացած
տեղեկութիւնը միանգամայն զուրկ է ճշմարտութենէ, որովհետև
մինչև Փետրուար 15 արդէն բանտարկուած էին Հայաստանի
բոլոր ականաւոր գործիչները ու աչքի ինկող սպաները և
գնդակահարուած կամ սպաննուած էին 22 հոգի, որոնց
անունները Երևանի կոմսոնիստները թոռացիկով յայտարարե-
ցին դեռ Փետրուար 14-ին¹:

1921 Փետրուար 24-ին ի պատասխան ԺԱ. Կարմիր բանակի
հրամանատարութեան գրութեան Նժդեհ հետևեալ բաց նամակը
կը դրկէ.

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ

ԺԱ. ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԶՕՐԱՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

Բարու

Մոռանանք, մի վայրկեան մոռանանք, որ մենք կուող կողմեր
ենք:

¹ Արնոտ գիրք, էջ 105:

Մոռանանք, որ այն դուք էիք, որ խաբելով աւարի ու աւերածութեան մատնեցիք ըմբոստ ու ազատասէր Ղարաբաղը, Մինիքն ու Վայոց-Ձորը, սոցիալական քայքայումի հետ անասուածօրէն առաջ տարաք այդ լեռնաշխարհը լցնող ժողովրդի գլխատման տխուր գործը:

Մոռանանք և այն, որ Դո՞ւք էիք, Դուք, որ արհամարհելով յեղափոխական էտիկայի ամենատարրական պահանջները՝ զինակցելով Արևելքի գերազանցօրէն րեակցիոն, կուլտուրաւեր ու հայաջինջ ուժերի հետ՝ երեկուայ հանրապետական Հայաստանը Քէմալստան դարձրիք:

Մոռանանք նաև այն, որ Ձեր հայ աշխատաւորութեան հասցրած չարիքից ու հայահալած և հակա-յեղափոխական քաղաքականութիւնից խթանուած Մինեաց, Արցախի ու Վայոց-Ձորի ռազմական ուժերը մի զիշեր իջան լեռներից ու մաքրեցին իրանց երկիրը, աշխարհի չորս քամիներին տալով Ձեր բարբարոս զօրամասերը:

Մոռանանք այդ բոլորը, չնայած որ պատմութիւնն ու Ձեր ձեռքով խաչուած հայ ժողովուրդն երբեք չի մոռանայ, մոռանանք, կրկնում եմ, և խօսենք որպէս երկու օրեկտիւ կողմեր:

Սկսում եմ, լսէ՞ք:

Ձեր վերջին նամակի մէջ դուք առաջարկում էք ինձ բարեկամանալ սովետական Հայաստանի կառավարութեան հետ և միամտօրէն հարց էք տալիս՝ թէ ո՞ւմ վրայ եմ դրել յոյսս:

Սովետական Հայաստան չկայ: Կայ քաղաքականապէս բռնաբարւած Երևան անունով մի քաղաք և մէկ ու կէս տասնեակ զիւղեր՝ այսինքն տերրիտորիայ մի աբսուրդ:

Ձեր դավադրութեամբ Հայաստան երկիրը դարձաւ Քէմալստան: Միամիտ չլինենք ենթադրելու, որ Մոսկուայի Ձեր վերջին կոնֆերանսը մուկ չի ծնելու: Ձեր ցանկութեամբ տաճիկները մտան Հայաստան, սակայն Ձեր հրամանով նրանք չպիտի հեռանան և խոստովանենք, որ եթէ Քէմալիստները քաղաքական հնարաւորութիւն ունենան շարժելու դպէ Երևան՝ Ձեր, միայն թալանի մէջ մարգուած և Ղարաբաղում կին ու երախաներ կոտորելու գործում մասնագիտացած զօրքերը չեն, որ պիտ

պաշտպանեն Ձեր ձեռքով գլխատուած ու զինաթափ եղած հայ աշխատաւորութիւնը: Չգիտեմ նման պայմաններում աբսուրդային Սովետական Հայաստանի հետ բարեկամանալը միտք կունենա՞յ: Թու՛մ է, որ իմ՝ Երևանի կառավարութեան հետ բարեկամանալուց կը շահի միմիայն Ձեր երեկւայ բարեկամ, այսօրւայ թշնամի՝ Քէմալը, որովհետև հայ զինուորն անմարտունակ փալաս է դառնում, երբ անգամ ձևականօրէն դառնում է կամ կարմիր, բոլշևիկեան, սովետական: Ձեր հարցին, թէ ո՞ւմ վրայ եմ դրել յոյսս, Անտանտայի, թէ Վրաստանի, պատասխանում եմ – միայն իմ ազատասէր ժողովրդի յաղթական ռազմունակութեան՝ իմ երկրի բարձր լեռների և իմ պաշտպանված Արդար Դատի վրայ:

Ուժեղը նա չէ, որ ուտող բերաններ, երկոտանի մեքենաներ, թալանչիներ կամ թնդանօթներ ու արձիճ շատ ունի, բայց սիրտ ու հոգի չունի և սրբութիւններ չէ ճանաչում:

Ուժեղը նա չէ, որն ոչնչով չէ տարբերում կարմիր ցարերից, սուլթաններից, որը խաբեբայութեամբ դրախտ և հազար ու մի բարիքներ բերելու խոստումներով մտնում է մի երկիր, թալանում, սոցիալապէս գլխատում, ապստամբութեան մղում ժողովրդին և թողնում, փախչում...

Ուժեղը նա չէ, որ ամբողջ բրիգադաներով յարձակում է Շիւան-Չոր անունով մի գիւղի վրայ և քառասուն օր անընդհատ թնդանօթներից և գնդացիներից արձիճ ու կրակ է թափում հարիւրի հասնող ապստամբների գլխին և նահանջելուց առաջ ասպետութիւն չի ունենում ծունկի գալու ապստամբների դիրքերի առաջ և ասելու. Փառք Ձեզ, ապստամբներ, որ այդպէս կռուել և ձեր երկիրն ու մարդկային իրաւունքները պաշտպանել գիտէք:

Ուժեղը նա չէ, որի ուժերի աւանգարդը կազմում են՝ կարմիր սուտը, խաբեբայութիւնն ու պրովակացիան, որը չգիտէ, որ գերմանական գրահապատ բռունցքը ջարդ ու փշուր դառաւ, զինաթափ եղաւ բելգիական տրագիկ ու հերոսական հոգու առաջ:

Ուժեղը նա չէ, որ յանուն իր աննշան յաջողութիւնների, իր Պիլոտեսն յաղթութիւնների դաշնակցում է անգամ սատանայի

հետ, որը լինելով Նաբոլեոնի խեղանկարը՝ Մաքիավելին է իսկական:

Ուժեղը նա չէ, որը կազմակերպուած մեծ թալանն ու մեծագոյն ոճիրն անուանում է Ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւն, որը խելագար հալածանք ու տերրոր է յարուցել անգամ սոցիալիստական ինտելիգենցիայի դէմ, որն առանց ամօթի ու խղճի խայթի իր ամենավուզար-քրէական գործիչներին, ինչպիսիք են սադիստ Ատթարբէգեանն ու քծնող Աւիսը - անուանում է ռուսական Մարաթ:

Ուժեղը նա չէ, որը օրական եօթն անգամ վերն ու ներքն թքել գիտէ, բայց կրծքի վրայ, գրպանի խորքում ռուսական խաչն ու Տիրամօր պատկերն ունի:

Ուժեղը նա չէ, որի յաղթութիւնները ռազմական լինելով՝ բարոյական չեն:

Դուք չգիտէք, թէ ո՞վ, ինչպէ՞ս և ինչո՞վ է յաղթում:

Լսե՛ք, ասեմ:

Գիշեր է: Մի քանի զինուորներ Գորիսի մի այգում սուր խրամատաշինական գործիքներով փոսեր են փորում: Գերեզմանները պատրաստ են: Ահա բանտի դռներից դուրս նետեցին երկու ականաւոր սոցիալիստների: Դատապարտուածները գիտեն, որ իրենց տանում են հորին յանձնելու, բայց չգիտէին, որ պիտի մորթուեն: Մօտեցրին փոսերին:

Մի քանի սրեր բարձրացան մթութեան մէջ ու իջան: Սոցիալիստներից մէկը գլխատուած էր, իսկ միւսի ձախ թևը կտրուած:

Մրիկաներ, սպանէք, կտրէք միւս թևս էլ, բայց գիտցէք, որ դուք ձեզ էք սպանում: Ցարն էլ ձեզ պէս վարուեց ժողովրդի պաշտպանների հետ ու մեռաւ բռնաբար:

- Մրիկաներ, մարդասպաններ,- վերջին անգամ գոռաց Շիրինն ու սրերի ծանր հարուածներից գլորուեց փոսը:

- Մրկաներ, մարդասպաններ,- վախվիւելով ու կամացուկ կրկնեց խաբուած ժողովուրդն ու սեղմեց բռունցքը:

Կռիւ էր: Ձերոնք, միացած Խալիլ-փաշայի թափուրներին, թնդանօթների ու գնդացիների հետ կախուել էին Ալանգեազից Կարճնան գիւղի վրայ: Երրորդ օրն էր, ինչ ապստամբները հեզնում էին թշնամու բոլոր ճիգերն ու փորձերը և առատ հունձ անում:

Ջուր չկար, ծարաւ էինք: Կարճնանցի հայ կինը, կուժը լիքը սառը ջրով բարձրանում էր դէպ մեր դիրքերը. թշնամին նկատելով՝ գնդացիային կրակ բացեց նրա վրայ: Հարիւրաւոր գնդակներից մէկը փշրեց հայ կնոջ կուժը: Կինը նորից իջաւ Արաքսի ափը, վերցրեց մի ուրիշ կուժ, լցրեց ջրով ու շարժուեց դէպ մեր դիրքերը: Էլի նա ընկաւ կրակի տակ, թեթև վիրաւորուեց ու կորցրեց իւր կուժը: Հաւատացած էինք, որ նա այլևս չի վերադառնայ, բայց մի քիչ անց, նորից պաշտելի հերոսուհին, կուժն ուսին, բարձրացաւ սարը:

Վիրաւորուած հայ կնոջ ներկայութիւնը կրակով ու վրէժով լցրեց ապստամբների հոգիները: Կէս ժամ անց թշնամին մեր սարերից կրկնակոխ փախչում էր:

Ահա իմ ուժը:

Կուրռչկին իր հեծելագօրքով եկել, պաշարել էր Երիցվանիկ գիւղը: Հրամայուած էր ցերեկը չպատասխանել թշնամուն: Ապստամբները սրտատրոփ սպասում էին խաւարն իջնելուն, իրենց հարազատ տարերքին, երբ հպարտ Ղափանցին թշնամու քանակի մասին հարց տալու փոխարէն, հարցնում է՝ ուր է թշնամին:

Գիշեր է: Գայլավաշտերը սպասում են ազդանշանին՝ սկսելու իրենց ուժանակային գրոհը: Լռութեան մէջ բարձրացաւ ապստամբներից մէկի մահն արհամարհող, վտանգն անգիտացող երգը: Վաշտերն դուրս թռան իրենց խրամատներից, գոռ ուռռան, որին հետևեցին դինամիտային պայթիւնները:

- Յանձնուում ենք, յանձնուում ենք,- գրեթէ ճշաց պանիկայի մատնուած թշնամին:

Լոյսը բացուեց: Մեր ձեռքն էր մնացել թշնամու ուժերի կիսից աւելին, մի քանի հարիւր հրացան ու երկու տասնեակից աւելի գնդացիներ:

Մենք այսպէս շատ անգամ ԵՐԳՈՎ ենք յաղթում:

** * **

Միւնիքի երկնքի տակ բացօթեայ հաւաքուած են հազարաւոր կանայք քաղաքից ու գիւղերից: Միտինգ է: Խօսում է մէկը: Դիմենք Սպարապէին, եթէ նա այսօր մինչև երեկոյ չը քշի թշնամուն Զաբուղից էլ դէն, մենք կը յարձակուենք դեղատների վրայ՝ մեր մէջ կը բաժանենք եղած թոյնը և անձնասպանութեամբ վերջ կը տանք մեր կեանքին, որ մէկ էլ կարմիր զինուորի կամ սև ասկեարի երեսը չտեսնենք:

Հերոսական այդ որոշումը յայտնուեց զօրքին:

Մուրթը դեռ չէր ընկել, երբ սուրհանդակն աւետեց, որ ջարդուած թշնամին ետ է շարտուած Աւդալլար:

Ահա թէ ինչով և ինչպէս ենք յաղթում մենք:

** * **

Այսպէս, եկաք, խաբեցիք, թալանեցիք, ապստամբեցրիք ժողովրդին ու քուեցիք: Դուք պարտուեցիք, որովհետև պէտք է պարտուէիք, որովհետև դա պատմութեան վճիռն է, որովհետև մարդկութիւնն է այդպէս ցանկանում:

Դուք պարտուեցիք, որովհետև Դուք բարոյապէս պարտուած էք եղել հենց ձեր քանդուած ու գլխատուած բուն հայրենիքում – Ռուսաստանում, որովհետև ձեր ամէն մի քայլը, ամէն մի գործը բարոյական մի պարտութիւն է, էտիքական մի անձնասպանութիւն:

Միւնիքը յաղթեց ձեզ, նա պէտք է յաղթէր, որովհետև վարձկան զինուորականների տեղ նա ունի երկու հարիւրի չափ ժողովրդական ուխտուած վաշտապետներ, նոյնքան Դաւիթբեգեան գայլավաշտեր, իրեն ասպաստան բարձր լեռներ, որքան

բարձունք, այնքան գնդացիք (միմիայն ձեր զօրքերից խլուած 200-ը), խոր ձորեր թշնամու համար գերեզման, թնդանօթներ, առատ ռազմամթերք, հազարաւոր փթերով ուժանակ, ծով ատելութիւն դէպ իր թշնամին, ծով սեր դէպ հայրենի երկիրն ու արիւնով ձեռք բերուած ազատութիւնը. բոլոր ճակատներում անյատակ մեշօկներ, որոնք բերանբաց սպասում են մեր երկրի թշնամիներին ու գրանիտէ հաւատ, որ ապստամբուած ժողովրդին միայն Աստուած կարող է յաղթել:

Խորամանկ Մաքիավելին էլ չի օգնի Ձեզ: Ձեր լաւագոյն մտտեռն զէնքերը – կարմիր սուտն, չեղած դրախտն էլ չեն փրկիլ Ձեզ, որովհետև այդ զէնքերով միայն մի անգամ կարելի է յաջողել: Ձեր մեղրամիսն անցած համարէք: Խոստացած դրախտի տեղ դժոխք, հազար ու մի բարիքների փոխարէն սով, սիֆիլիս, արիւն, արցունք կոտորած, Քէմալ, Քէմալստան բերիք հայ աշխատաւորութեան համար:

Եզրելով նամակս, աւելցնում եմ. իզուր էք ենթադրում, որ ես ցանկութիւն ունեմ պայթեցնելու Երևանն ու մէկ ու կէս տասնեակ գիւղերը, որոնց վզին զոռով է դրուած սովետական լուծը, եթէ Ձեր Ղարաբաղում սկսած բարբարոսութիւններով չստիպէք ինձ անելու այդ քայլը¹:

Յ'գրութիւն:

Ինքնավար Միւնիքի Սպարապետ ՆՏԴԵՇ

Գորիս, 24 Փետրուար 1921

¹ Սպարապետ Նժդեհի սոյն և նախընթաց երկու նամակները ֆրանսերէն առանձին գրքոյկով հրատարակուած են Թէհրան, 1921:

X

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ Ա. ԳՐԱԻՈՒՄԸ

Կոչ ազատ արձակուած մեծամասնական ռուս գերիներու.– Վայոց-Ձորի առաջին գրաւումը.– Մեծամասնական ինը հարիւր գերի.– Խանդավառ և պատմական հանդիսադրութիւն մը Գորիսի մէջ.– Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան մէկ յայտարարութիւնը.– Հ.Յ.Դաշնակցութեան Գորիսի Կոմիտէին մէկ հեռախօսագիրը սպարապետ Նժդէհից.– Վայոց-Ձորի գիւղացիական համագումարի նախագահութեան շնորհաւորականը.– Համօ Օհանջանեանի մէկ նամակը.– Փետրուարեան յեղափոխութիւնը և Վրացեանի մէկ նամակը.– Երևանի Բ. անկումը.– 12.000 գաղթականութիւն Սիւնիքի մէջ.– Սպարապետ Նժդէհի կոչը Գենուագիներու.– Ղարաբաղ տեղի կու տայ.– Ի նպաստ գաղթականներու դիմում Պարսից Շահին:

Երևանի Հանրապետական կառավարութեան անկումէն յետոյ Գենուագ-Սիւնիքի հիւսիս-արևմտեան այս ճակատը լուրջ սպառնալիքի տակ կ'իյնար:

Գերի ինկած Մեծամասնական զօրքեր շնորհիւ սպարապետ Նժդէհի ներողամիտ և անյիշաչար ոգիին՝ իր դէմ անգամ մըն ալ զէնք չվերցնելու խոստումով ազատ կ'արձակուէին. հակառակ աստոր նոր շարժումը արձակուած զինուորներով է, որ տեղի կ'ունենար սակայն, որոնց Նժդէհ իր հետևեալ կոչը կ'ուղղէ.

ՎԱՐՄԻՐ ԿՈՉԻԱԾ ԶԻՆԻՈՐՆԵՐ

Դուք գիտէք, դուք ճանաչում էք ինձ: Դուք գիտէք իմ մեծահոգութիւնը, որի շնորհիւ դուք կենդանի մնացիք:

Ես նա եմ, որը ջարդել է ձեր ԺԱ. բանակի 28-րդ հետևակ դիվիզեան, քսաներորդ բրիգատան, Կուրոչկիւնի հեծեալ դիվիզիան, մի քանի կոմունիստական զօրամասեր և տաճկական կեղծ կարմիր ասկեարների զօրախումբը:

Ես նա եմ, որ հազարաւոր գերիների հետ ձեզնից վերցրել է 100-ից աւելի գնդացիներ, միլիոնաւոր փամփուշտ և տասնեակ հազարաւոր հրանօթներ: Ես նա եմ, որը ձեր ընկնելուց յետոյ խղճաց ձեզ, որպէս ռուս աշխատաւոր գիւղացիութեան զաւակների և փրկեց ձեզ, իլեյով ձեզ ապստամբուած և գազազած Զանգեզուրի խաբուած ժողովրդի ձեռքէն և ուղարկեց Հայաստան:

Այժմ պարզուում է, որ ձեզ նորէն հազցրել, զինել և ուղարկել են Դարալագեագ:

Նորէն դուք կոյր գործիք էք դառել մի խումբ քաղաքական շառլատանների ձեռքին:

Նորէն խաբուած ձեր պարագլուխներից՝ դուք ուղղում էք հայ աշխատաւոր գիւղացիութեան դէմ, այն խաբուած, գլխատուած ու տնտեսապէս քայքայուած գիւղացիութեան, որը առանց զգուանքի ու զայրոյթի չի կարողանում յիշել սովետական իշխանութեան սև ուժիմը:

ՌՌԻՍ ԲՈՒՇՆԵԻԻԿՆԵՐ

Քանդուած ու գլխատուած Ռուսաստանում, ուր ձեր ժողովրդի արիւն քրտինքով հարստացած ու ճարպակալած պարագլուխները վարձկան չինացիների և լատիշների շտիկներով աշխատաւոր մասսաների ձեռքից ցվերջին պատառ հաց ու վերջին անասունն են խլում, ձեր հայրերն ու եղբայրները, անգամ կանայք, կացիներով ու մահակներով են քշում կարմիր գառնազգեստ գայլերին, մեծամասնականներին:

Այնտեղ, Ռուսաստանում ապստամբած ժողովուրդը արիւն է թափում և ձեզ սպասում օրեցօր, իսկ դուք, խեղճ խաբուածներ, դուք շարունակում էք նեղել, տանջել, կոտորել ձեր քախտակիցներին:

Զգոյշ, զգոյշ եղէք, եթէ մի անգամ էլ անբախտութիւն ունենաք հանդիպելու իմ յաղթական ժողովրդին, գիտցէք, այլևս իմ մեծահոգութիւնը չի փրկիլ ձեզ:

Զանգեզուրի աշխատատեղ, արստամբ ու մինչև ատամները զինուած ժողովուրդը այլևս ձեզ գերի չի վերցնի, այլ ձեզնից խլած գնդացիներով ձեր մինչև վերջին զինուորը կը կոտորի:

Զգոյ՛ջ, ձեր Զանգեզուրի սահմանների մօտենալու նոր փորձերը կը ստիպեն ինձ անցնել Դարալագեազ և այն ժամանակ վա՛յ ձեզ:

Զգոյ՛ջ, ինքնավար Միւնիքի բոլոր ճակատներում իմ անյատակ մեշոկներն են սպասում հայ աշխատաւորութեան բոլոր տեսակի թշնամիներին:

Զգոյ՛ջ:

Սպարապետ ՆՃԴԵՆ

Գորիս, 1 Փետրուար 1921

Նժդեհ 1921 Փետրուար 14-ին Միսեանի մէջ զօրահաւաք կը յայտարարէ, 15-ին իր ուժերը կը կեդրոնանան Բազարչայ և 16-ի լուսաբացին արևմտեան ճակատի զօրահրամանատար Եսայօնի ղեկավարութեամբ կը շարժուին առաջ, ու գրեթէ առանց գնտակ մը իսկ արձակելու կը գրաւեն Դարալագեազը (Վայոց-Ձոր): Վայոց-Ձորի գրաւումով Միւնիքի մարտական ուժերը բաց պատուհան մը կը բանային խորհրդային Հայաստանի վրայ:

Նոյն օրը Հայերու ձեռքը կ'իյնան 900 մօտ մեծամասնական գերիներ:

Վայոց-Ձորի գրաւումը խանդավառութեամբ կը լեցնէ Միւնիքի ազգաբնակչութեան հոգին:

1921 Փետրուար 21-ին Գորիսի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ շքեղօրէն տեղի կ'ունենայ Միւնիքի սպարապետութեան յանձնուելիք դրօշակի հանդիսադրութիւնը: Յոգնախուռն բազմութեան մը ներկայութեան սպարապետ Նժդեհի մէջքը կը կապեն օծուած գօտին ու անոր կը յանձնեն Հայկական եռագոյնը, մակագրութեամբ՝ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԻԻՆԻՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ԱՆՅԱՂԹ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆՃԴԵՆԻՆ:

Նոյն օր Ինքնավար Միւնիքի կառավարութիւնը հետագայ կոչը կը հրատարակէ.

ՄԻԻՆԻՔԻ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Ամսոյս 21-ին, Գորիսի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում, հանդիսաւոր մաղթանքից յետոյ, ժողովրդի հոժ բազմութեան և զինուորական վաշտերի ներկայութեամբ, օծուեցաւ Սիւնիքի կառավարութեան կողմից Սպարապետին ղրկուելիք գօտին և դրօշակը, որից յետոյ նախագահը օժած գօտին կապեց Սպարապետի մէջքը և դրօշակը յանձնեց նրան: Հայ ժողովուրդ, այդ օրը և այդ փառաւոր տօնը եզակի տեղ պիտի ունենայ Սիւնիքի համար: Կառավարութիւնը ժողովուրդի անունից յանձնելով Սպարապետին Ազատ Սիւնիքի եռագոյն դրօշակը, դրա հետ նրան յանձնեց և ձեր քաղաքական բախտը, ձեր պատիւը, նամուսի պաշտպանութիւնը, համոզուած լինելով, որ ձեր Սպարապետը, ինչպէս մինչև այսօր, այսուհետև ևս իր հերոսական քաջութեամբ կը շարունակէ փառաւոր յաղթութիւններով ապացուցել աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը սոգորուած ազատ և անկախ հայրենիք ունենալու տենչով, պատրաստ է զոհաբերել այն ամէնը, ինչ հարկաւոր կը լինի՝ հասնելու ցանկացած նպատակին:

Սպարապետն ընդունելով Սիւնիքի պաշտպանութեան դրօշակը, ուխտեց ու երդուեց՝ միշտ բարձր պահել կառավարութեան և ժողովրդի կողմից իրենց յանձնուած դրօշակը:

Սիւնիքի ժողովուրդ, բոլորեցէք ձեր սիրելի Սպարապետի շուրջը, թև ու թիկունք հանդիսացէք նրան, որ կարողանայ կատարել այն ծանր պարտականութիւնը, որը դրուած է նրա վրայ ձեր և իր Հայրենիքի կողմից:

Կեցցէ Սիւնիքի ազատարար Սպարապետ Նժդեհը

Կեցցէ Սիւնիքի ազատարար Հայ ժողովուրդը:

Ինքանավար Սիւնիքի Կառավարութիւն

Գորիս, 1921 Փետրուար 23

Վայոց-Ձորի գրաման ատթիւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Գորիսի կոմիտէն հետևեալ գնահատականը կ'ուղղէ սպարապետ Նժդեհին.

ՀԵՌԱԽՕՍԱԳԻՐ

ՍԻՒՆԻՔԻ-ԳՈՂԹԱՆԻ-ՎԱՅՈՑ-ՁՈՐԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

ՆԺԴԵՀԻՆ

ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԶՕՐԱՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԵԱՊՕՆԻՆ

Հ.Յ.Դաշնակցութեան Գորիսի կոմիտէն յանձինս Սիւնիքի բովանդակ հայ աշխատաւորութեան՝ ողջունում է Հայաստանի ազատագրումը Հիւսիսային արջից և Հարաւի բորենուց: Ի գուր չանցան Խուստուպեան լեռներում և Վայոց ձորում զիշեր ու ցերեկ ձեր անդուլ աշխատանքը: Պատմական այս ակտը թող ոսկի տառերով գրուի հայութեան ազատագրութեան փառաւոր պատմութեան մէջ: Բոլոր ընկերներով ողբում ենք ազատագրութեան ճամբին զոհուած մեր անփոխարինելի ընկերներ Վահանի, Սերգէյի, Համազասպի և ուրիշների մահը:

Կեցցէ Հայաստանի ժողովրդական հանրապետութիւնը, կեցցէ մեր անկախութիւնը, կեցցէ ազգի միակ պաշտպան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, կեցցէ Դաւիթ-բեգեան անյաղթ և քաջարի զինուորութիւնը, կեցցէ Սիւնեաց երկրի արծիւ Նժդեհը:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան

Գորիսի կոմիտէ

25 Փետրուար, 1921

Փետրուար 25-ին ազատագրուած Վայոց-Ձորի առաջին համագումարի նախագահութիւնը հետագայ խանդավառ տողերը կը գրէ Սիւնիքի սպարապետութեան.

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍԻՒՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱՐԱՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

ՀԵՐՈՍ ՆԺԴԵՀԻՆ

Սիրելի սպարապետ, դուք երկար ամիսների ընթացքում և հարազատ Հայկական հանրապետութեան անկումից յետո

բարձր և ամուր պահեցիք ձեր ուժեղ ձեռքում ազատ և անկախ Հայաստանի սրբազան դրօշը, որը ծածանում էր Միւնեաց Լեոնաշխարհում և դէպի որը ուղղուած էր ամբողջ Հայութեան ուշադրութիւնը: Դուք գերմարդկային ճիգեր թափելով ազատագրեցիք ամբողջ Չանգեզուր-Ղարաբաղը Հայ դաւաճանների և դրսի բռնակալ ուժերի տիրապետութիւնից:

Ազատագրուած Վայոց-Ձորի Ա. գիւղացիական համագումարը իր ողջոյնը ուղղելով ձեզ և ձեր զինակիցներին, ցանկանում է ձեզ ոյժ և կորով, նոյն ոգով շարունակելու հայ հայրենիքի ազատագրման և հաւաքման գործը:

Կեցցէք մեր հայրենիքի ազատարար հերոս սպարապետ և ձեր զինակիցները:

Նախագահ համագումարի

ԵՂԻՇԷ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

Քէշիշքէնդ, 1921 Մարտ 5

Վայոց-Ձորի գրաւումը կը դառնար լաւագոյն առիթը Երևանը իր ապստամբական ձեռնարկին մղելու համար: Իր անձկութեան օրերուն Հայաստանի ժողովուրդը խանդավառութեամբ կը հետևէր Լեոնաշխարհի մղած հերոսական կռիւներուն:

Այդ թուականներուն գրուած Հայաստանի երրորդ վարչապետ Համօ Օհանջանեանի մէկ նամակը պերճախօսօրէն կ'արտայայտէր այդ զգացումը.

Միրելի ընկեր Նժդեհ,

Ստացայ 3 Մարտ նամակդ և իսկոյն ուղարկեցի Երևան իբրև առաջին պաշտօնական կապ Լեոնահայաստանի և Մայր Հայաստանի: Վերջինս հիացմունքով հետևում էր քո և ընկերների հերոսական ըմբոստ կռիւներին և գտնում էր, որ դուք կարողացաք վառ պահել Հայաստանի անկախութեան կայծը, որը այժմ դառաւ մի մեծ բոց և կրակեց ամբողջ Հայաստանը:

Ընկերական ջերմ բարևներով

Քո՝ ՀԱՄՕ ՕՉԱՆՋԱՆԵԱՆ

Ներքին Ախտա, 1921 Մարտ 8

Երևանի Հ. Հանրապետութեան անկումէն վերջ մեծամասնականներու ձեռք առած զսպողական ծայրայեղ միջոցները բաւական չեղան կրաւորական վիճակի մէջ պահելու ժողովուրդը, որ առաջին օրերուն իսկ փորձեց տապալել կարմիր ռէժիմը և անձամբ վարել իր ճակատագիրը:

Հալածանքը որ մեծամասնական կարմիր աղանդաւորներ շղթայագերծած էին քաղաքական և տնտեսական գետնի վրայ արդի իրաւակարգերէ իրենց չափ դժգոհ հոսանքի մը դէմ՝ վրդոված էր ժողովուրդը, որ փետրվարեան յեղափոխութեամբ կը տապալէր խորհրդային նոր կառավարութիւնը:

Փետրուար 20-ին Վրացեան խօսելով Երևանի վերջին դէպքերու մասին Ռուբէն Տէր-Մինասեանի և Նժդէհի հետևեալը կը գրէր.

Միրելի Ռուբէն և Նժդէհ,

Բոլշևիկների ստեղծած դժոխը Հայաստանում մի հետևանք ունեցաւ՝ ամբողջ ժողովուրդը ապստամբուեց և տապալուեց նրանց եռապետութիւնը:

Ժողովուրդն ամէն տեղ խանդավառ է, և մեզ հետ է: Կազմուած է Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէ իմ նախագահութեամբ, որ երկրի գերագոյն վարիչն է:

Մեր երկրի ամենացաւոտ հարցը պարենաւորումն է և զօրքի կազմակերպումը. բոլշևիկները ամէն բան քանդեցին: Սակայն հաւատում ենք, որ այդ ծանրութեան տակից էլ դուրս կը գանք, ամենայն դէպս վերադարձ դէպի բոլշևիզմը չկայ:

Ամբողջ ժողովուրդը կը կոտորի, բայց էլ չի ենթարկուի բոլշևիկեան ծաղրելի լուծին:

Եթէ այդտեղ առանձին անհրաժեշտութիւն չկայ, շատ լաւ կլինէր, որ Նժդէհն մի քանի հարիւր Զանգեզուր-Ղարաբաղցի մարտիկներով անցնէր Երևան ժողովրդի բարոյական թափը ամրացնելու համար: Կը կամենայի, որ Նժդէհն այստեղ պաշտօն ստանձնէր:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Երևան, 1921, Փետրուար 20

Մեծամասնականներու ժամանակաւոր պարտութիւնը վերջ կը գտնէր շնորհիւ կարմիր զօրամասերու, որոնք որոշած էին ամէն գնով Երևանը իրենց ձեռքը պահել, և այդ նպատակով կը քալէին առաջ:

Փրկութեան Կոմիտէի կառավարութեան մեծամասնականներու հետ ունենալիք ընդհարումներու աննպաստ ելքը՝ Զանգեզուրի ուղղութեամբ միայն կրնար փրկութեան ուղի մը բանալ իրեն, աստոր խորհապէս գիտակցելով՝ Վրացեան Մարտ 25-ին հետևեալ գրութիւնը կը փութացնէր սպարապետ Նժդեհին և Դարալագեազի ուժերու հրամանատար Եապօին.

ՄԻԻՆԵԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆԺԴԵԶԻՆ ԵՒ
ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԵԱՊՕՆԻՆ

Քրաբերներս լիազօրուած են ձեզ տեղեկացնելու այստեղի կացութեան մասին և մեր կողմից անելու մի շարք առաջարկութիւններ: Ես խնդրում եմ նրանց հաւատալ և ամենայն լրջութեամբ վերաբերուել:

Մի բանի վրայ միայն առանձնապէս շեշտում և խնդրում եմ ուշադրութեան առնել. Դարալագեազ-Զանգեզուր-Երևան գծի բացումը մեզ համար շատ է կենսական և անյետաձգելի, ինչպէս նաև մարտական օժանդակութիւն հասցնելը: Ամէն գնով պէտք է կապուէք մեզ հետ և ճանապարհ ապահովէք:

Մնացեալը կը պատմեմ:

Ձերդ՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Երևան, 25 Մարտ 1921

Սոյն գրութիւնը կ'ստիպէ սպարապետութեան Միսեանի և Դարալագեազի ուժերով տեղահանել Դարալագեազի և Չանախչուի միջև ինկած թուրք զիւղերը և այսպէսով ապահովել ճանապարհը Երևանի նահանջող զօրքի և մտաւորականութեան համար:

Արդարև, Երևանի ուժերի 40 օրուայ կռիւներէ յետոյ ստիպուած տեղի կու տային մեծամասնական զօրքին առջև և իրենց

հետ միասին հայ մտաւորականութեան ստուար մէկ մասը՝ 12000 հոգի, Երևան-Դարալագեազ գծով կը քաշուէին Միւնիք:

Հայաստանի Հ. Կառավարութեան առաջին անկման նախօրեակին Միւնիքի սպարապետութեան և կամիր հրամանատարութեան միջև տեղի ունեցող բանակցութիւնները կը մնային անհետևանք: Միւնիքը չէր կարող տեղի տալ,- կը գրէ Նժդեհ,- քանի դեռ տաճկական զօրքերը գտնուում էին Ալէքսանդրապոլում, Շարուրում, Նախիջևանում, միշտ պատրաստ՝ ցանկութեան դէպքում շարժուելու Միւնիքի վրայ: Չէր կարող նաև տեղի տալ այն պատճառով, որ ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը գտնուում էր բանտերում՝ մահուան սպառնալիքի տակ¹:

Մինչև այդ 12000 գաղթականութիւնը կու գար տխուր և անխուսափելի անակնկալներու մատնելու Միւնիքը, որ երկու տարիէ վեր շարունակ՝ բոլոր ճակատներու վրայ կը կռուէր գերագանց ուժերու դէմ:

Ստեղծուած կացութիւնը բաւական լուրջ էր: Տնտեսապէս քայքայուած՝ Միւնիքին այժմ վիճակուած էր իր եղբայրական գիրկը բանալ հայ մտաւորականութեան, որ նահանջի ուղին բռնած՝ կը հեռանար այն հողէն, որուն վրայ ծնած էր և որուն ազատագրութեան ի խնդիր պայքարած ու տառապած էր տարիներ շարունակ:

Ստեղծուած նոր կացութիւնը խորապէս կը մտահոգէր Զանգեզուրի օրուայ ղեկավարները:

Գաղթականութեան կարաւանը Գենուազ կանգ առած էր ու կը պատրաստուէր անցնիլ Երասխի վրայով Պարսկաստան:

Նժդեհ 1921 Ապրիլ 15-ին հետևեալ կոչը կ'ուղղէ Գենուազի ղեկավար մարմիններուն ու ժողովուրդին.

ԳԵՆՈՒԱԶԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԻՆԻՈՐՆԵՐԻՆ,
ԳՈՐԾԱԴԻՐԻՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

¹ Տես Իմ խօսքը թէ ինչո՞ւ գէնք բարձրացրի Խորհրդային զօրքերի դէմ, Նոր Արշալոյս, 1923, Բ. տարի, թիւ 11-12:

Երևանի շուրջը տեղի ունեցած կոռուպցիայի պատճառով կառավարությունը քաղաքից դուրս է բերել անգլեն ու կռուի անընդունակ հասարակութեան մի մասը, դուրս եկածների մեջ է հային տելիգենցիայի հարիւրին իննսունը: Հարիւրներով ուսուցիչներ, ինժինեւրներ, տեխնիկներ, փաստաբաններ, քաղաքական գործիչներ, ուսանողներ և այլն:

Ամիսներ առաջ հերոսական Գենուազը փրկեց հայ ցեղի ու պատմութեան պրեւստիժը, այսօր նա պետք է փրկէ հայ ժողովրդի սիրտն ու ուղեղը՝ նրա մտաւորականութիւնը: Այդ պատմական ու վեհ խնդիրն հային տելիգենցիայի սովից ու թշնամու սրից փրկելու սրբազան գործը Ձեզ է տրուում:

Յաջողութիւն ձեզ:

Զօրավար ՆՄԴԵՀ

Տաթևի վանք, 1921 Ապրիլ 15

Խրախուսական ոչինչ կար նոյնպէս Ղարաբաղի ճակատին վրայ: Երևանի երկրորդ անկումով խորտակած էր ապստամբ Ղարաբաղի կռուելու տրամադրութիւնը:

Մեծամասնականներու հետ սկսուած բանակցութիւնները և Երևանի նահանջին հետևանքով գաղթականներու ներկայութեամբ երկրին ներսը ստեղծուած շփոթ կացութիւնը հնարաւորութիւն չէր տար Միւնիքի սպարապետին՝ անձամբ այդ շրջանը անցնելու և կոռուպցիայի ղեկավարելու, իսկ տեղացիք կողմնակից էին զիջելու:

Ապրիլ 8 թուակիր իրենց հաղորդագրութեամբ Լեոնային Ղարաբաղի զինուորական հրամանատարն ու նահանգապետը կը գրէին սպարապետ Նժդեհին.

Տեղական ապստամբ զինուորութեան մի մաս արդէն փախել և միացել է թշնամուն, նոյնիսկ ականաւոր մարդիկ, իսկ մի մասն էլ զբաղուած են իրենց դաշտային աշխատանքներով: Դիրքապահութիւնը տանում են Զանգեզուրի զինուորութիւնը և տեղական հին հալածուած և փախստական 20-30 հոգի:

Փոխ-Գլխապետ ՏԷԲ-ՊԵՏԲՈՍԵԱՆ

Սարինշէն, 8 Ապրիլ 1921

Սոյն գրութեան ետին Ա. Բ. Միւնեցի կ'աւելցնէ. 'Հաստատում եմ փոխգլխապետի ներկայ գեկուցումը: Վտանգը մեծ է և մօտ, միմիայն դուք կարող էք ճանապարհը հարթել և երկրին տիրանալ, բաւական է ձեր անունը, որից սոսկում է ամբողջ Կովկասը...':

Ղարաբաղ սկսւմայ ինքզինքը պիտի ենթարկէր մեծամասնական մականին: Միւնիքի ոյժերը հետզհետէ կը պարտաւորուէին քաշուիլ դէպի Չանգեզուր:

Ապրիլ 19-ին Բուն Չանգեզուրի ուժերու հրամանատար փոխգնդապետ Ա. Ղարաբաղ գտնուող Չանգեզուրեան չորս վաշտերու նահանջի գիծը ապահովելու համար կը յարձակի Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ինկած շրջանի թաթարական քանի մը զիւղերու վրայ, որոնք աւելի քան սպառնական կեցուածք մը ցոյց տալ սկսած էին վերջին ատենները:

Սպարապետութեան շտաբի պետը նոյն օրը կը հեռագրախօսէր իր սպարապետին.

ՀԵՌԱԽՕՍԱԳԻՐ

(268)

Բագարչայ Պ. Սպարապետին

Առաւօտեան մեր քաջարի զինուորները մի գոռ ուռայով գրաւեցին մեծամասնականներին օժանդակող և դէպի մեզ վատ տրամադրուած Չինարլու, Մազրթտու, Բալտրդան և Թուրաբի զիւղերը: Փախչող թշնամին հետապնդուում է:

Գլխապետ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Այս յաղթութենէն վերջ Ղարաբաղ գտնուող չորս վաշտերը անվտանգ կ'անցնին Չաբուղ գետը¹ և կը քաշուին Չանգեզուր:

¹ Չաբուղ գետը սահման կը կազմէ Ղարաբաղի և Չանգեզուրի:

Ստեղծուած անել դրութեան վերջ մը տալու և գաղթական-
ութիւնը Արաքսի Պարսկական ափը փոխադրելու և Սիւնիքի
սպառնացող վերահաս վտանգը կանխելու համար սպարապետ
Նժդէի հետևեալ գրութեամբ թոյլտուութիւն կը խնդրէ Պարսից
Շահէն.¹

ՆՈՐԻՆ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴԻՆ
ՆՈՐԻՆ ԱՐԵԳՆԱՓՈՅՅԼ ՇԱՀՆՇԱՀԻՆ ՅՍՏՐՊՍՏԱԿԱՆ
ՁԵՐԴ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆ

Ձերդ Արքայական Բարձրութեան քաջ յայտնի է, որ մօտ մի
տարի է ինչ իմ ժողովրդի ազատագրութեան համար ես անողոք
կռիւ եմ մղում Անդրկովկասի շէն, վաճառաշահ քաղաքներն ու
աւաններն աւերակների վերածող և բոլոր ժողովուրդներին ստր-
կացնող բոլշևիկ կոչուած տարրի դէմ: Ռուսական դիւիզիաները
միացած տեղական վատահոգի և հայրենիքին դաւաճանող
ժողովրդի տականքների հետ, յոխորտանքով ոտք դրին Լեոնա-
հայաստանի սահմաններում, բայց իմ քաջ և աներկիւղ ժողո-
վրդի գոռ վաշտերին բախուելով՝ հազարներով իրանց դիակ-
ները փռեցին մեր լեռներում և անդնդախոր ձորերում, նրանց
թշուառ մնացորդները հազիւ հազ կարողացան փախչելով
իրանց կեանքն ազատել ժողովրդի ցասումից: Վերջնականապէս
մաքրելով Լեոնահայաստանը բոլշևիկ բանդաներից և ազատե-
լով երկիրն վերջնական կործանումից՝ իմ կուռ բանակ կազմող
ժողովուրդը միաժամանակ ազատում է և մեր դարաւոր
հարևան, յաւէտ համակրանքի արժանի Պարսկաստանի բարե-
կեցութիւնը և անսասանութիւնը պաշտպանելով նրա հիւսիս-
ային սահմանները բոլշևիկների աւերածութիւնից ու սոսկում-
ներից: Իմ ժողովրդի հետ ես ուխտել եմ և անդառնալիօրէն վճռել,
ինչ գնով ուզում է թող լինի, մինչև վերջին շունչը մաքառել այդ
մարդ բորենիների դէմ, զերծ պահել մեր երկիրն ու դրկից

¹ Նոյն նպատակով դիմումներ կը կատարուին նաև Պարսկաստանի
Եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներուն:

դարաւոր հարկան ու չքնաղ Պարսկաստանը նոր վանդալների - բոլշևիկների ներսխուծումից:

Ես կարծում եմ, որ Ձերդ Արքայական Բարձրութիւնը աչքի առաջ ունենալով մօտ անցեալի իմ գործունէութիւնը ամբողջ կուլտուրական աշխարհի այդ նոր թշնամիների դէմ, համոզուած կը լինի, որ անասան և անշեղ ես պիտի շարունակեմ իմ բռնած ընթացքն և ապագայում յօգուտ երկու հարկան ժողովրդների:

Ձերդ Արքայական Բարձրութեան պատկերացնելով Լեոնահայաստանի ներկայ դրութիւնը՝ միաժամանակ ես դիմում եմ Ձերդ Բարձրութեան մի խոնարհ խնդրով և հաւատացած եմ, որ երկու երկիրների փրկութեան և շահի տեսակետից բարի կը լինէք առանձին ուշադրութիւն դարձնել իմ խնդրին և Ձերդ Արքայական Բարձրութեան վեհանձնութեամբ ու բարեսրտութեամբ կը բարեհաճէք յաջող ընթացք տալ:

Երևանի շրջանի այն մասերից, ուր դեռևս բոլշևիկներն իրանց աւերածութիւնն են կատարում և սրածութիւնը տարածում, հայ ինտելիգենտ մտաւոր ոյժը, որ մինչև այսօր աննկուն պայքար է մղել նրանց դէմ, չկարողանալով տանել բոլշևիկների կոտորածն ու լլկանքները, հեռացել և պատսպարուել է Լեոնահայաստանում: Բայց որովհետև Լեոնահայաստանը այս տարի բոլշևիկների թալանի և բռնագրաւումների շնորհիւ զրկուել է իւր քրտինքով աշխատած հացի և այլ մթերքների պաշարից, ուստի այդ գաղթած մտաւորականութիւնն իւր մէջ պահելու և կերակրելու հնարաւորութիւնը չունի. այդ պատճառով խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Արքայական Բարձրութեան, կարգադրել թոյլ տալու այդ ինտելիգենտ ոյժերին, որոնք թով 5000 հոգի են և բաղկացած են մեծամասամբ պրոֆեսսորներից, ինժինէրներից, տեխնիքներից, ուսուցիչներից, բժիշկներից և իրաւաբաններից, անցնելու հիւրընկալ Պարսկաստանի հողն և ժամանակաւորապէս պատսպարուելու Ձերդ Արքայական Բարձրութեան վեհաշուք հովանու տակ, Թաւրիզում և նրա շրջակայքում, մինչև որ հանգամանքները թոյլ կը տան նրանց կրկին անգամ վերադառնալ իրանց հայրենիքը: Հարկաւոր եմ համարում աւելացնել, որ այդ ինտելիգենտ ոյժերը ծանր բեռը չեն լինել մեր բարեկամ

Պարսկաստանի համար, որովհետև դոքա ունեն նիւթական ապահովութիւն իրանց միջոցներով ապրելու: Բացի այդ Պարսկաստան գաղթող ինտելիգենցիան ամբողջապէս համակուած լինելով հակաբոլշևիկեան ուղղութեամբ և նրանց հակառակորդը լինելով՝ նոյն տրամադրութիւնը կը տարածեն նաև Ձեր երկրում, որով մեծապէս նպաստած կը լինեն Ձեր խաղաղասեր ժողովրդին գերծ մնալու բոլշևիզմի ակերումներին և թոյնից:

Ես յոյս ունիմ, որ ինչպէս դարերի ընթացքում անմոռաց Պարսկաստանի Շահնշահերի սիրեցեալ հայրենիքը միշտ սրտաբաց հիւրընկալել է հայ տառապեալ ժողովրդին, ներկայ պատմական հանգամանքներում ևս, երբ երկու երկիրների քաղաքական շահը պահանջում է միասին համերաշխ գործելու ընդդէմ ընդհանուր թշնամու, նրա վեհաշուք Արքայական Բարձրութիւնը թոյլ կը տայ այդ ինտելիգենտ գաղթական ոյժերին ժամանակաւորապէս վայելելու Պարսկաստանի հիւրընկալութիւնը, որով միջոց տուած կը լինիք ինձ անելի ազատ և համարձակ գործելու մարդկութեան թշնամի բոլշևիկների դէմ:

Լեռնահայաստանի Սպարապետ ՆԺԴԵՆ

Գլխաւոր շտապի պետ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Գորիս, 26 Ապրիլ 1921

Մինչև Թեհրանի կառավարութենէն գաղթականութեան Պարսկաստան անցնելու մասին պաշտօնական արտօնութիւն սպասելը՝ Մեհտի Խան բացարձակապէս ապահով իր կառավարութեան դէպի սպարապետ Նժդեհը ունեցած լաւագոյն տրամադրութիւններուն, կը բանայ գաղթականութեան առջև Պարսկաստանի դուռները իր հետագայ գրութեամբ.

Մեծանուն զօրավար Պ. Նժդեհին,

Ներկայ գաղթականութիւնը ամէն մի յարմարութեամբ ես տեղափոխում եմ Պարսից տերիտօրեան ոչ թէ համաձայն բարձրից ստացուած հրահանգների ու ցուցմունքների, այլ ինքս ինքնաբերաբար խոր և բարձր գնահատելով Ձեր հոչակաւոր անունը և պրեստիժը, որովհետև ես եմ եղել ականատեսը և այն

միակ ներկայացուցիչը Պարսից կառավարութեան, որ գտնւելով այստեղ տեսել և իմացել եմ Ձեր կատարած մեծ քաջագործութիւնները: Ես պատրաստ եմ մատուցելու Ձեզ ամէն մի ծառայութիւն, ինչ որ վայել է Ձեր անուան վեհութեան¹:

Խորին Յարգանքով
ՄԵՀՏԻ ԽԱՆ
Դուզալ

Ապրիլ 21-ին Վրացեան կը հաղորդէր Նժդեհին.

Սիրելի Նժդեհ,
Որոշեց.

1. Հայաստանի բոլոր ռազմական ուժերը և գոյքերը յանձնել Լեռնահայաստանի կառավարութեան, այդպիսով, ուրեմն, մեր սպարապետն էլ, ամբողջ հրամանատարութիւնն էլ, ենթարկում է Սիւնեաց սպարապետութեան: Կարծում եմ, լուսագոյն կը լինի նշանակել Կուրօին քեզ օգնական և արևմտեան ճակատի հրամանատար:

2. Հայաստանի Հայրենիքի Փրկութեան Կօմիտէն ընտրում է իմ տեղը փոքրակազմ մի կառավարութիւն խնդիրները լուծելու, իսկ Հայր. Փրկութեան Կօմիտէն ենթարկում է լիկլիտացիայի:

3. Կառավարութեան նախագահութիւնը յանձնեցին ինձ:

4. Կառավարութիւնը կը մնայ այստեղ և կ'օգնէ տեղական իշխանութեան, գաղթականութեան, եվակուացիայի և այլ խնդիրներով:

5. Ես և Քաջագնունին վաղը մեկնում ենք Թաւրիզ քեզ ծանօթ միսիայով:

¹ Խօսելով տիրող այդ տրամադրութեանց մասին Ապրիլ 8-ին Ռէն կը գրէր Նժդեհի. 'Դու Պարսկաստանում աւելի ժողովրդականութիւն ես վայելում: Պարսիկները քեզ նոյնքան քաջ գիտեն, ինչպէս Լեռնահայաստանցին: Նրանք յաճախ ասում են, որ քանի Նժդեհը Զանգեզուր է, բոլշևիկներն չեն կարող և չեն յամարձակի ներս խուժել Պարսկաստան-Թաւրիզ:

Մանրամասնությունների մասին կը խօսենք առաւօտ, երբ պէտք է գրես անցագիր ինձ:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

1921 Ապրիլ 21

Ապրիլ 26-ին Վրացեան կը գրէր Արաքսի Պարսկական ակէն.
(Սիրելի Նժդէհ,

Հենց հիմա Քաջազունու և Յակոբի¹ *հետ հասանք Մեղրի:
Ամբողջ ճանապարհին լաւ տրամադրութիւն տեսայ, բայց
գաղթականի միջի երիտասարդները լաւ չեն ազդում, հարկաւոր
է երիտասարդներին առ այժմ թոյլ չտալ անցնել:*

¹ Հակոբ Տեր-Հակոբյան: Խմբ.:

XI

ՏԱԹԵՒԻ Բ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Լեռնահայաստան և իր կառավարությունը.– Լեռնահայաստանի կառավարության ղեկավարացիան.– Մայիս 28-ի անկախության տարեդարձը Միւնիքի մէջ.– Լեռնահայաստանը՝ Հայաստան.– Դաւիթ Անանունի և Արտաշէս Կարինեանի պատգամաւորությունը.– Նոր յաղթություն մը և 800 զերի.– Բարկուշատի թրքութեան հպատակությունը.– Կառավարությունը կը շնորհատրէ Նժդեհը.– Երեք հազար թաթար քոչւորներ Միսեանի մէջ.– Վհատութեան հովեր.– Երևանեան զօրքին անձնատուրությունը.– Նժդեհի մէկ գրությունը Մինիստրական Խորհուրդին.– Ներսէս Արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանի միջնորդությունները.– Օրտուբադ-Գենուազ ճակատի վրայ նոր յաղթություններ.– Նոր տրամադրություններ.– Նժդեհ իր պայմանները կը ներկայացնէ Երևանի.– Յաղթական հեռացում:

Վրաստանի խորհրդայնացմամբ և Հայաստանի երկրորդ անկումով Միւնիքի ներքին կեանքը կ'ալեկոծէր: Այս պատճառով Ապրիլ 27-ին պատմական Տաթևի Վանքին մէջ կը կայակայ Տաթևի երկրորդ համագումարը, ուր կ'որոշուի երկիրը յայտարարել ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆ և իր կառավարությունը՝ ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Համագումարը միաձայն կ'որոշէ.

Քանի որ Միւնիքի ամբողջ բախտը և հայ ազգաբնակչութեան ֆիզիքական գոյությունը հաւատացած և վստահացած են Նժդեհին, որն իր ամբողջ գործունէութեամբ միշտ էլ հանդէս է եկել որպէս մի անձնագոհ, տոկուն և նախանձախնդիր ղեկավար, ապագայ լինելիք կառավարութեան կազմը ևս վերապահել նրան: Կառավարություն կազմելու համար վարչապետ ընտրել Պ. Մպարապետին՝ տալով նրան զօրավարի աստիճան և պարզատրելով զայն Խուստուպեան արծիւ-ի երկաթէ շքանշանով:

Որոշումը կ'ընդունուի բուն ծափահարություններով:

Մայիս 1-ին նորընտիր կառավարությունը կը հրատարակէ իր առաջին պաշտօնական յայտարարութիւնը.

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՎԼԱՐԱՑԻԱՆ

Լեռնահայաստանի ժողովրդական ներկայացուցիչների համագումարը Մայիսի 27-ի նիստում Տաթևի պատմական վանքում, ընտրեց Լեռնահայաստանի նոր կառավարություն եօթ նախարարներից բաղկացած՝ սպարապետ Նժդեհի նախարարապետութեամբ:

Նոր կառավարութիւնն իր առաջնակարգ պարտքն է համարում լարել երկրի բոլոր ուժերը՝ զօրեղացնելու մեր հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան ռազմական կորովը:

Մեր զօրամասերին, պաշտօնէութիւնը և եկած գաղթականութիւնը պարենաւորելու համար Լեռնահայաստանի ժողովուրդը զոհաբերում է իր վերջին պաշարները, սակայն մեծ կարիքը բաւարարելու նպատակով կառավարութիւնը հարկադրուած է նաև միջոցներ ձեռք առնել, շտապ կերպով մեր հարևան երկիրներից պարենաւորման մթերքներ գնել և փոխադրել մեր երկրի ներսը: Փոխադրութեան գործը դիւրացնելու և արագացնելու համար կառավարութիւնը կազմակերպում է սեփական փոխադրութեան միջոցներ-տրանսպորտ:

Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը պէտք է ջանայ սերտ բարեկամական, բարիդրացիական յարաբերութիւններ հաստատել մեր երկրի սահմաններում բնակող սահմանամերձ ազգութիւնների, մանաւանդ թիւրք ժողովրդի հետ: Տնտեսական և առևտրական փոխյարաբերութիւնների զարգացումը աւելի ևս կը նպաստի հայ ժողովրդի մերձեցումին Թաթար, Պարսիկ և Տաճիկ ժողովուրդների: Կառավարութիւնը պիտի ձգտի նաև ապահովել միջազգային բոլոր բարեկամ ուժերի օժանդակութիւնը մեր ազգային դատի բարեյաջող լուծման համար: Կառավարութիւնը ամէն կերպ պէտք է ձգտի, որ բոլոր ազատ հողերը օգտագործուեն հնարաւորութիւն տալով սակաւահող և հողազուրկ գիւղացիներին մշակել այդպիսի հողերը: Ընդհան-

րապէս, կառավարութիւնը պէտք է աշխատի հնարաւորութեան չափ աշխատաւոր չքաւոր գիւղացիութեան նպաստել սերմանման և գիւղատնտեսութեան զանազան գործերում:

Միաժամանակ, կառավարութիւնը պէտք է ձգտի զարկ տալ ժողովրդի լուսաւորութեան գործին, կազմակերպելով նորանոր դպրոցներ, անգրագէտների դասընթացներ, դասախօսութիւններ, զրոյցներ, երեկոյթներ և տարածելով գրաւոր հրատարակութիւններ:

Լիայոյս լինելով, որ Լեռնահայաստանի ազատատենչ ժողովուրդը և պարտաճանաչ պաշտօնէութիւնը ոչ մի ջանք չի խնայի ընդառաջ գնալու և բոլոր ոյժերով աջակցելու կառավարութեանը՝ համագումարի կողմից նրա վրայ դրած պարտականութիւնները կատարելիս, նաև վստահ լինելով, որ Միւնեաց աշխարհի հերոսացած Դաւիթ-Քէզեան զօրքերը՝ միացած բուն Հայաստանի զօրամասերի հետ, նորանոր սխրագործութիւններով պիտի զօրավիզ հանդիսանան կառավարութեանը իրենց սպարապետի ղեկավարութեամբ, Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը ստանձնում է երկրի ծանր դեկը:

Նախարարապետ և արտաքին գործերի և զինուորական նախարար Գ. ՆՄԴԵՆ

Ներքին գործերի նախարար Ս. ՄԵԼԻՔ-ԵՕԼՉԵԱՆ

Հաղորդակցութեան նախարար Ա. ՕՉԱՆՋԱՆԵԱՆ

Արդարադատութեան լուսաւոր. նախարար Յ. ՏԷՎԷՃԵԱՆ

Պարենավորման նախարար Յ. ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

Խնամատարութեան նախարար ԲԺ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ֆինանսների նախարար ԲԺ. Ս. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Պետ. վերահսկիչ նախարար Գ. ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ինչ որ ըլլային զօրքն ու ժողովուրդը խանդավառելու նպատակով նորընտիր կառավարութեան ըրած ջանքները՝ կացութիւնը կը մնար աւելի քան կնճռոտ ու բարդ:

Դէպի Զանգեզուր Երևանեան գաղթականութեան ներխուժումն ու ինքզինքը Պարսկաստան նետելու անոր վրդոված

փութկոտութիւնը պարագայ մըն էր, որ աննկատ պիտի չմնար Սիւնիքի ժողովուրդին համար, որ բնագոյրէն կը տարուէր այդ շարժումին կապուած արտաքին լուրջ վտանգներ նշմարելու:

Զէնք կրելու անընդունակ գաղթականութիւնը չէր, որ կը հեռանար միայն, այլ երիտասարդութիւնը: Մեղրիէն գրած իր Ապրիլ 26 թուակիր նամակով Վրացեան արդէն նոյն միտքը կ'արտայայտէր. 'Գաղթականի միջի երիտասարդները լաւ չեն ազդում, հարկաւոր է երիտասարդներին առայժմ թոյլ չտալ անցնել':

Թէ ինչ օգուտ կրնար ունենալ խուճապահար երիտասարդութեան մը ներկայութիւնը Սիւնիքի հողին վրայ՝ հասկնալի էր, երբ տարագիր զօրքը զէնքը ձեռքը ունենալով հանդերձ՝ հեռու էր անհրաժեշտ կորովը ցոյց տալէ:

Իրերու այս կացութեան մէջ վրայ կը հասնէր Մայիս 28-ի Հ.[այաստանի] Անկախութեան տարեդարձը, զոր հանդիսաւորապէս կը տօնէր Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը Գորիսի մէջ:

Հակառակ տիրող մռայլ կացութեան՝ ժողովուրդը խանդավառ և բարձր տրամադրութիւններով կը մասնակցէր Հ. Անկախութեան տարեդարձին: Մարդ ակամայ կը յիշէր, - կը գրէ 'Այգ,- Աւարայրի դաշտի հերոսամարտն, սպարապետ Վարդան Ջօրավարն ու վերջինս կը համեմատէր մեր նորագոյն պատմութեան պատիւը փրկող սպարապետ Նժդեհի հետ: Եթէ առաջինը կը մղէր կրօնական կռիւ, երկրորդը կը մղէր գերագանցօրէն քաղաքական կռիւ, յանուն հայ ժողովուրդի ազատութեան և անկախութեան, յանուն իսկական յեղափոխութեան'¹:

Այդ օրը Նժդեհ յարգանքի իր հարկը կը բերէ զէնքի իր ընկերներուն, որոնք կառչած Սիւնիքի անմատչելի լեռներուն, իրենց մասնակցութիւնն էին բերած Լեռնաշխարհի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործին: Գնդապետի աստիճան կ'ստանայ գլխապետ Նարինեան, իսկ փոխգնդապետի աստիճան՝ Մելիք Օհանջանեան, Ամիրջանեան, Թորոսեան, Ամիրխանեան

¹ 'Այգ շաբաթաթերթ, N 25, 1921 Յունիս 16, Թարիգ:

և Գրիգորեան: Աստիճանի բարձրացում կ'ունենան նաև կրտսեր սպաներ, վաշտապետներ և խմբապետներ ¹:

Յունիս 1-ին Լեռնահայաստանը կը յայտարարուի Հայաստան: Կը նշանակուի նոր կառավարութիւն վարչապետութեամբ Վրացեանի: Նժդեհ կ'ստանձնէ զինուորական նախարարի և սպարապետութեան պաշտօններ:

Այս քայլը կ'առնուի քաղաքական նկատումներով², բայց աւելի ևս կը բարդացնէ հայ Լեռնաշխարհի դրութիւնը:

¹ Իր զենքի քաջարի ընկերներուն մասին սպարապետ Նժդեհի օրագրէն կը քաղենք հետևեալ տողերը.

Ամէն գիւղ Միւնիքում իր վաշտն ուներ, ուրեմն և իր վաշտապետը: Դա մեր գիտցած կաստայական զինուորականը չէ, գլուխը լի զանազան մեռեալ կանոններով ու տեսութիւններով: Իր որոշ առաքինութիւններով ժողովրդի մէջ աչքի ինկած երիտասարդը, կռիւներում անուն հանած արի զինուորը, հայրենի դար ու դաշտերին ծանօթ նախկին որսորդն է դա կամ ժողովրդական սպան, որը զինուորական անպետք կանոնագրերի փոխարէն իր կրծքի տակ ազգասիրութեամբ ու անձնուիրութեամբ զեղուն մի տաք, մի հարուստ սիրտ ունի:

Կռուի արուեստը նա իւրացրել է գրքերից դուրս, կուադաշտերում:

Կռիւր ո՞չ շախմատային խաղ է, ոչ էլ թաբանական խնդիր, այլ բարոյական ուժերի մի կատաղի բաղխում, մի արնոտ դրամա, որի մէջ առաջին դերերը կատարում են հրաշէկ զգացումը և յաղթական կամքը: Դրա համար էլ նա իր զինուորների նախապատրաստութեան գործում զգացումների մշակումը գերադասում է ձեռքերի, ոտքերի, անգամ բանականութեան մարզանքներից: Միայն նա իրաւունք ունի դէպ վտանգ ու մահ առաջնորդելու ուրիշներին, որը ինքը ևս չէ խուսափում մահից: Ահա՞ նրա մօրայլը: Միայն ղեկավար չէ նա, այլև զինուոր, որին շատ անգամ կարելի է տեսնել կրակի գծից առաջ մի բուռ խիզախների հետ: Իր երկու զինուորը փրկելու համար՝ նա միշտ էլ պատրաստ է հեզնելու մահը, համոզուած, որ իւր վիրաւորուելու կամ սպանուելու դէպքում երկուսից մէկը կ'անցնի իր տեղը:

Կռիւր՝ յաղթութիւն, մահը յարութիւն է նրա համար՝

² Մեր Եւրոպայի գործիչները խոստովանում են, որ քանի Զանգեզուրը կանգուն էր, Եւրոպայում շատ աւելի ամուր էր մեր դիրքը: Զանգեզուրը խորհրդանշանն է Հայաստանի անկախութեան,- կը գրէ Վրացեան: (Հայրենիք) Ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 3, Յունվար, 1923, Պոսթըն:

Երևանի խորհրդայնացումէն վերջ՝ Լեռնաշխարհի կառավարութիւնը իբրև Հայաստանի կառավարութիւն ճանչնալ կարելի չէր: Միննոյն ժամանակ երկու ուրոյն Հայաստան ու այդ անունով երկու կառավարութիւն գոյութիւն ունենալ չէր կրնար: Մնաց, որ Խորհրդային Իշխանութիւնը պատրաստ էր ամէն գնով մէջտեղէն վերցնել Սիւնիքը - Հայկական Սպարտան:

Առժամապէս Լեռնահայաստանի սահմաններու դէմ արտաքին յարձակումները դադրած էին:

Երևանի նահանջող զօրքը հազիւ Ջանգեզուր էր հասած, երբ Մայիս 1-ին Մեծամասնականներ Դարալագեազ կը փութացնէին Դաւիթ Անանունի և Արտաշէս Կարինեանի պատգամաւորութիւնը՝ Ջանգեզուր ապաստանած զօրքը Երևան հրաւիրելու համար:

Խորհրդային Հայաստանի պատգամաւորութիւնը նոյն ատեն կը բանակցէր Լեռնահայաստանը խաղաղեցնելու և Երևանի ենթարկելու հարցով:

Մեծամասնականները որոշած էին անպայմանօրէն տիրել Սիւնիքին, ապահովելու համար իրենց թիկունքը, փրկելու իրենց արատաւորուած պատիրը: Երկու ճամբայ կար բաց – խաղաղ բանակցութեան և զինական ուժի ճամբաները: Եւ Խորհրդային Հայաստանը առաջին ճամբան էր ընտրած:

Կարինեանի պահանջները Սիւնիքը թէ թևաթափ կ'ընէին և թէ իրաւունք կու տային տարիներէ իր վեր հեռացող թրքութեանը՝ ետ գալու և նորէն խանգարելու հազիւ խաղաղած կէանքը Հայկ. Լեռնաշխարհին:

Բանակցութեանց պահուն Մեծամասնական զօրքերը կ'սկսին քալել Օրտուբադ-Վայոց-Ձորի վրայ: Ձեռնոցը նետուած էր, հակառակորդը վերջին անգամ մըն ալ կը տարուէր իր սուրին զօրութիւնը փորձելու:

Գնդեվասի բարձունքներուն վրայ թառած հայ զօրքը քառասունըութը ժամուայ ընթացքին (15-16 Յունիս) ահաւոր հարուածով մը կը խորտակէ թշնամի յարձակման թափը:

Նոյն օրը կարմիր գօրքը Միւնիք ուժերու ձեռքը կը ձգէր 800 գերի, թնդանօթներ, ռազմամթերք և պատերազմական աւարներ:

Վայոց-Ձորի արշաւանքի Բ. օրը Նժդեհ թշնամիին (արևելեան ճակատի վրայ) հաւանական հակայարձակումը կանխելու նպատակով Ղափանէն թերթն զօրամասով մը առանց գնդակ մը իսկ արձակելու՝ թուրք շրջաններով կ'անցնի Գորիս: Բարկուշատի թրքութիւնը, որ ամբողջ տարի մը կը գտնուէր մեծամասնական իշխանութեան տակ, Նժդեհի յայտնուելէն յանկարծակիի եկած ու սարսափած, աղ ու հացով կ'ընդունի զայն և կը յայտնէ հպատակութիւն: Նժդեհ թուրք կոմիսար մը կը նշանակէ այդ շրջանի համար: Տեղական խորհրդային միլիցեան կը փախի Խանլղ:

Այս նոր յաղթանակի առթիւ նորակազմ կառավարութեան անունով Ս. Մելիք-Եօլչեան շնորհաւորութեան հետևեալ գրութիւնը կ'ուղղէր սպարապետ Նժդեհին.

Սպարապետ Ջօրավար Նժդեհին,

Հայաստանի կառավարութիւնը լսելով ձեր կազմակերպած, ձեր հոգով սնուած և ձեր գաղափարներով ոգևորուած քաջարի արևմտեան բանակի Վայոց-Ձորում տարած մեծ յաղթութեան մասին՝ պարտք է համարում յայտնել ձեզ շնորհակալութիւն և յոյս տաձել, որ դուք մնալով հաւատարիմ ձեր որոշումներին և ընդունած գաղափարներին, կը շարունակէք նոյն թափով տանել հայ ժողովրդի ազատագրման գործը և ցոյց տալ համայն աշխարհին, որ հայը իրաւունք ունի ապրելու իր հարազատ երկրում, այն էլ ազատ և անկախ:

Կեցցէք դուք, կեցցէն ձեր օգնականները, կեցցէ հայ անձնուէր գաղափարական զինուորը:

Ի դիմաց վարչապետի

Ս. ՄԵԼԻՔ ԵՕԼՉԵԱՆ

Եթէ ռազմաճակատի վերջին նոր յաղթութիւններ փառքի էջ մը ևս կ'աւելցնէին Միւնեաց ժամանակակից պատմութեան վրայ, վարչական մարզին մէջ նորակազմ կառավարութեան

երևան բերած անշրջահայեաց գործունեությունը սակայն կու գար գլխովին փոթորկելու Լեոնաշխարհի ներքին ճակատը:

Անձանօթ Միւնիքի տեղական և ռազմական պայմաններուն և առանց նոյնիսկ սպայակոյտի գիտակցութեան, կառավարութիւնը Միսեանի պատերազմական կարևոր ճակատներէն մէկը վարձու կու տայ թաթար քոչւորներու:

Այգ՝ի մէջ երևցած թղթակցութիւն մը ահաւասիկ ինչպէս կը բացատրէ կատարուած այդ իրողութիւնը.

ԼԵՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ

Մեր փոխարաբերությունները Բարկուշատի հովտի թուրք բնակչութեան և Մինքենտի բարձունքներն ամառանոց եկող թուրք քոչւորների հետ միանգամայն բարեկամական է: Վերջինների ներկայացուցիչներն երկու օր է, ինչ Գորիսումն են և դիմել են Հայաստանի կառավարութեան, բարիդրացիական կապ ստեղծել իրենց հետ: Մտքերի փոխանակությունից պարզուեց, որ նրանք դուրս գալով Ղարաբաղի տափաստանից, մեծ դժուարություններով անցել են հայկական և թուրքական շրջաններն, ենթարկուել թալանի և ուժեղ ընդհարումներ են ունեցեր թուրքերի և կոմունիստների հետ: Այժմ վախենալով նոյն գծով վերադառնալ իրենց վայրերը՝ հարց են բարձրացրել ծայրայեղ դէպքում, երբ նրանց թիկունքի ճանապարհը կտրուած կը լինի, անցնել Գորիսի վրայով Բարկուշատ, խնդրել են հնարաւորութիւն տալ իրենց կառավարութեան նշանակած տեղում բաց անել շուկայ, որ կարողանան իրենց մթերքները վաճառել կամ փոխանակել Լեոնահայաստանցուն: Խնդրել, որ եթէ բոլշևիկների պատճառով հնարաւորութիւն չունենան վերադառնալ իրենց բնակավայրը թոյլտւութիւն են խնդրում Հայաստանի կառավարությունից անցնել Նախիջևան կամ Պարսկաստան: Խնդրել էին նմանապէս Գորիսի վրայով իրենց տրանսպորտով (ուղտերով) ստանալ Բարկուշատից հացահատիկներ և այլ մթերքներ: Կառավարութիւնը պատասխանել է, որ կառավարութիւնն իր ծագման օրից իր առաջ դրել է Կովկասեան ազգերի

եղբայրութեան և համերաշխութեան բարձր սկզբունքն և ամեն ջանք գործ է դնում իրագործելու կեանքի մէջ. ապացոյց, որ վերջերս արել է մի շարք աչքի ընկնող փաստեր: Կառավարութիւնը համաձայն է յայտարարել լեռնային շրջանի թրքութիւնն իրեն բարեկամ և ընդառաջ գնալ նրանց բոլոր արդարացի կարիքներին ու խնդիրներին, թոյլատրուած է խճուղուց չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ բաց անել շուկայ, որտեղ կարող են առևտուր անել հայ թուրք եղբայրներ հետևեալ պայմաններով. առևտուրը կատարուում է հայկական-սովետական դրամով, հաւասար կուրսով, հայկական դրամի ընդունելութիւնը պարտադիր է բոլորի համար: Այդ առևտուրը կատարուում է յատուկ նշանակուած հայկական միլիցիայի և թուրքական մի ներկայացուցչի հսկողութեան տակ: Քոչւորներին տրամադրուած արօտատեղիների համար նրանք պարտաւոր են վճարել 50 միլիոն հայկական դրամով պետական տուրք: Թուրքական քարաւաններով հացահատիկներ տեղափոխելու հարցը նոյնպէս լուծուած է դրականապէս այն պայմանով, որ բերուած հացահատիկների և առհասարակ մթերքի 30 տոկոսը տրուի իբրև տուրք:

Նրանց տրամադրութիւնն ընդհանրապէս հակաբոլշևիկեան է, իսկ Ղարաբաղից գաղթածներինը՝ շեշտուած թշնամական¹:

Գորիս, 18 Յունիս

Մինքենտի երեք հազար քոչւորները իրականին մէջ ԵՐԵՔ ՀԱԶԱՐ ԾՊՏՈՒԱԾ ԱՏՐԲԷԶԱՆԵԱՆ ՈՒԺԵՐ ԷԻՆ, որոնք առիթն օգտուելով՝ քանի մը օր վերջ կ'սպառնային Միւնիքին:

Ընդհանուր տրտունջի հետ խոր վիատութեան խորշակ մըն էր, որ կ'անցնէր ժողովուրդի հոգիին մէջէն:

Ամիսներէ ի վեր զէնքը ձեռքը՝ իր փրկութեան սիրոյն մարտնչող ժողովրդին համար անստոյգ իր սպասումը ստեղծուած անորոշ պայմաններու մէջ՝ խիստ ծանր էր:

Վայոց-Ձորի կոիւներէն քանի մը օր վերջ Երևանի զօրքի կամաւոր անձնատուութեան մասին սպարապետ Նժդեհ հետևեալ հաղորդագրութիւնը կ'ստանայ Կուռօէն.

¹Այգ՝ շաբաթաթերթ, N 33-34, 1921, Յուլիս 7:

Մպարապետ Նժդեհին,

Արևմտեան քաջարի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ իրենք Քէշիշքէնտից յետ քաշուելու ժամանակ Երևանի զօրամասի զինուորները չցանկացան յետ գալ, և ինչպէս պարզուեց բրօքականտայի միջոցով երեք օր առաջ վճռած է եղել անցնել կարմիրների կողմը: Սևանի գումարտակը իր հրամանատար Աղաբէկի հետ անցել է կարմիրների կողմը: Երևանի գումարտակը ցրուել է:

Մպարապետի օգնական

ԿՈՒՌՕ

1921 Յունիս 22

Լեռնահայաստանի ներքին ազգային կեանքը թունաւորման վտանգաւոր ախտանիշներ ցոյց կու տար:

Հոգիներու աշխարհը մռայլ ստուերերով սննալ սկսած էր:

Մէկ կողմէ մեծամասնականներու շարունակական և անդադրում խոստումները, միւս կողմէ վերջին տարիներու կռիւներուն ազդած յոգնութիւնը, ինչպէս նաև կենսամթերքի պակասը, և երրորդ, երևան եկած ներքին վարչական խաչաձևումները, յառաջ կը բերէին ժողովուրդին կենսայորդ տրամադրութիւններուն տեղատուութիւնը:

Մթնոլորտին մէջ ժանգոտած քամիներ կը փչէին:

Հերոսական երէկի խոյանքներուն տապանաքարն էր, որ կը տրուէր անոնց կողմէ կամաց կամաց, որոնց հայրենասիրութենէն աւելի վարչական ու քաղաքական հասունութիւնը կը դառնար վիճելի և որոնք իրենց փրկութիւնը կը պարտէին լեռներու այդ հսկայ կարկառներուն:

Յունիսի 26-ին հրամանատար Նժդեհ կը գրէ.

ՀՀ ՄԻՆԻՍՏՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Պատճենը՝ վարչապետ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

Քանի դեռ ինքնավար Լեռնահայաստան կայ՝ Սովետական Արարատեան Հայաստանը իրեն ապահով զգալ չէ կարող: Այսպէս է մտածել ու գործի անցել Երևանի Յեղկումը:

Քանի դեռ ինքնավար Լեռնահայաստան կայ՝ Նախիջևանն ու Շարուրը չեն կարող կցուել Ատրբէջանին, Հայկական Ղարաբաղը չի ատրբէջանանայ, այսպէս է ըմբռնել իրերու դրութիւնը մեր կողքին ապրող մուսուլմանութիւնը և նոյնպէս գործի անցել:

Ինչպէս տեսնում էք Կարմիրների և թրքութեան շահերը նոյնանում են ու հէնց այդ հողի վրայ էլ տեղի է ունեցել երկու կողմերի մեր դէմ ուղղուած լուրջ զինակցութիւնը:

Ամսիս 20-ից սկսած թրքութիւնը առայժմ Նախիջևանի և Մինքենդի, ակտիւ գործողութիւններին է դիմել:

Հաւանական եմ համարում, արդէն նշաններ էլ կան, և Բարկուշատի Հաքեարու-Խանլղի թրքութեան թշնամական գործողութիւնները մօտ օրերում:

Տեղական թրքութեան և բօլշևիկների շարքերը խտացնում են նաև եկուր թուրք քոչուրները:

Այսպէս, ուրեմն Մուսավաթի և Նարիմանովի միջև ստեղծուած ռազմա-քաղաքական կօնտակտը կատարեալ է ու աւելի քան հասկանալի:

Թաթար հատուածների հաւաքական վառ ցանկութիւնը, ամբողջ թրքութիւնը, առանց կուսակցութեան ու դասակարգի խտրութեան, զինել ու հանել է մեր դէմ:

Այդ պարագան զգալիօրէն դժուարացնում է մեր՝ Կարմիրների դէմ մղած անհաւասար կռիւր, բայց չէ յուսազրկում ինձ, որ մենք ցանկութեան դէպքում, եթէ շատ չնեղուենք ռազմամթերքի ու հացի պակասութիւնից, կարող կը լինենք շարունակելու մեր հերոսական դիմադրութիւնը:

ՀՀ Զինուորական Նախարար-Սպարապետ

Զօրավար ՆԺԴԵՀ

Հանքեր, 1921 Յունիս 26

Ատրպատականի Հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան փափաքելով միջնորդել Լեոնահայաստանի և Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանց միջև՝ Յուլիս 1-ին Նժդեհի կը դրկէ պատճէնը Մեասնիկեանին ուղղած մէկ հեռագրին.

(Հեռագիր Երևան)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՍԻՍԱՐՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՔԱՂԱՔԱՅԻ
ՄԵԱՍՆԻԿԵԱՆԻՆ, ՊԱՏՃԷՆԸ՝ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆՏԴԵՀԻՆ

Մտանալով Կոմիսարներիդ Խորհրդի 1921 թիւ Յունիս 13 հրատարակած դեկլարացիան Չանգեզուրի մասին՝ Վրացեանի համաձայնութեամբ սուրհանդակ ուղարկեցինք Նժդեհի մօտ պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու և հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու առաջարկութեամբ, սրա հետ միասին այդ հարցի առթիւ Գրիգոր Օհանջանեանին յանձնեցի իմ գրաւոր առաջարկութիւնը ձեզ:

Ատրպատականի Թեմական առաջնորդ Արքեպիսկոպոս
ՆԵՐՍԷՍ

Թաւրիզ, 1 Յուլիս 1921

Յուլիս 5-ին Նժդեհ կ'ստանայ հաշտութեան վերաբերեալ
ակնարկուած գրութիւնը.

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆ
ԶՕՐՔԵՐԻ ԳԼԽԱԻՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՆՏԴԵՀԻՆ

Իբրև Ատրպատականի Հայոց հոգևոր հովիւ, որ մօտիկ կանգնած Կովկասի հայոց շրջանին, դիտում է նրա վերջին տարիների կեանքը, նրա քաղաքական ելևէջները, ապրում է նոյն ցաւերով, խոր խոցուած նկատում է այն տառապանքները, որ կրում է հայոց ժողովուրդը, որի մէջ վաղուց անհետացել է վստահութիւնը դէպի միմեանց, թշնամութիւնը արմատացած երկու հատուածների մէջ կրծում է այդ հազարամեայ տան-

ջանքներով լի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, մաշում, հիւծում է այդ գաւատանց ժողովուրդը, հեռու հրելով հանգիստ աշխատանքի ուղիից դէպի մութ անորոշ ապագան:

Արդ, խոր ցաւ զգալով իմ 4000-ամեայ հայրենիքիս մնացորդ գաւակների այդպիսի վիճակի պատկերով, նոյնպէս և միանգամայն հակառակ լինելով զենքի ոյժով, արեան հեղեղներով, և բռնութեամբ խնդիրները լուծելու եղանակին, հոգուս ներքին թելադրանքով, իբրև հարագատ գաւակն այդ երկրի, դիմում եմ Ձեզ՝ երկու կողմերիդ. Ա. Խ. Հայաստանի կառավարութեան՝ հիմք ունենալով նրա այն դեկլարացիան, որ ուղղուած էր Լեռնահայաստանին, հրաւիրելով վերջինիս խաղաղ ճանապարհով հարթելու բոլոր վէճերը և հաշտութեամբ վերջացնելու խոչընդոտ հանդիսացած խնդիրները, որպիսին բանակցութիւնները ընդհատուեցին Դարալագեագի ընդհարումներով, և Բ. Լեռնահայաստանի կառավարութեան, խնդրելով.

Ա. Զինադադար նշանակել երկու կողմերի համար այս դիմումներիս տեղ հասնելուց յետոյ մօտաւորապէս Յուլիսի 13-14 թուերին, զինադադարի բանագնացները նոյն թուերին պիտի լինին Նախիջան-Սիսեան գծի ուղղութեամբ Բիչանակ մալական գիւղի շրջակայքում:

Բ. Վերսկսիլ ընդհատուած բանակցութիւնները երկու կողմերի մէջ, նախաձեռնութեամբ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան, աւելի լայն չափակերտով և աւելի խոր մտածելակերպով Լեռնահայաստանի ուրոյն կեանքի պայմանները ի նկատի առնելով՝ հարկերը վճռել յօգուտ գիւղացիական մասսաների:

Յոյս ունիմ Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը անտես չի անել իմ միջնորդութիւնը և հնարաւորութիւն կը տայ իւր ժողովրդին ամառային ցանքերը ժողովելու և դաշտային աշխատանքները անարգել կատարելու:

Առաջնորդ հայոց Ատրպատականի
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ
Թաւրիզ, 2 Յուլիս 1921

Յունիս 5-ին թշնամին պատերազմական նոր գործողություններ կ'սկսի Օրտուքադ-Գենուազ ճակատի դեմ. կռուի երկրորդ օրը, երեկոյեան դեմ, սակայն պարտուած մեծ կորուստներով կը նահանջէ, Միւնիքի ժողովրդական վաշտերը կը հալածեն զայն մինչև Օրտուքադ:

Թշնամին ջախջախուած փախուստի է դիմել, մեր զօրքերի տրամադրութիւնը աւելի քան բարձր է,- կը գրէ գնդապետ Օհանջանեան:

Երևանի զօրքին անձնատուութիւնը, սխալ քաղաքականութեամբ մը երեք հազար ատրրէջանեան ուժերու Լեռնահայաստանի սահմաններէն ներս սպրդիլը, անգամ այն ծանր պայմանները, որոնց տակ շնչահեղձ կ'ըլլար երկրի ազգաբնակչութիւնը՝ Միւնիք կը մնար իր զինուորական բարձր հրամանատարութեան հետ, ի հարկին մինչև վերջին րոպէն կռուելու պատրաստ:

Երբ թուրքին և թաթարին, երբ օտարին դեմ հայրենի հողը պաշտպանել անհրաժեշտ էր, Միւնիքը կանգնեցաւ պարտականութեան պատնէշին վրայ, այժմ մեծամասնական հայն էր եկողը և խոստումներով:

Պէ տք էր հաւատալ այդ խոստումներուն:

Այդպէս էր տրամադրուած ժողովուրդը:

Ու սպարապետը չուզեց միջամուխ ըլլալ ժողովուրդին զգացումներուն, բայց որպէս զինուորական, որպէս երկու տարուայ անհաւասար կռիւներու հերոսը՝ իր այնքան սիրած ժողովուրդին պատին ու փառքին նախանձախնդիր, երկիրը խաղաղօրէն և առանց արինահեղութեան հայ մեծամասնականներուն յանձնելու հետևեալ պայմանները ներկայացուց Խորհրդային Հայաստանի վարիչներուն.

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՂԿՈՄԻՆ

Որպէսզի հայ աշխատաւորութիւնը և նրա ինտելիգենցիան այսպէս թէ այնպէս հաշտուին Հայաստանում ստեղծուած խորհրդային իրաւակարգի հետ և նոր ընդվզումներով չփորձեն

ազատագրուելու ձեր լծից, ընդվզումներ, որոնք պիտ թուլացնեն սոցիալապէս արնաքամ եղած հայ աշխատաւորութիւնը և Ձեզ, ես կը ցանկանայի տեսնել Խորհրդային Հայաստանում այնպիսի բարեփոխութիւններ քաղաքական և տնտեսական հողի վրայ, որոնք համապատասխանէին մեր ժողովրդի լաւ հասկացած շահերին:

Այդ բարեփոխութիւնները հետևեալներն են.

Ա. Յարգումն և անձեռնմխելիութիւնն գիւղացիական և առհասարակ մանր սեփականութեան: Ազատ առևտուր: Բռնագրաւումների կատարեալ վերացումն: Գօօպերացիայի անբռնադատ զարգացումն: Ներքին վերաբնակութեան կազմակերպումն:

Բ. Նախկին թուրքահայերը ստանում են հողաբաժիններ:

Գ. Ազգայնական բաշխումների վերացման համար կատարւում է հայերի և թուրքերի տեղափոխութիւն Հայաստան ու Ատրբէջան:

Դ. Անձի և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն: Մամուլի, խօսքի ու ժողովների ազատութիւն:

Ե. Արտակարգ յանձնաժողովների վերացումն: Պատասխանատւութիւն միայն դատարանի առաջ:

Զ. Հայ լեզուի պետական իրաւունքի վերականգնումն և նրա պարտադիր գործածութիւնը պետական հիմնարկութիւններում և զօրքի մէջ:

Է. Հայ բանակի առանձին կազմակերպումն իր ազգային դեկավարների գլխաւորութեամբ, հայ սպայութեան վերադարձումն հայրենիք և նրա պաշտօնընկալութիւնը հայ բանակում:

Գալով Լեռնահայաստանի առանձնայատուկ վիճակին, ես կը ցանկանայի հետևեալ պայմանների ընդունելութիւնը Խորհրդային Հայաստանի կողմից:

Ա. Լեռնահայաստանը պարփակուլ է իր մէջ ամբողջ Չանգեզուրի գաւառը, Լեռնային Ղարաբաղը, Վայոց-Ձորն ու Գողթանը:

Բ. Լեռնահայաստանը իբրև մի վարչական միաւոր և Հայաստանի անբաժան ինքնավար մասը կառավարուլ է իր ընտրովի կենդրոնական և տեղական իշխանութիւնների միջոցու ու ենթարկուլ է Հայաստանի կենդրոնական կառավարութեանը:

Գ. Լեռնահայաստանը չի զինաթափում, այլ ստանում է զենքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Հայաստանի կենդրոնական կառավարությունից: Լեռնահայաստանում կարմիր բանակ չի կազմակերպում, այլ ընդունում է ժողովրդական ընդհանուր զինման միլիցիոն սիստեմը: Նրա զինուած ուժերը չեն հանում երկրի սահմաններից: Դրսից ուժեր չեն բերում Լեռնահայաստան:

Դ. Լեռնահայաստանի գիւղացիութեան սակաւահողութեան պատճառով թուրք փախստականների վերադարձը վերջնականապէս խափանում է և լքուած գիւղերը յանձնվում են մնացած սակաւահող գիւղացիներին:

Ե. Թուրք քոչւորների խնդիրը յարգում է Լեռնահայաստանի իշխանութեան կողմից, ըստ որում քոչւորները սար են բարձրանում անզեն:

Որպէսզի Լեռնահայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդը հաշտ աչքով նայի սովետական իշխանութեան վրայ, բացի առաջադրածս բոլոր կէտերի կիրառումը, ցանկալի է, որ Լեռնահայաստանի սահմաններում չերևան ու չգործեն այս երկրի աչքում իրենց այլանդակ գործունէութեամբ արատաւորուած հայ կոմունիստները:

Տէր դառնալ մի երկրի դեռ չի նշանակում յաղթել այդ երկիրը լցնող ժողովրդին և նրա ազատ ապրելու ուժեղ ցանկութիւնը: Ձեր առաջխաղացումը արարատեան զօրամասի ծանօթ քայլից յետոյ կարելի է համարել ամէն ինչ – միայն ոչ ռազմական յաջողութիւն, յաղթութիւն: Դուք գիտէք, որ ցանկութեան դէպքում ես միշտ էլ հնարաւորութիւն կ'ունենամ մի քանի տասնեակ զինուորներով վերագրաւել Լեռնահայաստանը: Որպէսզի այս երկրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը ստիպուած չլինի մէկ էլ ինձ օգնութեան կանչելու, աշխատէք բաւարարել հայ գիւղացիութեան և նրա մտաւորականութեան այդ արդար պահանջին:

ՀՀ Սպարապետ Զօր. ՆՇԴԵՀ

Ղափանի Հանքեր

1921 Յունիս 8

Վերոյիշեալ պաշտօնագրէն վերջ Նժդեհ կը յայտարարէ ժողովուրդին, որ ինք ընդմիշտ չի հեռանար Լեռնահայաստանէն, ուր պիտի վերադառնայ, եթէ Երևանի փոխարէն Բագուն ըլլայ Սիւնիքի հողին վրայ ոտք դնողը:

Այնուհետև, իր հետ վերցուցած երկու թնդանօթ և հեծելագօրաց գումարտակ մը, կ'անցնի Արաքսի Պարսկական ափը, սպասելով իր պայմաններու յարգուելուն:

Երբ այդ պայմանները յարգուեցան¹ Նժդեհ իր պարտականութիւնը կատարող զինուորի գեներալութեամբ՝ այլ Սիւնիքի հպարտ լեռներուն անդիմադրելու կարօտովը զեղուն, դարձուց իր աչքերը դէպի օտար հորիզոններ, համոզուած, որ վերջին երկու տարիներու անհաւասար պայքարները Լեռնահայաստանի քաջարի ժողովուրդին հոգիին մէջ դրած էին ազատ և անկախ ապրելու հօր և անշէջ կրակը:

¹ Յուլիս 18-ին Նժդեհ կ'ստանար հետևեալ գրութիւնը. Միրելի Նժդեհ, Տաճկական վտանգի լուրերը դեռևս չեն հաստատուած, ոչ էլ ատրփէջանական պրէտէնզիաները Ջանգեզուրի նկատմամբ: Ս. Վրացեան:

XII

ԳՈՅԱՍԱՐՏԻՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԻ ՏԱԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Լեռնահայաստանի տեղի տալու գլխաւոր պատճառներ կարելի է նկատել.

Ա. Վրաստանի և Հայաստանի Հանր. Կառավարութեանց անկումով Անդրկովկասի մէջ յառաջ եկած քաղաքական նոր գոյավիճակը, որ հոգեբանօրէն կ'ազդէր նոյն երկիրներու ազգաբնակչութեանց տրամադրութիւններուն վրայ:

Բ. Արարատեան 12.000 գաղթականութեան դէպի Սիւնիք նահանջով առաջ եկած բարոյալքիչ և յոռի ազդեցութիւնը¹:

Գ. Նահանջող մտաւորականութեան և երիտասարդութեան վաղաժամ անցքը Պարսկաստան:

Դ. Պարենաւորման սուր անձկութիւնը: Վերջին կռուի օր պահեստներու մէջ հազիւ քսան փութ հացահատիկ կար, իսկ Ղափանի, Տաթևի և Դարապասի Ձորերու մէջ և ոչ մէկ ֆունդ հաց: Շատ տեղեր ժողովուրդը կ'ապրէր բոյսերով և արմտիքով: Հայաստանի կառավարութեան խոստացած նիւթական օժանդակութիւնը մնաց միշտ խոստում ու ժողովուրդը հնարաւորութիւն չունեցաւ ցորեն գնելու:

Ե. Հայկական չէքերու իրական արժէքն իյնալու հետևանքով կառավարութեան կրած վարկի անկումը: Վերջերը գիւղացիութիւնը այլևս չէր ընդունէր հայկական չէքերը, իսկ թուրքերը շատոնց կը մերժէին արդէն անոնց արժէքը:

Զ. Երկուութիւն վարչա-գիւտարական գործելակերպի մէջ:

Է. Երեք հազար թաթար ուժերու իբր քոչւոր ազատօրէն Սիսեան մուտքը:

¹ Երևանէն եկող տասը հազարանոց բազմութիւնը, բնականաբար, վատ ազդեց և զանգեզուրցու տրամադրութեան: Ս. Վրացեան: Հայրենիք ամս., էջ 44-45, թիւ 3, 1923:

Ը. Արարատեան հայութիւնը և մասնաւորապէս երկիր մնացած հայ մտաւորականութիւնը Լեռնահայաստանի պատճառով հալածանքներու չենթարկելու ցանկութիւնը, և կարգ մը այլ պատճառներ, որոնց մասին զանց կ'առնենք խօսիլ առայժմ քաղաքական նկատումներով:

* * *

Լեռնահայաստան իր երկու տարուայ կռիւներու ընթացքին ունեցած է ընդամենը 28 սպաննուած և քիչ մը անլի վիրաւոր:

Թշնամիին կորուստները եղած են. 15.000 սպաննուած, 7.000 գերի, 200-ի չափ գնդացիք, 7 թնդանօթ, 10 հազարի մօտ հրացան, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք, կենդանիներ, դրօշակներ և պատերազմական իրեր:

1919-1921 թշնամի 200-ի հասնող գիւղեր փճացած կամ տեղահանուած են և այդ շրջանները վերադարձուած են իրենց պատմական և բուն տէրերուն – Հայերուն:

Շնորհիւ այդ կռիւներուն կ'ապրի այսօր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայութիւնը:

Հերոսական այդ պայքարներու հետևանքով է, որ Սիւնիքը ներկայիս կը կազմէ Հայաստանի անբաժան մասը: Անոնց կը պարտին նոյնպէս իրենց գոյութիւնը՝ մեծագոյն տոկոսը արևելահայ մեր մտաւորականներուն, ինչպէս և 4000-ի մօտ հայ զօրամաս մը իր ղեկավարներով: Եւ անլին, այդ կռիւներուն վերապահուած է գրաւել փառքի նոր էջեր ժամանակակից հայ ազատագրութեան պատմութեան մէջ:

Նժդեհ ծանրութեան կեդրոնն է այդ պայքարներուն, իսկ իր կեանքի երկու տարիներու դրուագները (1919-1921) անկորչելիօրէն կապուած պիտի մնան Լեռնահայաստանի նորագոյն պատմութեան փառահեղ այդ շրջանին հետ:

ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ

Լեոնահայաստանի կոիւնէրուն առթիւ հրատարակուած կամ Ջօրավար Նժդէի ուղղուած գնահատական բազմաթիւ գրութիւններուն մէկ մասը թուականի կարգով կը զետեղենք այս էջերուն մէջ, ցոյց տալու համար օտար և հայազգի մարմիններու և անձերու կարծիքը՝ իր անձին ու վարած հերոսական պայքարին նկատմամբ:

Ողբացեալ Աշոտի գրութենէն՝ Գեղուածորի արշաւանքի առիթով.

Գարէ ջան,

Քո բախտը կապիր Գողթանի բախտին, Գողթանը՝ ինչպէս և ամբողջ Ղափանն ու Գենուազը, իրենց գոյութեամբ շատ բան են քեզ պարտական: Արա և այս անգամ: Գուցէ մարդիկ քեզ գնահատել չի կարողանան, բայց հաւատայ սիրելիս, որ կան անհատներ, որ իրենց ողջ էութեամբ խոնարհուում են քո հայրենասիրութեան անօրինակ մեծութեան առաջ:

Բիստ, 3 Դեկտեմբեր 1919

Գրուած Ղափանի վերագրաւումէն յետոյ.

Ղափանի հերոսական պայքարը անցեալներում թրքական հրոսակների և այժմ բոլշևիզմի դէմ՝ հայ ժողովրդի պայքարն է բռնակալական ձգտումներով առաջնորդվող չար ոգիների դէմ: Ղափանի հերոսամարտը հայ գիւղացիութեան իտէալական զգացմունքների մարմնացումն է, որի մասին խօսում են Երոպական մեծահամբաւ թերթերը: Քսաներորդ դարու Դաւիթ Բէգի հարազատ ժառանգ մարտատենչ Նժդէի փառունակ գործն է հայ ժողովրդի մշտատև ոգևորութեան անսպառ աղբիւրը:

Պարլամենդի անդամ ԳԵՐԱՍԻՄ ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ

Քէշիշքէնդ, 2 Սեպտեմբեր 1920

Սիրելի Նժդէ,

Այսօր ցնծում է ամբողջ Թարիզը Մեղրու և Ղափանի յաջողութեան լուրերից: Ղափանի վերագրաւումը և ձեռք բերած զինամթերքի և աւարի լուրը ուղղակի յուզեց մեզ բոլորիս: Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովում է Նժդեհ անունը: Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական բռպէներուն քո կողքին չենք...

Գ. ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Թարիզ, 16 հոկտեմբեր 1920

Թանկագին Նժդեհ,

Մեր ընկերական ջերմագին ողջոյնի հետ միասին ուղարկում ենք քեզ և քո զինակիցների մեր անխառն հիացմունքը այն անձներ և տոկուն պայքարի համար, որ ամիսներից ի վեր, ամենատաժանելի պայմաններում, մեծ արիութեամբ տանում էք՝ փառքի աննախընթաց դափնիներով զարդարելով հերոսական ժողովրդի, հայ զինուորի և հայ դեկավարի ճակատը: Ձեր յամառ կռիւր, ձեր փառաւոր յաղթանակները շարունակում են յոյսի և ոգևորութեան աղբիւր դառնալ բոլոր լքուածների, բոլոր թերահաւատների համար, այն բոլոր վայրերում, ուր որ հասնում են ձեր հերոսամարտի ձայները: Իսկապէս գիտակցում ենք այն ծառայութիւնը, որ մատուցում էք մեր վերածնող հայրենիքին, պահպանելով նրա անկապտելի իրաւունքները իր երկաթէ դարպասների վրայ: Ցաւում ենք, որ մեր օժանդակութիւնը միայն բարոյական նշանակութիւն ունի, և շնորհիւ տիրող պայմանների՝ ցանկալի չափով չենք կարողացած օգնել ձեր վարած պատմական նշանակութիւն ունեցող մեծ գործին: Համբուրում ենք քեզ և քո հաւատարիմ զինակիցներին:

Հ.Յ.Դ. Ատրպատականի Կ. Կոմիտէ

1920 Հոկտեմբեր 22

Թարիզի երիտասարդ դաշնակցականները կը գրեն.

Չենք կարող չհիանալ ձեր այդ փառաւոր գործունէութեան առթիւ, որ փառքով ու պարծանքով պիտի պսակի Արևիքի արիւնտ ու ողբերգական պատմութիւնը... Հայ աշխատաւոր-

ութեան դարաւոր և արդարացի ընդվզումն էր հոկտեմբերեան (10-ին) գոյամարտը, որը յանձին ձեզ ըմբոստացաւ կարմիր բանակների դէմ: Եւ մենք, Թաւրիզի մի խումբ պատանի և երիտասարդ դաշնակցականներս, մեծ հաճոյքով ու սրտի անկեղծ զգացումով ենք արձանագրում այդ փաստը և ձեր անունը այն գեղեցիկ ու վառ գիտակցութեամբ, որ գոյամարտը մեր կուսակցութիւնն է իր ուսերի վրայ առել և որ մեր կուսակցութիւնն է տալիս ձեզ նման հաւատարիմ, անկեղծ և քաջարի մարտիկը:

27 հոկտեմբեր 1921

Ի պատասխան Նժդեհի 1 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր գրութեան Հ. Յ. Դ. Բիւրօն կը գրէ.

...Ինչպէս տեսնում էք՝ ստեղծուած այս կացութեան մէջ, կառավարութիւնը անկարող է որևէ զգալի օգնութիւն հասցնել ձեզ գիտակցելով անգամ վարած հերոսական պայքարի պատմական նշանակութիւնը՝ մեր պետութեան կազմակերպման համար: Այս բոլորը նկատի ունենալով Բիւրօն մանրամասն քննութեան առաւ ձեր վիճակը և ձեր առաջարկած բոլոր հարցերը և եկաւ հետևեալ եզրակացութեան. Ա. Ձեր շարժումը համարել խիստ կարևոր և անհարժեշտ և մեզ համար բացարձակապէս օգտակար, Բ. Ելնելով այս տեսակէտից և նկատի ունենալով մեր կացութիւնը, Զանգեզուրի ամբողջ գործի ղեկավարութիւնը թողնել ձեզ՝ թէ զինուորական և թէ քաղաքացիական: Բոլոր այն անձնաւորութիւնները զինուորական թէ քաղաքացիական գործի համար, որ կ'ուղարկուին Բիւրօսի կողմից ձեզ օգնութեան, կը լինեն ձեր տրամադրութեան տակ և դուք էք, որ նրանց պիտի տաք այս կամ այն պաշտօնը: Ձեր և Բիւրօսի մէջ կապ պահելու համար Քէշիշքէնդում նշանակում ենք ընկ. Ե. Ի.¹ -ն և խնդրում ենք միայն նրա միջոցաւ կապ պահել Բիւրօսի հետ: Ձեր տրամադրութեան տակ են նաև Միսեան ուղարկուած ուժերը: Վստահ

¹ Եղիշէ Իշխանյան: Խմբ.:

Ձեր և ձեր ընկերներու անձնագրոհութեան և շրջանիդ քաջարի ժողովրդի անձնագրոհութեան ու հայրենասէր ոգիին, յոյս ունինք, որ ոչ մի բռնակ չպիտի վարանիք շարունակելու սրբազան կոչւր մեր դարաւոր թշնամիին դէմ:

Լաւագոյն մաղթանքներով
Հ. Յ. Դ. Բիւրօի հերթապահ Ս. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
քարտուղար Յ. ՏԷՎԷՃԵԱՆ
1920, 3 Նոյեմբեր

Իր զինակիցներու ցաւակցական գրութիւնը ձիւ արկածի մը առթիւ.

Սիրելի Սպարապետ,

Սրտի անհուն կսկիծով լսեցինք ձեզ հետ պատահած դժբախտութեան մասին: Այնչափ ուրախ ենք, որ մեր սիրելի Սպարապետը այս պատահական փորձանքից էլ ազատուեց անփորձ:

Հաւատում ենք, որ սա երրորդ և վերջին պատահարն է, որ լինում է ձեզ հետ և դուք այսուհետև անփորձ ու անյաղթ կը լինեք, որովհետև ձեզի համար աղօթում է համայն Զանգեզուրի ժողովուրդը և մենք՝ ձեր զինակիցները:

Ձեզ են յառած բոլորի աչքերը և Ձեզնից է սպասում Սիւնիքը վերջնական փրկութիւնը: Ուղարկում ենք մեր ջերմ բարեմաղթութիւնները և խնդրում նախախնամութիւնից ձեզ երկար ու անփորձ կեանք:

Ձեր առողջութեան մասին հաւաստիանալու համար ուղարկում ենք փոխ-սպայ Արշակ Տորոդեանին:

Գլխապետ Նարինեան, տեղակալ Տէր-Պետրոսեան, զին. աստիճան. Լ. Ալեքսանեան, միլիցիապետ Ա. Պարոնեան, փոխ-զլխ. Ամիրջանեան, Գերասիմ

Գորիս, 12 Փետրվար 1921

Վայոց-Ձորի առաջին գրառումն յետոյ Լեոնահայաստանի սպարապետութեան սպայակոյտի պետ Նարինեանի շնորհաւորականը.

Ինքնավար Միւնիքի, Գողթանի և Վայոց Ձորի Սպարապետ Նժդեհին,

Անսահման ուրախութիւն պատճառեց մեզ Հայաստանի վերագրաւումը: Ողջունելով ապաքինուած Մայր Հայաստանի ազատագրումը՝ հաւատում ենք, որ մօտ ապագայում կ'իրականան ձեր փափաքած իդէերը լիովին:

Քսաներորդ դարում կարծես պիտ հնչէր մեր տարաբախտ Հայրենիքի կարապի երգը, սակայն այս անգամ էլ դուք եղաք նրա վերածնման ռահվիրան, ինչպէս Գարիբալդիի Իտալիոյի համար:

Գլխապետ ՆԱՐԻՆԵԱՆ

Զին. աստիճ. Լ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

1920 Փետրուար 18

Միևնոյն դէպքերու առիթով Հ. Օհանջանեան կը գրէր.

Միրելի Նժդեհ,

Այն, ինչ որ ես գիտեմ և ես եմ տեսել մինչև Մայիսի 16-ը, ինձ ոչ մի առիթ չի տալիս փոխելու իմ հիացմունքի վերաբերմունքը դէպի այն գործը, որ դու կատարել ես Զանգեզուրում վերջի երկու տարուայ ընթացքում և նոյն իսկ վերջին դէպքերի ժամանակ, երբ մայր Հայաստանի մտաւորականութիւնը և զինուորականութիւնը քո ստեղծած դրութեան շնորհիւ կարողացաւ ազատել իսպառ բնաջինջ լինելու վտանգից:

ՀԱՍՕ ՕՉԱՆՋԱՆԵԱՆ

Թէհրան, 12 Դեկտեմբեր 1921

Պարսկաստան մասնաւոր հետաքրքրութեամբ հետևած է Լեոնահայաստանի շարժումներու, որուն յաղթականները նկատած է իրեն համար օգտակար՝ հետևապէս և իրը, ու տրամադրուած բարեկամական զգացումներով.

Սպարապետ Նժդեհին,

Յույսով եմ Աստծոյ և ձեր շնորհիւ, որ շարունակ յաղթութիւնը մերն է լինելու, միայն խնդրում եմ Ձեր Բարձրութիւնից Հօդիի հասարակութիւնը (թուրք) իրենց գիւղից փախցնէք: Նրանք վտանգաւոր են շարունակ: Որպէսզի Կարմիրներից մենք և դուք այդ ուղղութեամբ ազատ և ապահով լինինք՝ պէտք է այդ հասարակութիւնը ցրել այդ տեղից:

Ես մեծ յոյս ունիմ Ձեր մեծութեան վրայ, շնորհիւ ձեզ ինձ վրայ եկած Կարմիրներին պատրաստ եմ ջարդելու ուժերս ներածին չափ: Ուխտս ուխտ է, ձեզ հետ պատրաստ եմ կուելու և մեռնելու:

ՂԱՀՐԱՄԱՆ ԽԱՆ

5 Մայիս 1921

Ն. Գերագանցութիւն Յարգելի բարեկամ Նժդէհին,

Շնորհդ և բախտդ մեծ,

Քանի որ Մոհթամիտ Սուլթան Սուրբալիմ խան Սահրանկը և Թաղի խանը ճանապարհում էին, հարկաւոր համարեցի երկտողովս ձեզ նեղութիւն պատճառել:

Յոյս առ Աստուած, որ Ձերդ Գերագանցութեան տրամադրութիւնը լաւ լինի և տկարութիւն չունենայ:

Յատկապէս Սուրբալիմ խանին և Թաղի խանին անձամբ պատուիրած եմ հարկաւորելուց ցորեն և ուրիշ պիտոյքներ, իմ բարեկամ հայերի համար չի մերժի, և ամենայն կերպ ու ամենայն դէպքում, այն ինչ որ հարկաւոր է հայերին, որ նորանք ապահով և հանգիստ լինին, ձեռք բերել ու հասցնել: Աւելի լաւ է ինչ ժամանակ պահանջներ ունենաք՝ իմ ներկայացուցիչներից պահանջէք, անմիջապէս կը կատարուի:

Էլ սրանից աւելի նեղութիւն չունիմ ձեզ տալու:

Յարգանքներով

ՄԱՄ ՀԱՋԻ ԱԼԻԼՈՒԻ

7 Մայիս 1921

Փափաքելով Լեռնահայաստանի վաւերական պատմութիւնը հրատարակել՝ Ա. Ղազարեան կը դիմէ Նժդէհին.

Սիրելի Նժդէհ,

Ես չստացայ մինչև օրս նիւթերը, լաւ կը լինի Լեոնահայաստանի հերոսամարտի տոքումէնտները և քո մասին տեղեկութիւններ որքան կարելի է շուտ և լրիւ ուղարկես: Թաւրիզում կ'ուզենայի Լեոնահայաստանի գոյամարտի պատկերը լրիւ և տոքումէնտալ կերպով տալ: Դու հերոսի անուն ես իրաւամբ վայելում:

ԱՐՇԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Թաւրիզ, 10 Մայիս 1921

Պարսիկ բանտրական կուսակցութեան պարագլուխի մը կարծիքը՝ Նժդէհի սպաներէն Մ. Օհանջանեանի ուղղուած.

Յարգելի գնդապետ Մ. Մելիք-Օհանջանեան,

Յաջողեցիր պարսիկ բանտրական կուսակցութեան շէֆի կարծիքն իմանալ Նժդէհի մասին: Նա պարզ և որոշ ասաց. Նժդէհը թող գայ Թաւրիզ, ես իմ մի տունը յատկացնում եմ իր բոլոր յարմարութիւններով նրան և նրա 20-30 թիկնապահներին: Հնարաւորութիւն ունիմ ամբողջին էի իմ ծախքով պահել և դա ինձ համար մեծ պատիւ կի լինի, որ այդպիսի հերոսը կը լինի իմ ցանկալի հիւրը: Եւ եթէ որևէ երկիւղ լինի, ինքս էլ 20-30 զինուած մարդիկ կը դնեմ պահպանելու:

Յարգանքներով՝

ԻՍԱՀԱԿ

Թաւրիզ, 23 Յուլիս 1921

Համակրանքի և գնահատութեան այդ գրութիւնները կը շարունակուին նոյնիսկ Նժդէհի Լեոնահայաստանէն հեռանալէ ետք: Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Անդրկովկասի Բիւրօն կը գրէ կուսակցական իր գերագոյն մարմնին – պատճենը՝ Զօր. Նժդէհին.

Հ.Յ.Դ. ԲԻՒՐՕԻՆ

Պատճենը՝ Նժդէհին

Դաշնակցական երիտասարդ սերունդը չի կարող չգնահատել արժէքն այն ծանր պայքարի, որ վարել է Նժդէհը, նաև

յեղափոխական այն գործը, որ կատարել է նա՝ Հայաստանի անկախութեան գաղափարը դրոշմելով մի ամբողջ և թարմ լեռնաժողովրդի հոգում: Նժդեհի հետ է մեր բովանդակ համակրանքը և երբ հարկ լինի՝ նրա հետ կը լինի նաև մեր յեղափոխական խիղճն ու կամքը:

Հ.Յ.Դ. Ուսանողներու Անդրկովկասի Բիւրօի կողմից՝

Հ. ԱՍԱՏՐԵԱՆ

Թարիզ, 1921 Հոկտեմբեր

Այդ է համոզումը նաև մտաւորականներու և երեց ընկերներու.

Գնահատում ենք ընկեր Նժդեհի երկու տարուայ յեղափոխական շիտակ ու աննկուն պայքարը յանուն մեր պետական, ազգային-քաղաքական դաշտին, մի պայքար՝ համակուած կուսակցական աւանդական էնտուզիազմով, հարուստ հերոսական ընդվզումներով՝ համարեայ եզակի վերջին տարիների մեր պատմութեան մէջ:

Աւետիք Սահակեան, Միրզաեան, Ղ. Քոչարեան, Մեսրոբ Ս. Յարութիւնեան, Արշաւիր Գ. Հացագործեան, Ն. Պառեան,

Գ. Մելիք-Քարամեան, Լ. Նաւասարդեան, Գ. Գաբրիէլեան,

Ա. Պահլաւունի, Ե. Մ. Պետրոսեան, Վ. Գ. Խանամիրեան, Մելիք Վարդանեան, Աղաբէգեան, Վ. Գովեան, Ս. Տէր-Թովմասեան, Վ. Արծրունի, Խնգօ, Թ. Թադէոսեան

Թարիզ, 30 Հոկտեմբեր 1921

Ամբողջ հոգով ողջունում եմ քո արծիւների գալուստը Արարատեան Հայաստանի սահմանները: Մեծ յոյսեր ունիմ, որ ձեր գալուստը պիտի ոգևորէ և քաջալերէ և այստեղի ուժերին... Ձեր կողմի ոյժերի և մասնաւորապէս քո արծիւների ներկայութիւնը, մեծ մորալ ազդեցութիւնը շատ հարկաւոր է մեր այս ֆրօնտի յաջողութեան համար:

Հ. ՕՅԱՆՋԱՆԵԱՆ

10 Մարտ 1921

Լեռնահայաստանի հերոսական կռիւներու համառօտ իր մէկ հրատարակութեան՝ Արնոտ Գիրք-ի հետ, հեղինակը Ասլան Շահնագարեան, հետևեալ խանդավառ ուղերձը կ'ուղղէ իր պատմութեան հերոսին.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ՆԺԴԵՇԻՆ

Միրելի Սպարապետ,

Մեր Հանրապետութեան ինտելիգենցիայի և քաղաքական գործիչների տարագրումից, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայ գրական ուժերի վտարանդի վիճակի ենթարկելուց և լեզուները փակի տակ դնելուց յետոյ միակ վայրը, ուր դեռ եռում է հայ կեանքը, ուր գրիչն ազատ կարող է շարժուել մեր վշտի ու ուրախութեան շուրջը և որից ապագայում գրականութեան և պատմութեան ուշագրաւ էջերը պիտի հիւսւին՝ դա Լեռնահայաստանն է, ուր շնորհիւ ձեր հեռատես գործունէութեան, տեղական ժողովուրդի միահամուռ կամքի և դէպի ձեզ տաճած անհուն սիրոյ, կարողացաք խորը կերպով ըմբռնել հայ գիւղացի ժողովուրդի հոգեբանութիւնն ու ձգտումները և նրանց մարմնացնել կեանքի մէջ: Անշուշտ պատմութիւնը, հերոսական և անձնագոհութեամբ այնքան աղքատ մեր վերջին շրջանի պատմութիւնը, իւր փառաւոր էջերը կը նուիրէ 20-րդ դարու առաջին քառորդի այդ, կարծէք, դիւցազնական շրջանին և իւր արժանավայել տեղը կը յատկացնէ: Ներկայումս, քանի որ հայի քաղաքական և հասարակական կեանքը տեղափոխուել է ձեր ջանքերի շնորհիւ ստեղծուած Լեռնահայաստան, որտեղից ապագայում իւր նիւթը պիտի քաղէ հայ գրագէտը, պատմաբանը և բանաստեղծը, անհրաժեշտ է, քանի դեռ ուշ չէ, բոլոր աչքի ընկնող երևոյթները գրի առնել և թողնել յիշատակ գալոց սերնդի...

Այս երկտողով ձեզ եմ նուէր բերում, սիրելի սպարապետ, ձեր անխոնջ և անշահասէր գործունէութեան պատմական յիշատակարան Արնոտ Գիրք-ը:

Միշտ Ձեզ սիրող

ԱՍԼԱՆ

Գորիս, 1921, Դեկտեմբեր 21

Գ. Նայիրեան 'Խուստուպեան Կանչեր'-ու յառաջաբանին մէջ խօսելով Նժդէի կատարած գործին նշանակութեան մասին՝ կ'անդրադառնայ ի մէջ այլոց կռուի հասարակական արժէքին վրայ.

Այն բոլոր կռիւները, որոնք բռնկել են մեր Լեռնաշխարհում, նոքա մղուել են յանուն աշխատանքի պաշտպանութեան, վասնզի ասպատական էին հիւսիսն ու հարաւը, մեր երկիրը և հայ շինականը հնար չունէր խոփի մօտ քրտնելու, ապա նա քրտնում էր լեռներում, հրացանի տակ:

Նժդէիը ոչ միայն հմուտ ռազմավար է, այլ նաև ժողովրդասեր և ժողովրդավար, որի համար կռիւը ամենից առաջ և ամենից յետոյ մեր ժողովրդի ստեղծած բարոյական արժէքների ինքնապաշտպանութիւն է:

'Խուստուպեան կանչեր' (Յառաջաբան)

Գ. Նայիրեան

Գորիս, 1921

Տողեր՝ գրուած Միւնիքի վերջին դէպքերու առիթով.

Նժդէիը ոչ միայն տաղանդաւոր կռուող է ու ղեկավար, նա անգուգական է նաև որպէս կազմակերպող:

Ազատ Միւնիք, էջ 38, 1921, Գորիս

Լեռնահայաստանի հերոսամարտին ու Ջօրավար Նժդէի պատմական ձեռնարկին նուիրուած այս էջերը կը գոցենք այն բարձր գնահատականով, զոր ըրաւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան Արտասահմանեան Մարմիններու արտակարգ ժողովը վերջերս, ընդունելով որ.

Չանգեզուրի ապստամբական շարժումները և անոնց շարունակութիւնը ունեցած են արտակարգ նշանակութիւն.

Ա. Մեծամասնականներ զգաստացնելու, անոնց բռնութեանց եռանդը չափաւորելու,

Բ. Փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ նահանջող ընկերներու, բանակի ու գաղթականութեան թիկունքը ապահովելու և անոնց Պարսկաստան անցնելը դիւրացնելու,

Գ. Զանգեզուրի ամբողջ գաւառը Հայաստանի Հանրապետութեան միացնելու,

Դ. Աշխարհի մէջ մեր հարցի քաղաքական դիրքը ամրացնելու տեսակէտէն: